@ ΙΣΤΟΡΙΑ @ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ @ ΤΕΧΝΗ @ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ @ ΣΥΓΧΡΟΝΑ ΘΕΜΑΤΑ @

ΤΟΜΟΣ 23

Θεσσαλονικέων Πόλις

www.peebe.gr

Που Μαρτυρησε ο Αγιος Δημητριος

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΑ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ
ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΤΑΙΡΟΙ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΑΚΚΑΣ Α.Β.Ε.Ε. • ALUMYL ΜΥΛΩΝΑΣ Α.Ε. • VIVARTIA Α.Ε. • Ν. ΓΛΕΟΥΔΗΣ ΚΑΒΕΞ Α.Ε •
ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΔΑΣΚΟΠΟΥΛΟΣ • ΔΟΜΟΤΕΧΝΙΚΗ Α.Ε. • Κ. & Ν. ΕΥΘΥΜΙΑΔΗΣ Α.Β.Ε.Ε •
ΘΕΜΕΛΙΟΔΟΜΗ Α.Ε. • ISOMAT Α.Β.Ε.Ε. • Ε.Ν. ΜΑΝΟΣ Ε.Π.Ε • ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΠΟΥΜΗΣ •
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΠΟΥΤΑΡΗΣ • Ε.Γ. ΠΑΣΣΙΑΣ Α.Β.Ε.Ε. • ΣΑΝΗ Α.Ε. •
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΤΡΑΜΠΟΥΚΗΣ • ΤΡΑΠΕΖΑ ΠΕΙΡΑΙΩΣ Α.Ε. • ΦΑΡΜΑΓΟΡΑ Α.Ε. • ΦΙΛΚΕΡΑΜ-JOHNSON Α.Ε. •
ΑΦΟΙ ΧΑΪΤΟΓΛΟΥ Α.Β.Ε.Ε. • ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΕΚΙΜΟΓΛΟΥ

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ
ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ • ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ • ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΒΑΡΕΛΛΑ
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΑΡΜΑΖΗ • ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΟΥΡΕΛΟΣ • ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ
ΘΑΛΕΙΑ ΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ • ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ

ΦΡΑΓΚΩΝ 6-8, 54626 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΤΗΛΕΦΩΝΟ: 2310-551754, ΟΜΟΙΟΤΥΠΟ: 2310-551748

ΓΙΑ ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ: Τ.Θ. 10756, 54110 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΤΑΧΥΔΡΟΜΕΙΟ: peebe2@otenet.gr
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.peebe.gr

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΡΙΤΗ
ΤΟΜΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟΣ ΤΡΙΤΟΣ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2007

ΤΙΜΗ ΤΟΜΟΥ: 10 ΕΥΡΩ
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: 30 ΕΥΡΩ
ΕΤΗΣΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ:
ΕΥΡΩΠΗ 44 ΕΥΡΩ, ΑΜΕΡΙΚΗ 50,40 ΕΥΡΩ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ-ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ
ΑΝΝΑ ΒΟΥΛΓΑΡΗ (2310-551754)

ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ ΔΟΚΙΜΙΩΝ
ΧΑΪΔΗ ΛΑΝΑΡΑ-ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΧΑΡΑ ΠΑΣΑΛΙΔΟΥ

ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
TEMPUS FUGIT Ε.Π.Ε.
(2310-941344)

ΕΚΤΥΠΩΣΗ-ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ
ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ ΘΩΜΑ-ΜΟΝΟΠΡΟΣΩΠΗ ΕΠΕ

ΧΟΝΔΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ
ΚΕΝΤΡΟ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
ΛΑΣΣΑΝΗ 3, 54622 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
(2310-237463, 2310-237515)

Η φωτογραφία του εξωφύλλου αποτελεί δάνειο από το έργο Γ. Μέγας, Ν. Χόρμπος, *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του Γιώργου Λυκίδη*, εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 2002 (βλ. σελ. 13 του παρόντος). Το απόσπασμα του χάρτη από το βιβλίο: Ε. Χεκίμογλου, Esra Danacioglu, *Η Θεσσαλονίκη πριν από 100 χρόνια. Το μετέωρο βήμα προς τη Δύση*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΚΑΙ ΠΑΛΑΙΟΙ ΤΟΜΟΙ:
Παραγγελίες τηλ. 2310-551754 (με αντικαταβολή) και **www.peebe.gr** (με πιστωτική κάρτα).
Αναλυτικός κατάλογος των περιεχομένων όλων των προηγουμένων τόμων: **www.peebe.gr**.
Οι τόμοι 1, 2, 7, 9 και 11 έχουν εξαντληθεί.

ΕΚΔΟΤΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Στην εποχή της εξαφάνισης της έννοιας του αυτονόητου, φαίνεται ότι έχουμε ανάγκη από έναν νέο Διαφωτισμό: από περισσότερη αμφισβήτηση, από περισσότερη έρευνα και από περισσότερα πειράματα. Ειδικώς σε μια χώρα που ο κυριότερος πλούτος της είναι ο πολιτισμός, συνιστά επείγουσα ανάγκη ο εξοβελισμός της αντίληψης ότι η ιστορία είναι «δεδομένη».

Η επιστημονική έρευνα δεν δείχνει απλώς τι πράγματι συνέβη, αλλά και τι σκέπτονταν οι άνθρωποι που ζούσαν, όταν επήλθε το γεγονός. Όσο η έρευνα βαθαίνει τόσο συχνότερα αποκαλύπτεται ότι εκείνο που σκέπτονταν οι άνθρωποι, όταν συνέβη το εξεταζόμενο γεγονός ήταν λανθασμένο. Ένα παράδειγμα μας δίνει ο γεωγράφος Matthieu Ghilardi -του οποίου έχουμε την τιμή να δημοσιεύουμε ένα συνοπτικό και πολύτιμο κείμενο- όταν αποδεικνύει ότι εκείνο που εννοούσαν οι αρχαίοι συγγραφείς όσον αφορά για τη γειτνίαση της Πέλλας με τη «θάλασσα», ήταν ότι βρισκόταν κοντά σε μια λίμνη. Η λίμνη (σε αντιδιαστολή προς τη θάλασσα) είναι το πραγματικό γεγονός -όπως το συνειδητοποιούμε με βάση τις πλέον πρόσφατες έρευνες- και εκείνο που πίστευαν οι αρχαίοι είναι το νομιζόμενο γεγονός, που διαψεύδεται με την αποκάλυψη του πραγματικού γεγονότος. Το ίδιο παρατηρούμε και με την εκπληκτική εργασία του αρχιτέκτονα Πέτρου Β. Δεβολή, η οποία τεκμηριώνει την πρόταση ότι ο άγιος Δημήτριος μαρτύρησε όχι εκεί όπου παραδίδουν γενιές ολόκληρες (δηλαδή κοντά στον μεταγενέστερο ναό του), αλλά στον Αϊ-Γιάννη, πίσω από την Αγία Σοφία. Φτάνουν τα δύο αυτά παραδείγματα, για να αντιληφθεί κανείς ότι δεν υφίσταται τίποτε «δεδομένο» στις σχέσεις μας με το παρελθόν: Μπορεί να ανατραπούν σε μια στιγμή, όπως και οι σχέσεις μας με οποιοδήποτε ζωντανό πράγμα.

Και τα άλλα κείμενα του παρόντος τόμου είναι αποκαλυπτικά: Το λαθρεμπόριο γλυπτών κατά τον 18ο αιώνα (Αντιγόνη Τζιτζιμπάση), το οδοιπορικό του Dominique Papety στο Άγιον Όρος (Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου), η νοσηρότητα της προσφυγικής κοινότητας Ρυσίου (Δέσποινα Ντίνα), το μέγαρο Νεδέλκου στην Εγνατία (Δάφνη Βλασακίδου και Στέλλα Λιάπη), το Λύκειο Ελληνίδων (Μαρία Μπατσιούλα), οι επιχειρηματικές οικογένειες Νικολαΐδη και Λαμνίδη (Ευφροσύνη Ρούπα) και η κάλπη των Ελλήνων (Γιώργος Αναστασιάδης), που μαζί με την παρουσίαση νέων βιβλίων (Γιώργος Κορδομενίδης) αποτελούν την ύλη του παρόντος τόμου της β΄-γ΄ περιόδου της εκδοτικής σειράς «Θεσσαλονικέων Πόλις», δηλαδή του 23ου κατά σειρά από τον Ιανουάριο του έτους 2000.

08/ ΠΟΥ ΑΚΡΙΒΩΣ ΜΑΡΤΥΡΗΣΕ Ο ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

Η «κατακόμβη» του Αϊ-Γιάννη των πιστών, το «νυμφαίο» των λογίων και η βυζαντινή τοπογραφία της Θεσσαλονίκης

[Γράφει ο Πέτρος Β. Δεβολής]

Η *Θεσσαλονικέων Πόλις* είχε ξεκινήσει από το πρώτο ακόμη τεύχος της (1997) μια συζήτηση για την Αγία Σοφία και τη γύρω περιοχή της, με άρθρα της Ευτέρπης Μαρκή και της Παναγιώτας Ασημακοπούλου-Ατζακά. Αναμφίβολα η εργασία του Π. Β. Δεβολή θα αποτελέσει την αιτία για μια μεγάλη επιστημονική συζήτηση στις επόμενες δεκαετίες. Η μελέτη -καρπός επίμοχθης και πολύ προσεκτικής συγκέντρωσης όλων των στοιχείων της νεότερης έρευνας- καταλήγει σε μια σειρά τολμηρών συμπερασμάτων: Η *«εκκλησία εν τω σταδίω»*, ο πρώτος ναός του Αγίου Δημητρίου, πρέπει να αναζητηθεί κάτω από τον σημερινό ναό της Αγίας Σοφίας. Η Καταφυγή των βυζαντινών πηγών βρίσκεται στον χώρο που ονομάζουμε *«Άγιο Ιωάννη»*. Εκεί μαρτύρησε ο Άγιος Δημήτριος. Σε εκείνον τον τόπο οικοδομήθηκε ένα *«βαπτιστήριο»*, δίπλα σε ρωμαϊκό λουτρό. Με λεπτομερείς αναλύσεις των ευρημάτων, ευφυείς συνδυασμούς και πολλές σχεδιαστικές προβολές, ο συγγραφέας προτείνει μια ανασύσταση του χώρου και των κτισμάτων του από τη ρωμαϊκή περίοδο μέχρι τον ιΘ΄ αιώνα.

56/ ΠΟΣΟ ΑΠΕΙΧΕ Η ΠΕΛΛΑ ΑΠΟ ΤΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

Η εξέλιξη της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης από τη νεολιθική εποχή ως τις ημέρες μας: Η περίπτωση του λιμανιού της αρχαίας Πέλλας

[Γράφει ο Matthieu Ghilardi]

Συνοπτική παρουσίαση μακράς και επίπονης έρευνας που συνδυάζει παλαιοπεριβαλλοντικά ευρήματα από αντιπροσωπευτικές γεωτρήσεις με τα πορίσματα των αρχαιολογικών ερευνών και των αρχαίων πηγών, προκειμένου να ιχνηλατήσει τις διαδοχικές μεταμορφώσεις της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης.

60/ «ΚΟΛΩΝΑΙ, ΑΓΑΛΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΛΛΟΙ ΛΙΘΟΙ...»

Λαθρεμπόριο γλυπτών κατά τον 18ο αιώνα στη Θεσσαλονίκη. Αρχαιολογικά σχόλια σε επιστολή του βενετού προξένου της πόλης

[Γράφει η Αντιγόνη Τζιτζιμπάση]

Με αφορμή μια επιστολή του βενετού προξένου στη Θεσσαλονίκη κατά το έτος 1741 που αφορά λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων, η συγγραφέας διερευνά την εμπορική -νόμιμη ή παράνομη- διακίνηση αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών από μνημεία της πόλης. Αν έχουμε συνηθίσει στο στερεότυπο του «μνημείου» ως πράγματος ακίνητου και αμετάλλακτου, το κείμενο αυτό θα μας μεταφέρει κοντύτερα στην πραγματικότητα. Το μνημείο ήταν κάτι που τεμαχιζόταν και πουλιόταν ή στην καλύτερη περίπτωση κατασχόταν και χρησιμοποιούνταν για δεύτερη ή τρίτη φορά σε εντελώς διαφορετική χρήση. Ο ζήλος των ιδιότυπων «επιχειρηματιών» μαρμάρων και άλλων μελών έφτανε μέχρι του σημείου να γκρεμίζουν τάφους και κτίρια για να τα αποκτήσουν.

76/ ΕΝΑΣ ΓΑΛΛΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΘΑΥΜΑΖΕΙ ΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΤΕΧΝΗ

Το οδοιπορικό του Dominique Papety στο Άγιον Όρος (1846)

[Γράφει ο Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου]

Στα τέλη Ιουλίου 1846 ο ζωγράφος Dominique Papety (1815-1849) επισκέφθηκε το Άγιον Όρος ταξιδεύοντας διά θαλάσσης από τον Πειραιά. Κατά τη διαμονή του αποτύπωσε μορφές αγίων και φιλοτέχνησε πίνακες από την καθημερινή ζωή των μοναχών. Επίσης κράτησε σημειώσεις και συνέταξε ένα ενδιαφέρον οδοιπορικό, που παρουσιάζεται σε αυτή τη μελέτη. Στο οδοιπορικό του καταγράφει τις εντυπώσεις του από τη Μεγίστη Λαύρα και τη μονή Βατοπεδίου, όπου θαύμασε μοναδικά δείγματα της βυζαντινής τέχνης. Επίσης καταγράφει τις συνήθειες των μοναχών και τις περιπέτειές του στις Καρυές, όπου συνελήφθη και ανακρίθηκε από τον αγά και την Ιερά Επιστασία. Το κείμενο συνοδεύεται από ενδιαφέρουσα εικονογράφηση, συμπεριλαμβανομένων και σχεδίων του Papety από το Μουσείο του Λούβρου. Ιδιαίτερη αξία για τους μελετητές του Αγίου Όρους έχει ασφαλώς ο κατάλογος των έργων του ζωγράφου με θέματα από το Άγιον Όρος που δημοσιεύεται ως παράρτημα της μελέτης.

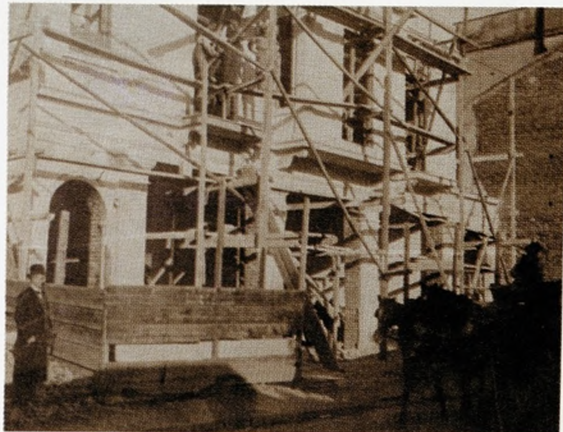
98/ ΑΡΡΩΣΤΟΙ ΣΤΗΝ ΑΡΕΤΣΟΥ

Η νοσηρότητα της προσφυγικής κοινότητας Ρυσίου (Καλαμαριά) και οι σχετικές με την υγεία αποφάσεις του συμβουλίου της των ετών 1938-1939

[Γράφει η Δέσποινα Ντίνα]
Η νοσηρότητα στην τέως κοινότητα Ρυσίου (Αρετσούς), στη σημερινή Καλαμαριά της Θεσσαλονίκης, ήταν υψηλή στα χρόνια πριν από τον πόλεμο. Η συγγραφέας αξιοποιεί το Βιβλίο ασθενών του άλλοτε κοινοτικού Ιατρείου Ρυσίου, για να αποτυπώσει την υγειονομική κατάσταση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στην -ακατοίκητη μέχρι τότε- παραθαλάσσια αυτήν περιοχή. Η ελονοσία έκανε θραύση. Το Νοσοκομείο της Καλαμαριάς δεν λειτουργούσε πάντοτε. Η κοινότητα έκανε ό,τι μπορούσε. Από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι ήταν τόσο φτωχή, ώστε δεν ήταν σε θέση να αλλάξει ούτε τους λαμπτήρες του δημόσιου φωτισμού. Μια μικρή αλλά θετική συμβολή στη δόμηση της ιστοριογραφικής εικόνας της μεσοπολεμικής Θεσσαλονίκης και της ιστορίας της ιατρικής.

102/ Ο ΓΙΑΤΡΟΣ, Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΚΤΙΡΙΟ

Μέγαρο Νεδέλκου

[Γράφουν η Δάφνη Βλασακίδου και η Στέλλα Λιάπη]
Το κείμενο, που υπογράφουν δύο νέες ερευνήτριες, παρακολουθεί συνοπτικά τους βίους των γιατρών Ιωάννη Νεδέλκου (1867-1950) και Κωνσταντίνου Νεδέλκου (1904-1987) και των οικογενειών τους. Επίσης παραθέτει ενδιαφέροντα στοιχεία για το κτίριο, που ο πρώτος έκτισε στα 1909, και ο τελευταίος το δώρισε στον Δήμο Θεσσαλονίκης, προκειμένου να γίνει μουσείο της πόλης και για την αποκατάστασή του. Το κτίριο στέγαζε άλλοτε την κατοικία και τη μικρή κλινική της οικογένειας και εδώ και μερικά χρόνια στεγάζει την «Αγιορειτική Εστία». Θα μπορούσε να έχει κατεδαφιστεί, όπως ολόκληρη η συνοικία της Παναγούδας.

112/ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΣΕ ΕΝΑ ΜΕΓΑΛΟ ΓΥΝΑΙΚΕΙΟ ΘΕΜΑ

Λύκειο Ελληνίδων. Οι γυναίκες στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα

[Γράφει η Μαρία Μπατσιούλα]
Μια νέα ερευνήτρια επιχειρεί να προσεγγίσει τη σωρεία ιστοριογραφικών θεμάτων που τίθενται κατά την εξέταση ενός μακρόβιου θεσμού, όπως είναι το Λύκειο Ελληνίδων. Το έργο είναι δυσχερές, διότι χρειάζεται μία μέθοδος για να υπερβεί ο ερευνητής τις δοξαστικές στερεοτυπίες και να αναδείξει πραγματικά το έργο της κοινωνικής ευποιίας. Οι διάφορες φάσεις του βίου του Λυκείου συνδέονται με το εκάστοτε ιστορικό πλαίσιο και τα προβλήματα κάθε εποχής. Μαζί με τη συνοπτική παράθεση του μεγάλου έργου του Λυκείου Ελληνίδων, παρατίθενται και τα τεράστια ζητήματα που οργανώσεις σαν το Λύκειο έπρεπε να επιλύσουν. Δεν μας διαφεύγει ότι, ύστερα από τη μακρά πορεία του, το Λύκειο Ελληνίδων στη Θεσσαλονίκη διαθέτει μια τεράστια και πολύ σημαντική συλλογή με ενδυμασίες. Κι έχουμε την δυσάρεστη εντύπωση ότι -όπως και άλλες σημαντικές δραστηριότητες που απέμειναν στη Θεσσαλονίκη- η συλλογή αυτή δεν έχει προσεχτεί από εκείνους που θα έπρεπε.

126/ ΙΣΤΟΡΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ

[Γράφει η Ευφροσύνη Ρούπα]
Μακεδονική Μεταξουργία Α.Ε.
Την εποχή που γεννιόνταν οι παππούδες των νεότερων αναγνωστών, κάπου στις αλάνες της Τούμπας λειτουργούσε ένα μεταξουργείο. Παρήγε μετάξι από κουκούλια και έπλεκε κάλτσες από βαμβακερά νήματα. Ιδιοκτήτες ήταν μια οικογένεια καπνέμπορων από τη Νέα Ζίχνη. Πέρασαν τέσσερις γενιές και το εργοστάσιο άλλαξε πολλές μορφές. Η τέταρτη γενιά συνεχίζει την καλτσοποιία *Ζενίθ* σε εργοστάσιο της Σίνδου.

Οικογένεια Λαμνίδη
Λίγοι Θεσσαλονικείς θυμούνται πλέον ότι το νεομπαρόκ κτίριο (σχεδιασμένο από τον Γ. Σιάγα), στο οποίο στεγαζόταν άλλοτε η ΧΕΝΘ και σήμερα το GLOU, ήταν κάποτε πολυτελές ξενοδοχείο, που ανήκε στην οικογένεια Λαμνίδη. Εκτός από το ξενοδοχείο τα μέλη της οικογένειας συμμετείχαν σε πολλές βιομηχανικές επιχειρήσεις. Οι απόγονοι των επιχειρηματιών έγιναν επιστήμονες και η επιχειρηματική δραστηριότητα ατόνησε από τη δεκαετία του 1930.

134/ ΟΙ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΩΣ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ

Η κάλπη των Ελλήνων

[Γράφει ο Γιώργος Αναστασιάδης]
Οι εκλογικές διαδικασίες μπορεί να είναι ενδιαφέρουσες ή βαρετές. Οι τίτλοι των εκλογικών σχηματισμών μπορεί να διατηρούνται στη μνήμη ή να λησμονούνται. Τα ονόματα των παλαιότερων πολιτικών -ιδιαίτερα εκείνων που διαγωνίστηκαν για την ψήφο των Θεσσαλονικέων- μπορεί να είναι γνωστά μόνο στους ιστορικούς και ίσως όχι σε όλους. Με αυτή την έννοια η ιστορία των εκλογών μπορεί και να είναι αδιάφορη. Ο συγγραφέας όμως δεν επικεντρώνει στο καθαυτό (επιστημονικό του) αντικείμενο της Πολιτικής Ιστορίας, αλλά στην «περιρρέουσα ατμόσφαιρα», στο «ηχόχρωμα», στο «κλίμα», με άλλα λόγια στην άκρως ενδιαφέρουσα μικροϊστορία των εκλογικών αναμετρήσεων.

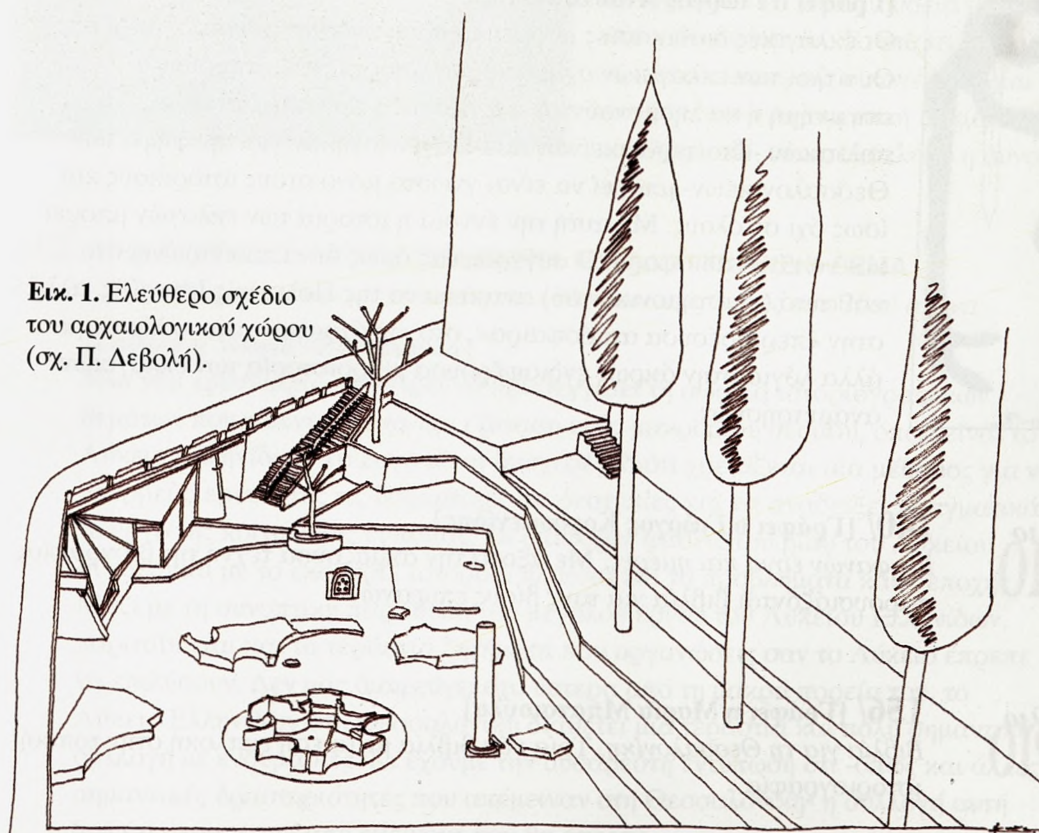
ΔΙΑΛΟΓΗΤ*η*ΡΙΟ *βιβλίο*

140/ [Γράφει ο Γιώργος Κορδομενίδης]
Επιφανών έργα και ημέρες. Με άξονα την ακμάζουσα τέχνη της βιογραφίας παρουσιάζονται βιβλία για τους βίους επιφανών.

ΠΡΟΣΚΛΗΤ*η*ΡΙΟ *βιβλίο*

156/ [Γράφει η Μαρία Μπατσιούλα]
Βιβλία για τη Θεσσαλονίκη. Τρία νέα βιβλία με άμεση εμπλοκή στην τοπική ιστοριογραφία.

Η «κατακόμβη» του Αϊ-Γιάννη των πιστών, το «νυμφαίο» των λογίων και η βυζαντινή τοπογραφία της Θεσσαλονίκης

Εικ. 1. Ελεύθερο σχέδιο του αρχαιολογικού χώρου (σχ. Π. Δεβολή).

Εικ. 2. Άποψη του αρχαιολογικού χώρου με το γυάλινο πρισματικό κέλυφος του σύγχρονου ναού του Αϊ-Γιάννη κάτω από τη στοά (φωτ. Π. Δεβολή).

[ΤΟΥ: ***Πέτρου Β. Δεβολή***]

Εκεί στο κέντρο της πόλης, νότια από την Αγία Σοφία, χαμηλά και κάτω από τα αρχαία, οι παλιοί θυμούνται, όταν ήταν παιδιά, τις μανάδες να κατεβαίνουν τα σκαλάκια την παραμονή της γιορτής του αγίου κρατώντας τα από το χεράκι για να προσκυνήσουν, να πιουν το αγίασμα και να γράψουν σε χαρτάκια ή στους φρεσκοασβεστωμένους τοίχους της εκκλησίας, τα ονόματα των αγαπημένων τους προσώπων ή ακόμη και αυτό του ποθητού γαμπρού, για την ανύπαντρη κόρη, έθιμο παλιό, που προβληματίζει αρχαιολόγους και συντηρητές, καθώς το συναντούν ακόμη και σε τοιχογραφίες του 6ου αιώνα.

Το βράδυ θα άναβαν τις φωτιές στις γειτονιές και κάτω από το γιομάτο φεγγάρι του Ιουνίου θα έκαιγαν τα μαγιάτικα στεφάνια, πηδώντας με τρεχάλα πάνω από τις φλόγες, με χαρούμενες φωνές και πειράγματα. Μετά οι μεγαλύτερες κοπέλες θα προετοίμαζαν τον «κλήδονα», έθιμο το ίδιο παλιό και παράλληλα είδος λαϊκής μαντείας, με ρίζες από την ομηρική εποχή (όσσα ή φήμη), που φτάνει και στο βυζάντιο (όπως περιγράφει ο Βαλσαμών, σχολιάζοντας τον ξε΄ κανόνα της εν Τρούλλω Οικουμενικής Συνόδου) και γίνεται ανήμερα στη γιορτή του γενεθλίου του αγίου δηλαδή στις 24 Ιουνίου.

Μάζευαν τα «*ριζικάρια*», δηλαδή διάφορα μικροαντικείμενα, όπως δαχτυλίδια, κουμπιά, δαχτυλήθρες, που το καθένα ονοματιζόταν, τα τοποθετούσαν μέσα σε κανάτα με νερό αμίλητο, που έμενε όλο το βράδυ έξω, κάτω από μια τριανταφυλλιά, σκεπασμένη με κόκκινο μαντίλι και κλειδωμένη με κλειδαριά, για να ανοίξει ανήμερα τ' Αϊ-Γιαννιού με τραγούδια και στιχάκια τριγυρισμένη από τις ανύπαντρες κοπέλες που περίμεναν να ακούσουν μεταξύ τους τα μελλούμενα.

Το μικρό εκκλησάκι του Αϊ-Γιάννη κάτω από το κιγκλίδωμα του υπόστεγου που περιβάλλει τον αρχαιολογικό χώρο στις διασταυρώσεις της οδού Μακένζυ Κινγκ, που τον χωρίζει και από τον αυλόγυρο της Αγίας Σοφίας, με τους άλλους δύο δρόμους, την οδό Ικτίνου και Παύλου Μελά, κτίστηκε δίπλα από τα ερείπια του «*νυμφαίου*», όπως είχε λεχθεί, και επάνω από την «*κατακόμβη*» με το αγίασμα το 1940, αλλά ήλθε ο Πόλεμος, η Κατοχή και μετά ο Εμφύλιος για να ξεχαστεί η ιστορία του και να γίνει κομμάτι της πόλης, ένα με αυτήν, χωρίς πια να θυμάται κανείς από πότε λειτουργεί και γιατί πήρε το όνομα αυτό.

Η υπόστεγη στοά υπερύψωσης των παραπάνω δρόμων έγινε λίγο μετά την ανασκαφή του χώρου, μεταξύ του 1922 και του 1930, με αιτία τη μεγάλη διαφορά στάθμης της νέας ρυμοτομίας που προτάθηκε από τον Hernest Hebrard, έπειτα από την πυρκαγιά του 1917 και εφαρμόστηκε μετά το 1921 (εικ. 7).

Από τότε μέχρι σήμερα, ελάχιστα γράφηκαν για τον χώρο αυτόν και την ιστορία του, με αποτέλεσμα οι μεταγενέστεροι να επαναλαμβάνουν τα όσα λιγοστά είπαν οι προηγούμενοι χωρίς να έχει γίνει ποτέ βαθύτερη έρευνα και συσχετισμός με την αντίστοιχη τοπογραφία της πόλης.

Στον χώρο αυτό, συνυπάρχουν (εικ. 29), η «*κατακόμβη*», όπως συνηθίζεται να αποκαλείται από τους πιστούς, άγνωστο γιατί, ο υπόγειος χώρος της παλαιοχριστιανικής λατρευτικής «*κρύπτης*», το παλαιότερο συνεχόμενο τμήμα της, που είναι μετασκευασμένο «*ρωμαϊκό κτίσμα*», όπου υπάρχει το αγίασμα, ενώ στον υπαίθριο χώρο βρίσκονται τα ερείπια ενός μεγάλου επίσης παλαιοχριστιανικού εξάγωνου κτιρίου με γεωμετρικές ιδιομορφίες στη δομή του, που από τη μαρμαρόθετη ημιυπόσκαφη κολυμβήθρα στο κέντρο του, συμπεραίνεται βέβαια ότι ήταν «*βαπτιστήριο*».

Αρχικά υποστηρίχθηκε ότι το εξάγωνο κτίριο (εικ. 33) ήταν το αρχαίο «*νυμφαίο*», που μετασκευάστηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο σε «*βαπτιστήριο*», άποψη που χωρίς να έχει τεκμηριωθεί επικράτησε και το συνοδεύει μέχρι και σήμερα.

Μάλιστα ειπώθηκε ότι η εγχάρακτη υποδοχή για ένθετο μεταλλικό σταυρό στον μοναδικό όρθιο κίονά του αποτελεί πράξη καθαγιασμού για τη νέα του χρήση, κάτι που φυσικά δεν ευσταθεί, καθώς αντίστοιχες επεμβάσεις χαράξεων συναντούμε διαχρονικά σε αμιγώς χριστιανικούς ναούς (Ν. Μουτσόπουλος, *Σταυρωμένοι κίονες,* ΚΟΑΝ / Βιβλία του κόσμου, Αθήνα 2004).

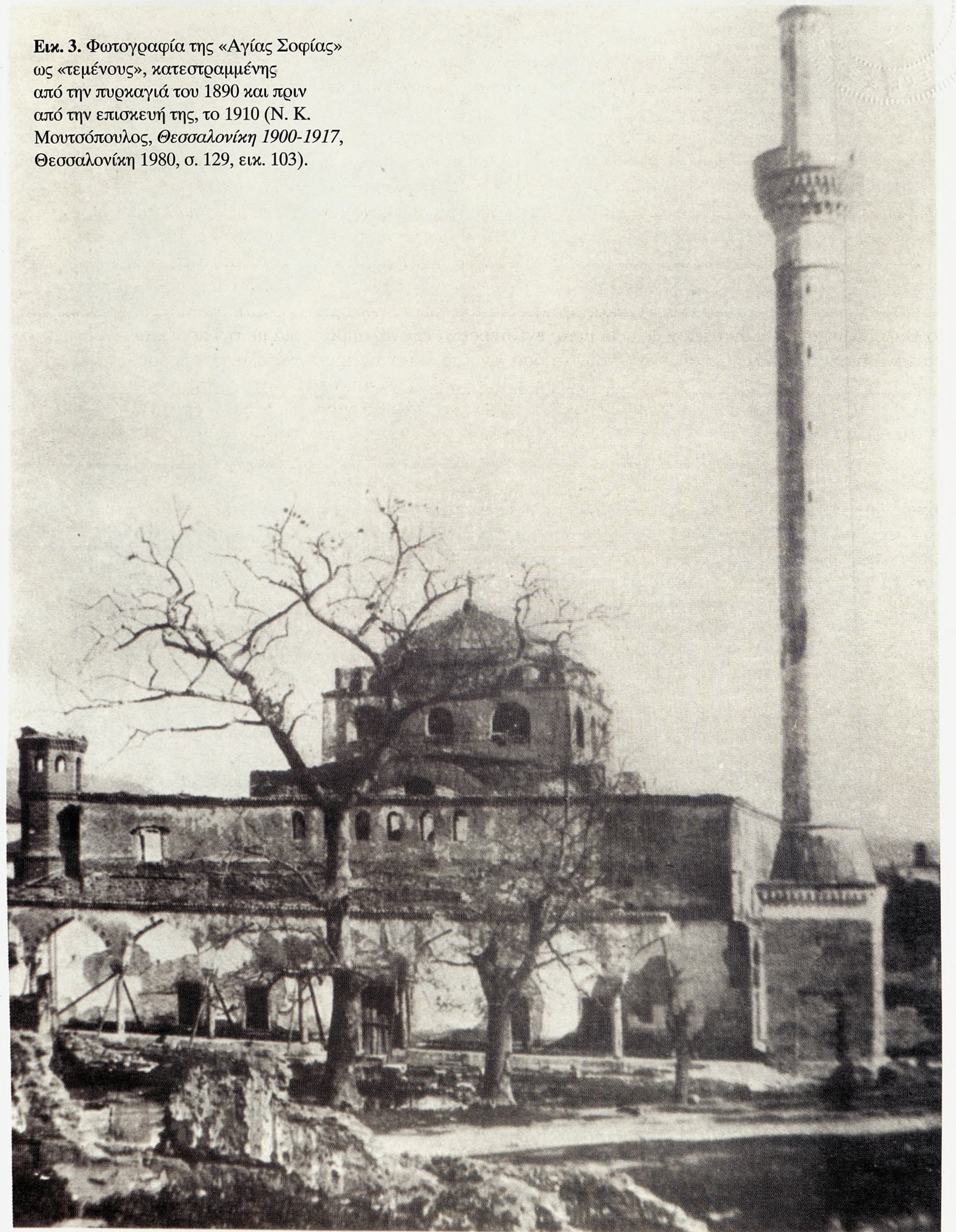
Επάνω από την είσοδο της «*κρύπτης*», υπάρχουν επίσης υπολείμματα τοιχοποιών συνεχόμενου ορθογώνιου κτίσματος, της ίδιας περίπου εποχής, που πλαισιώνουν ένα ψηφιδωτό δάπεδο (εικ. 57 και 58).

Από τις τοιχοποιίες αυτές, μία εφάπτεται ασυνεχώς κατασκευαστικά με την προέκταση του βορειοανατολικού πεσσού του εξαγώνου και προς το τμήμα της πλάγιας εισόδου του, όπως επίσης και η προέκταση τμήματος τοίχου της βόρειας πλευράς του ιδίου κτίσματος, προς τα δυτικά, δείχνει να περιβάλλει περιμετρικά το κεντρικό εξάγωνο, όπως αυτό προκύπτει από σχέδιο παλαιάς αποτύπωσης της αρχικής ανασκαφής (εικ. 16).

Στον υπαίθριο χώρο υπάρχουν επίσης πολλά διάσπαρτα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία άλλα έχουν αφεθεί στη θέση όπου βρέθηκαν, ενώ άλλα μεταφέρθηκαν στο νότιο άκρο, εκεί όπου αρχίζουν τα πατάρια προς τον πεζόδρομο, που κλείνει το πλαίσιο των δρόμων, και συμπληρώνουν την εικόνα του αρχαιολογικού χώρου (εικ. 8).

Κάτω από το υπόστεγο και προς την πλευρά της οδού Παύλου Μελά, ο σύγχρονος ναός του Αϊ-Γιάννη, με το γυάλινο πρισματικό κέλυφος, καλύπτει σήμερα το ψηφιδωτό και την είσοδο της «*κρύπτης*», επάνω από τις τοιχοποιίες που το περιβάλλουν, καθώς το 1992, με σύμφωνη γνώμη του αρχαιολογικού συμβουλίου, αντικατέστησε για τον λόγο αυτόν τον αρχικό (εικ. 2).

Η αιτία όμως για την οποία ιδρύθηκε ο ναός δεν μας είναι ακόμη γνωστή, καθώς δεν προκύπτει από καμία μαρτυρία ή βιβλιογραφική καταγραφή.

Εικ. 3. Φωτογραφία της «Αγίας Σοφίας» ως «τεμένους», κατεστραμμένης από την πυρκαγιά του 1890 και πριν από την επισκευή της, το 1910 (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129, εικ. 103).

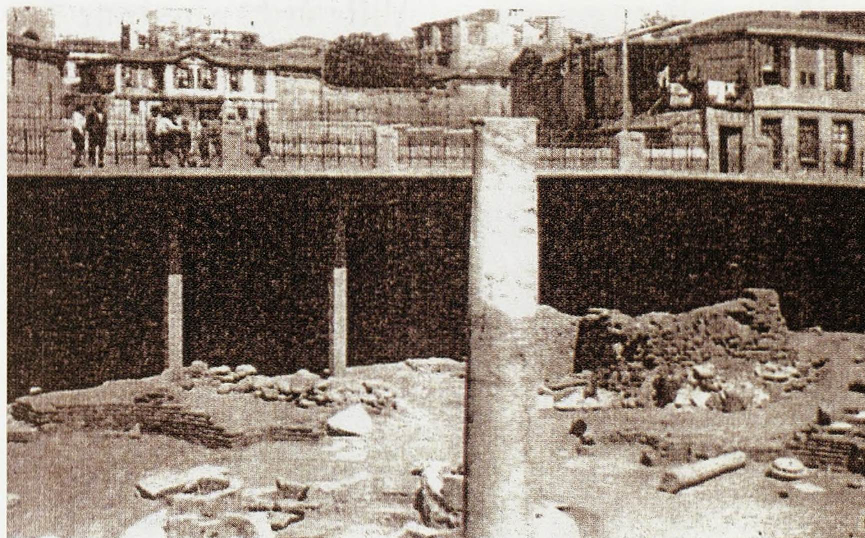

Εικ. 4. Χάρτης της Θεσσαλονίκης του 1784 με τις συνοικίες των εθνοτήτων πριν από την πυρκαγιά του 1890, όπου η περιοχή αυτή καταγράφεται ως τουρκική συνοικία, η οποία συνόρευε με την εβραϊκή, που ήταν νοτιότερα. (Εθνική Βιβλιοθήκη Παρισιού. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, *Λεύκωμα της έκθεσης ιστορικών ντοκουμέντων* του Δήμου Θεσσαλονίκης για την πόλη στο πλαίσιο των «Κ΄ Δημητρίων» και του εορτασμού των 2300 χρόνων από την ίδρυσή της. Θεσσαλονίκη, 1985).

Εικ. 5. Επάνω, χάρτης της Θεσσαλονίκης με τη νέα ρυμοτομία, μετά την πυρκαγιά του 1890, που ίσχυε μέχρι και την τροποποίησή της, μετά τη νέα πυρκαγιά του 1917 (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 4, 5).
Εικ. 6. Κάτω, φωτογραφία του αρχαιολογικού χώρου μετά την απομάκρυνση των ερειπίων της πυρκαγιάς, την αποκάλυψη των αρχαίων και πριν από την έναρξη του έργου για την κατασκευή της υπόστεγης στοάς καθώς και την ολοκλήρωση των ανασκαφών (Γ. Μέγας, Ν. Χόρμπος, *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Γιώργου Λυκίδη*, εκδόσεις Ιανός, Θεσσαλονίκη 2002, ανατ. 2006, εικ. 12/11, σ. 175).

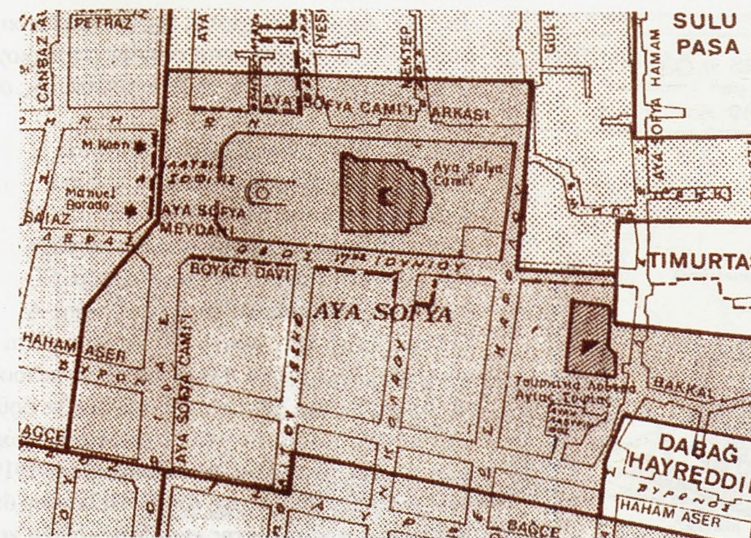
Εικ. 7. Επάνω, φωτογραφία της υπερυψωμένης υπόστυλης κατασκευής από οπλισμένο σκυρόδεμα, που θα γεφύρωνε την Μακένζυ Κινγκ με την Παύλου Μελά και τις υπόλοιπες οδούς περιμετρικά της Αγίας Σοφίας, πριν από την ανέγερση του μικρού ναού του Αϊ-Γιάννη το 1940 κάτω από αυτή (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων Πόλις - Γραφές και Πηγές 6000 χρόνων*, τχ. 1 (1997) σ. 69, εικ. 15 (βλ. και σ. 63, εικ. 2). Δημοσιεύθηκε στο Χ. Ζαφείρης-Α. Παπατζήκας, *Εν Θεσσαλονίκη 1900-1960*, Αθήνα 1994, σ. 123.). Διακρίνεται δεξιά από τη βάση του πεσμένου κίονα και έξω από την τοιχοποιία του πεσσού του *«βαπτιστηρίου»* η υπερυψωμένη από το έδαφος αλλά χαμηλή κατασκευή με εγγεγραμμένη κυκλική οπή και μαρμάρινο ένθετο επιστόμιο, που την επικάλυπτε δίνοντας την εντύπωση πηγαδιού.
Εικ. 8. Κάτω, τμήμα του μαρμάρινου επιστομίου που κάλυπτε την κυβόσχημη υπερύψωση επάνω από το *«οπαίο»* της κυκλικής θολωτής αίθουσας (δηλαδή την *«κάμινο»*, βλ. εικ. 7) και βρίσκεται αποθεμένο στη νότια πλευρά του αρχαιολογικού χώρου, μαζί με άλλα μαρμάρινα μέλη που βρέθηκαν εκεί (φωτ. Π. Δεβολή).

Είναι πολύ πιθανόν όμως, το όνομά του να προήλθε αντιδανειστικά, καθώς η ίδρυσή του προσεγγίζει χρονικά την ανασκαφική εύρεση των ερειπίων της βυζαντινής μονής του Τιμίου Προδρόμου, νότια από την περιοχή του Αγίου Νικολάου του Τρανού, χωρίς αυτό να αποτελεί και ασφαλή άποψη.

Το χρονικό των λογίων
Για να αναφερθούμε όμως στην αιτία αποκάλυψης της *«κρύπτης»* και στη συνέχεια της ανασκαφής του χώρου, θα πρέπει να ανατρέξουμε στα τέλη του προπερασμένου αιώνα μετά την πυρκαγιά του 1890, που κατέστρεψε το τέμενος της Αγίας Σοφίας και την γύρω περιοχή (εικ. 3).

Είναι όμως αναγκαίο να ερευνήσουμε τι συνέβαινε προηγουμένως στην περιοχή αυτήν, καθώς η τοπογραφία γύρω από τον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας, μετά τη μετατροπή της σε τέμενος το 1525, δεν μας είναι γνωστή.

Πέρα από τον στενό περιβάλλοντα χώρο, που ίσως είναι και τμήμα του σημερινού περιβόλου της, δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τεκμηριωμένα αν τα εξαρτήματα στο νότιο τμήμα της, όπως το *«βαπτιστήριο»*, τα περιμετρικά κτίσματα και η *«κρύπτη»*, παρέμειναν κατά τη δεύτερη και οριστική κατάληψη της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430 ανέπαφα, είχαν χρησιμοποιηθεί για οποιαδήποτε άλλη χρήση ή είχαν καταστραφεί. Στη σύντομη κατάληψη που είχε προηγηθεί, από το 1391 μέχρι το 1402, θεωρείται μάλλον απίθανο να μετατράπηκε η Αγία Σοφία τότε σε τέμενος, γιατί αμέσως μετά, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας, δηλαδή από το 1423 και μέχρι τη δεύτερη άλωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους το 1430,

Εικ. 9. Επάνω, απόσπασμα ρυμοτομικού σχεδίου Θεσσαλονίκης των αρχών του αιώνα, όπου φαίνεται η περιοχή της Αγίας Σοφίας με την ονομασία των οδών και το τουρκικό λουτρό. (Π.Ασημακοπούλου-Ατζακά. Λεπτομέρεια από Β. Δημητριάδη, *Θεσσαλονικέων Πόλις - Πηγές και Γραφές 6000 χρόνων*, τχ. 1 [1997], σ. 62).
Εικ. 10. Κάτω, αεροφωτογραφία της συνοικίας της Αγίας Σοφίας με άποψη από βορρά προς νότο, που και ως τζαμί το μνημείο αυτό, διατηρούσε το ίδιο όνομα, πριν από την πυρκαγιά του 1917. (Α. Καραδήμου- Γερόλυμπου, *Το χρονικό της πυρκαγιάς*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 115).

είναι πολύ πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε πάλι ως ναός από τους Ενετούς χωρίς όμως να υπάρχουν γνωστά στοιχεία για τις εκτιμήσεις αυτές (Ε. Μαρκή, *«Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα»*, *Θεσσαλονικέων Πόλις - Πηγές και Γραφές 6000 χρόνων*, τχ. 1 (1997), σ. 54-61).

Ούτε όμως και κατά τις ανασκαφές καταγράφηκε μουσουλμανική επέμβαση στο συγκρότημα αυτό. Ώστε θα μπορούσαμε να υποθέσουμε σχεδόν με βεβαιότητα ότι το *«βαπτιστήριο»*, μαζί με τα υπόλοιπα κτίσματα, μάλλον θα είχε ισοπεδωθεί ήδη παλαιότερα, άγνωστο όμως από ποια αιτία, με πιθανότερη την εκδοχή κάποιου μεγάλου σεισμού, ώσπου ο χώρος καλύφθηκε από μπάζα, όπως συνέβη αντίστοιχα και σε πολλά παλαιότερα μνημεία της πόλης, όπου αργότερα δομήθηκαν επάνω τους άλλα νεότερα κτίρια.

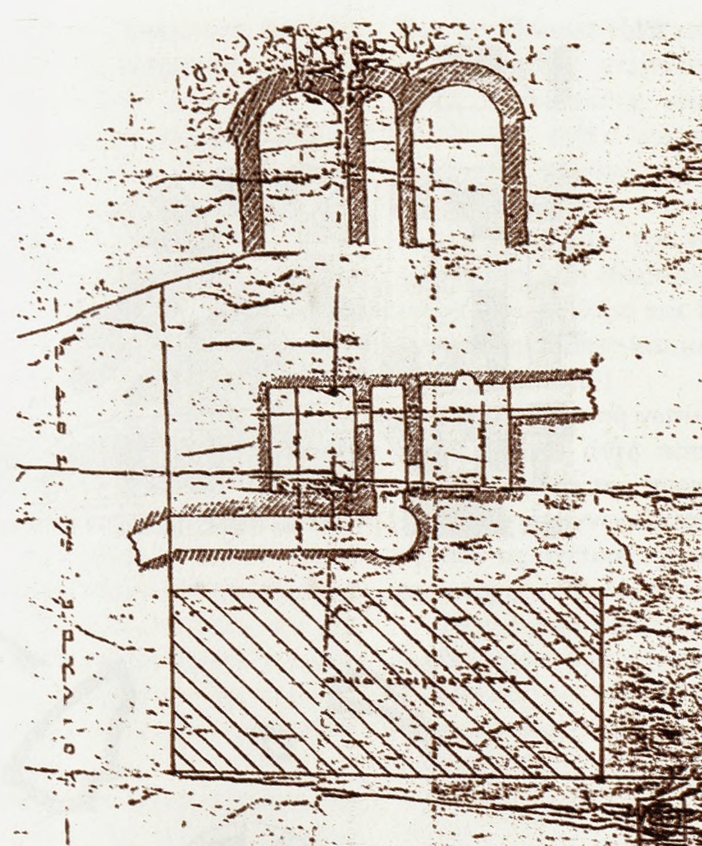
Παλαιά μαρτυρία ρυμοτομίας με σχετικές αναλογίες κλίμακας εμφανίζεται σε χάρτη της Θεσσαλονίκης του 1784 (εικ. 4), όπου αποτυπώνονται εκτός από τα οικοδομικά τετράγωνα και οι συνοικίες των εθνοτήτων, με την περιοχή αυτή να καταγράφεται ως τμήμα της τουρκικής συνοικίας, στο σύνορο με την εβραϊκή, που ήταν λίγο νοτιότερα, όπου αναγνωρίζεται, χωρίς όμως να αναφέρεται ονομαστικά, ο χώρος του τεμένους της Αγίας Σοφίας και οι δύο παράλληλοι δρόμοι νότια, κάθετοι προς το μνημείο, που ανάμεσά τους περίπου εμπίπτει ο χώρος του *«βαπτιστηρίου»* ή κατ' άλλους *«νυμφαίου»*.

Μετά την πυρκαγιά του 1890 η ρυμοτομία τροποποιείται τοπικά στις καμένες περιοχές (εικ. 5) χωρίς όμως απ' ό,τι φαίνεται να έχει αλλάξει ριζικά κάτι στον συγκεκριμένο χώρο, ενώ η δημαρχία Θεσσαλονίκης γύρω στα 1891, όπως προκύπτει από έγγραφα του 1906, παραχωρεί κάποιες από τις καμένες εκτάσεις σε εβραίους της νότιας συνοικίας, που συνόρευε με την περιοχή, για ανέγερση οικιών, όπως αποτυπώνεται σε αντίστοιχο χάρτη του 1891, με τη νέα ρυμοτομία για τις καμένες περιοχές, όπου όμως οι δύο δρόμοι παραμένουν. (Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη 1983, σ. 88, 162 κ. σ. 418. Α. Καραδήμου-Γερόλυμπου, *«Επανασχεδιασμός και ανοικοδόμηση της*

Εικ. 11. Αριστερά, χάρτης της Θεσσαλονίκης, του 1917, όπου φαίνονται οι καμένες περιοχές μετά την πυρκαγιά (Ν. Κ. Μουτσόπουλος, *ό.π.*, σ. 206, 207).
Εικ. 12. Κάτω, φωτογραφία της Αγίας Σοφίας από τη νοτιοανατολική πλευρά, μετά την πυρκαγιά του 1917, όπου φαίνεται και η ευρύτερη καμένη περιοχή (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 63, εικ. 2. Δημοσιεύθηκε στο Χ. Ζαφείρης-Α. Παπατζήκας, *ό.π.*, εικ. σ. 57). Διακρίνονται το τουρκικό λουτρό και η συγκεκριμένη κατοικία, νότια της Αγίας Σοφίας, που παρέμεινε όρθια, επάνω από τον μετέπειτα αρχαιολογικό χώρο.
Εικ. 13. Δεξιά, σχέδιο αποτύπωσης του 1919, πριν από την ανασκαφή του Ε. Πελεκίδη, όπου φαίνονται η κάτοψη της *«κρύπτης»* δίπλα και κάτω από οικόπεδο ετοιμόρροπης γωνιακής οικίας, η κάτοψη του περιγράμματος της οικίας και τμήμα του οικοπέδου στη διασταύρωση των οδών 17ης Ιουλίου και Βασιλέως Νικολάου, καθώς και μια ένθετη τομή της *«κρύπτης»* (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 65, εικ. 6, από το αρχείο ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ-1919).

Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917», Ε.Ε.Π.Σ.Π.Θ., Παράρτημα Θ΄ τόμου, 1985, σ. 45, εικ. 5).

Όταν οι νέοι εβραίοι ιδιοκτήτες το 1892 έσκαψαν στο οικόπεδο που τους παραχωρήθηκε νοτιοανατολικά του ιερού και μέσα στον περίβολο της Αγίας Σοφίας, που ακόμη τότε ήταν τέμενος, για τα θεμέλια της νέας οικίας και συγκεκριμένα εκείνης που φαίνεται σε μετέπειτα αεροφωτογραφίες πριν από την πυρκαγιά του 1917, ανακαλύφθηκε μέσα από κάποια στοά η *«κρύπτη»* με το *«Αγίασμα»* χωρίς να αναφέρονται και ιδιαίτερες λεπτομέρειες για τον τρόπο που βρέθηκε. (Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *ό.π.*, σ. 63).

Τον ίδιο χρόνο έγινε μια σύντομη ανασκαφή από τον Πέτρο Παπαγεωργίου (*Πέτρος Ν. Παπαγεωργίου (1859-1914). Φιλολογικόν μνημόσυνον επί τη πεντηκοστή επετείω από του θανάτου αυτού*, Θεσσαλονίκη 1964), ο οποίος χαρακτήρισε το εύρημα ως πολυδαίδαλο προσκυνητάριο του δέκατου ή ενδέκατου αιώνα.

Στο παρεκκλήσι σωζόταν παράσταση δέησης, με προσωπογραφία γενειοφόρου κτήτορα και την επιγραφή: *«Κύριε μνήσθητι Γεωργίου του...Ιορέμη»*. (Π. Παπαγεωργίου, *«Βυζαντινόν υπόγειον προσκυνητάριον εν Θεσσαλονίκη», Εικονογραφημένη Εστία*, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1892, σ. 13, 14 & 94, 95).

Η ανακάλυψη αυτή αφορούσε βέβαια τη στοά που ένωνε παλαιότερα την προγενέστερη από τις προϋπάρχουσες δύο βασιλικές κάτω από τα θεμέλια της Αγίας Σοφίας (εικ. 18 και 19) με τα κτίσματα που περιέβαλλαν το *«βαπτιστήριο»* και ταυτόχρονα το συνέδεαν με την *«κρύπτη»* καθώς φαίνονται να συμπίπτουν και οι σχετικοί άξονες των τοιχοποιιών.

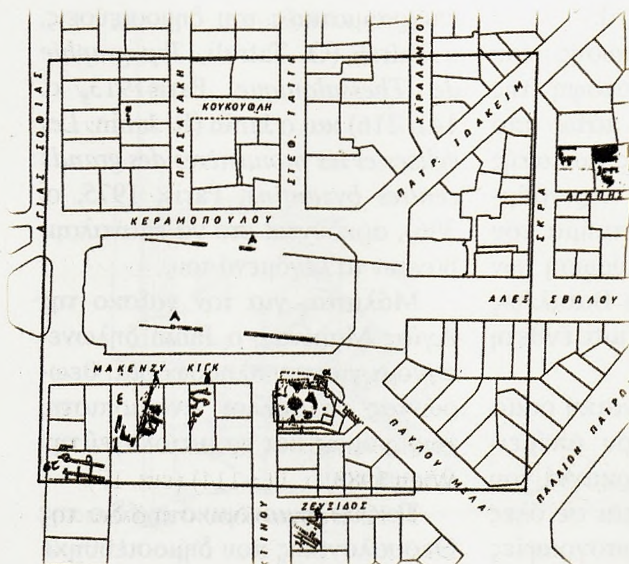
Το διάστημα αυτό έγιναν επίσης εργασίες ανακαίνισης του τεμένους της Αγίας Σοφίας, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το 1910 με την ευκαιρία της επίσκεψης του σουλτάνου Ρεσάτ.

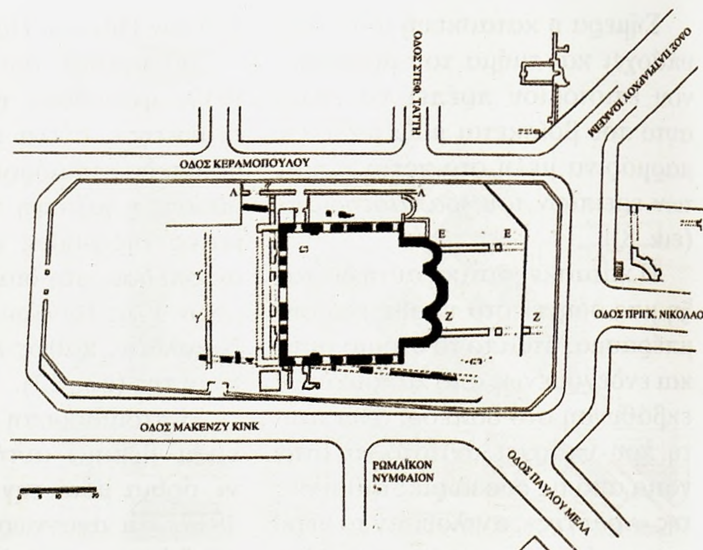
Δεκαεννέα χρόνια αργότερα, σε δημοσίευμα της εφημερίδας *«Πολιτικά Νέα»* της 11ης Φεβρουαρίου 1911 και στη συνέχεια στο *«Μακεδονικόν Ημερολόγιον»* του 1912, ο Παπαγεωργίου επανέρχεται και αναφέρεται για το ίδιο θέμα σε κάποιο μικρό μάλλον ναό της Αγίας Μαρίνας, *«με υπόγειο αγίασμα και επιγραφή, δίπλα από το καμένο σπίτι του Νιννή»*, όνομα γνωστής μάλλον τότε οικογένειας.

Σε επίγειες και εναέριες δημοσιευμένες φωτογραφίες μετά το 1890 και πριν από την πυρκαγιά του 1917, αναγνωρίζεται μία κατοικία που περιγραφικά η θέση της ταυτίζεται με αυτή, χωρίς όμως να έχουν βρεθεί επιπλέον στοιχεία που να το τεκμηριώνουν οριστικά.

Η αναφορά αυτή στην τοπογραφία ενισχύει την άποψη ότι οι ετερόχρονες ανακοινώσεις του Παπαγεωργίου, δηλαδή η πρώτη το 1892 στη *«Ν. Εστία»* και οι δύο άλλες πολύ αργότερα η μία το 1911 στην εφημερίδα *«Πολιτικά Νέα»* όπως και η άλλη αντίστοιχα το 1912 στο *«Μακεδονικόν Ημερολόγιον»*, αφορούσαν το ίδιο θέμα.

Σε φωτογραφία του χώρου λίγο μετά την υπερυψωμένη ρυμοτομική διευθέτηση, δηλαδή μετά το 1930 και πριν από το 1940, ακριβώς επάνω από την κυκλική και θολωτή αίθουσα της υπόγειας *«κρύπτης»* του *«Αγιάσματος»* και στη θέση του *«οπαίου»* που υπάρχει στην οροφή της (εικ. 7, 8, 52, 53, 54 και 55), διακρίνεται υπερυψωμένη από το έδαφος αλλά χαμηλή κατασκευή με εγγεγραμμένη κυκλική οπή και μαρμάρινο ένθετο επιστόμιο που την επικάλυπτε, δίνοντας την εντύπωση πηγαδιού.

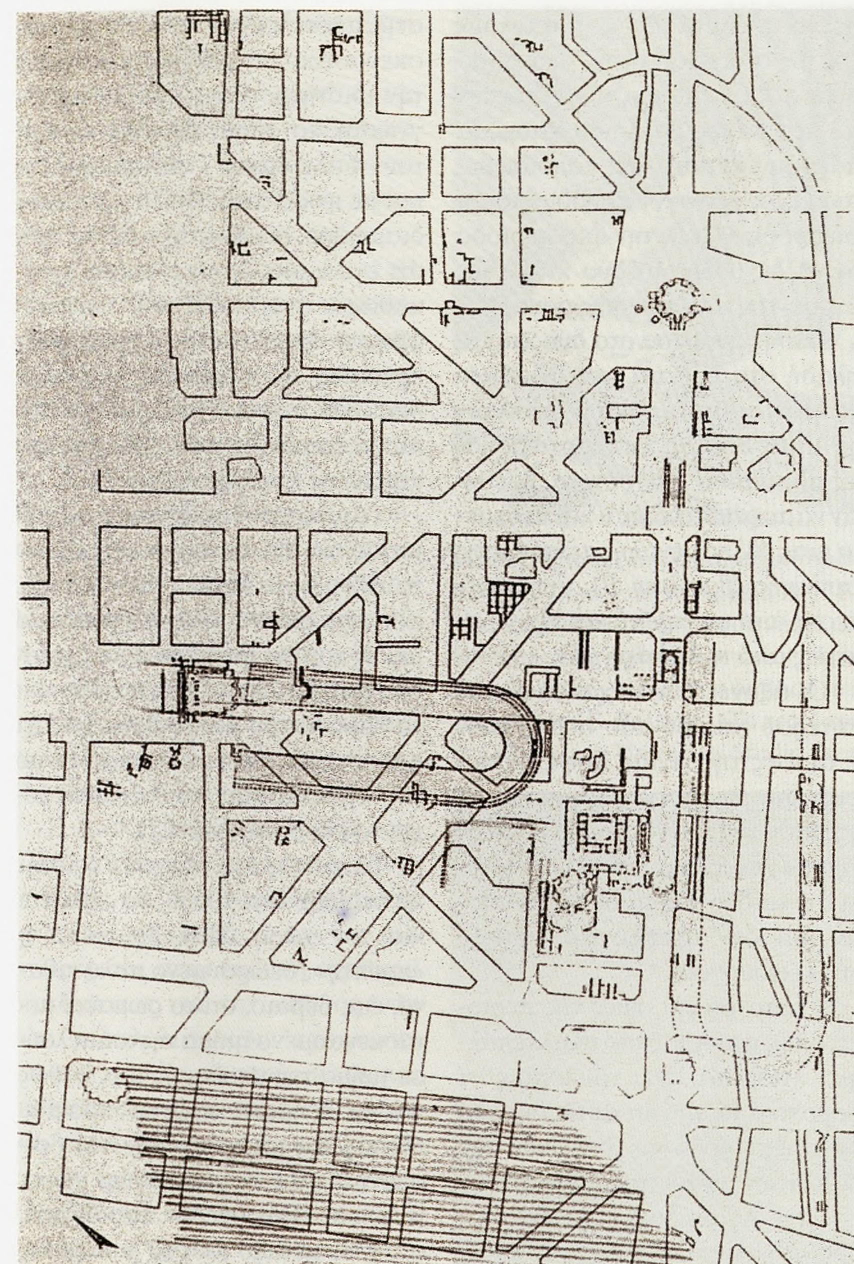

20A

20B

Εικ. 18. Επάνω αριστερά, απόσπασμα σημερινού ρυμοτομικού σχεδίου Θεσσαλονίκης, με συγκριτική αποτύπωση στην ίδια κλίμακα της κάτοψης των θεμελίων της *βασιλικής Α*, δηλαδή της προγενέστερης από τις δύο που βρίσκονται κάτω από τα θεμέλια της Αγίας Σοφίας, του *«βαπτιστηρίου»* και των υπόλοιπων ανασκαφών στην περιοχή, που ταυτίζονται χρονικά (σχέδιο της Δ. Μαγκιτούκα. Ε. Μαρκή, «Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις* (1997), σ. 55, σχ. 1).
Εικ. 19. Επάνω δεξιά, απόσπασμα ρυμοτομικού σχεδίου Θεσσαλονίκης, με συγκριτική αποτύπωση στην ίδια κλίμακα της κάτοψης του σημερινού υπάρχοντος ναού της Αγίας Σοφίας, του 7ου αιώνα μ.Χ., και των ευρημάτων των ανασκαφών της δεύτερης παλαιοχριστιανικής *βασιλικής Β* (διακρίνονται επίσης τα ερείπια και της πρώτης, δηλαδή της Α), κατά Φ. Δροσογιάννη (Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, 1990, σ. 33, σχ. 1).
Εικ. 20. Αριστερά, εικόνες από την ανασκαφή στα οικόπεδα της οδού Απελλού, δυτικά του Γαλεριανού συγκροτήματος, όπου βρέθηκαν τα τμήματα του *«θεάτρου-σταδίου»* (G. Velenis - P. Adam-Velenis, «The Theater-Stadium of Thessaloniki», Διεθνές συμπόσιο με θέμα: *Η θρησκεία στον Ελληνικό κόσμο*, Γρανάδα, 1997, σ. 249-256.φωτ. 1 και 4).
Α Άποψη του εξωτερικού δακτυλίου του θεάτρου με τις κλίμακες.
Β Άποψη της ημικυλινδρικής καμάρας εισόδου.
Εικ. 21. Δεξιά, απόσπασμα τοπογραφικού της Θεσσαλονίκης με τη σημερινή ρυμοτομία και τα κτίρια στο ανατολικό τμήμα της κατά την ρωμαϊκή εποχή, όπου ιχνογραφείται και το περίγραμμα του *«θεάτρου-σταδίου»*. (G. Velenis - P. Adam-Velenis, *ό.π.*, σ. 249-256, σχ. 6).

κοίνωση του Ε. Πελεκίδη (Ε. Πελεκίδης, B.C.H., *Bulletin de correspondance Hellenique* 1922, σ. 527) δεν δίνει τις δέουσες απαντήσεις στα πολλά ερωτηματικά που τίθενται για τα ευρήματα.

Η ανασκαφή ολοκληρώθηκε, με τη διαμόρφωση του χώρου σχεδόν στη σημερινή του μορφή, εκτός βέβαια από τον προϋπάρχοντα του σημερινού ναΐσκο του Τιμίου Προδρόμου και τα εκκλησιαστικά κτίρια, που έγιναν και αυτά λίγο αργότερα. Μία νέα αναφορά στη στοά σύνδεσης με την *«βασιλική Α»* γίνεται από τον Μαρίνο Καλλιγά, κατά τη διάρκεια ανασκαφών στον αυλόγυρο της Αγίας Σοφίας το 1939, ο οποίος, όπως φαίνεται, αγνοούσε μάλλον τη δημοσίευση του Παπαγεωργίου.

Ο Καλλιγάς, που δεν μπόρεσε να κατέλθει στη στοά, γιατί ήταν φραγμένη με χώματα, πιθανολογεί ότι αυτή συνδέεται με την *«κρύπτη»*. Μετά τους Καλλιγά και Πελεκίδη, το 1963 η Φανή Δροσογιάννη, αναφερόμενη σε ανασκαφικές εργασίες που έκανε γύρω από την Αγία Σοφία, γράφει μερικές, περιορισμένης έκτασης, απόψεις. Πολύ αργότερα ο F. Glaser, θα συμπεριλάβει το *«βαπτιστήριο»* σε βιβλίο του για αρχαίες κρήνες, θεωρώντας το ως κρήνη και σχεδιάζοντάς το με αρκετές ανακρίβειες (F. Glaser, *Antike Brunnenbauten in Griechenland*, Wien 1983, σ. 113-114) (εικ. 17).

Η Κ. Θεοχαρίδου στη διδακτορική της διατριβή με τίτλο: *«Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης»*, 1990, αρκείται για τον χώρο αυτό στα λεγόμενα των προηγουμένων.

Κάποια νέα στοιχεία παρουσιάζονται στα άρθρα των Ε. Μαρκή και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, (Ε. Μαρκή, *«Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα», Θεσσαλονικέων Πόλις* 1997, σ. 54-61 και Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *«Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», Θεσσαλονικέων Πόλις* 1997, σ. 62-71), χωρίς όμως να προσεγγισθούν σε βάθος διερευνητικά στο σύνολό τους τα υπάρχοντα κτίσματα και η τοπογραφία της ευρύτερης περιοχής.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι από τους περισσότερους αρχαιολόγους και ιστορικούς ερευνητές που ασχολήθηκαν από παλιά με την Αγία Σοφία και τον χώρο γύρω από αυτήν το ενδιαφέρον τους για εκείνον νοτιότερα, δηλαδή αυτόν τον αποκαλούμενο *«νυμφαίον»*, άρχισε αμέσως μετά την ανασκαφή του, για να ατονήσει στη συνέχεια, αφού όλοι επαναλάμβαναν τις αρχικές πενιχρές πληροφορίες, όπως αυτές δημοσιεύθηκαν, χωρίς να έχει γίνει στη συνέχεια καμιά

επιτόπια συστηματική αρχαιολογική έρευνα ειδικά για το κτίριο του *«βαπτιστηρίου»* και την *«κρύπτη»*.

Οι ανακοινώσεις του ανασκαφικού έργου επικεντρώθηκαν κυρίως στα προγενέστερα κτίρια κάτω από τα θεμέλια της Αγίας Σοφίας.

Το πρώτο από αυτά ήταν ένα μεγάλο κτίσμα που εντοπίστηκε αρχικά από τον Μ. Καλλιγά *(Έρευναι, 1938)* του οποίου βρέθηκαν δύο παράλληλες τοιχοποιίες, με κατεύθυνση ανατολική - δυτική αλλά λοξότερα από τον άξονα του υπάρχοντος ναού, με απόκλιση 6 μοιρών περίπου, από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, το πέρας των οποίων δεν βρέθηκε.

Το κτίριο ήταν τοιχογραφημένο και σύμφωνα με την επιμήκη διάταξη των τοιχοποιιών, που απείχαν μεταξύ τους λίγο περισσότερο από το πλάτος του υπερκείμενου ναού, πρέπει να ήταν ξυλόστεγη βασιλική *(βασιλική Α)* των πρώτων χρόνων του 4ου αιώνα και αναφέρεται στην βιβλιογραφία ως *«Κωνσταντίνειο»* (εικ. 18).

Η στάθμη της βάσης του κτιρίου κατά την Κ. Θεοχαρίδου (Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, 1990), είναι σε υψόμετρο 5,50 μ. από τη στάθμη της θάλασσας, ενώ του *«βαπτιστηρίου»*, δηλαδή του λεγόμενου *«νυμφαίου»*, 4,83 μ.

Η μικρή διαφορά στάθμης των 0,67 μ. για την απόσταση που χωρίζει τα δύο κτίρια είναι θεμιτή για να τα δεχθούμε ως σύγχρονα, αν βέβαια διαπιστωθεί ότι συγκλίνουν και τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά.

Δυστυχώς οι πληροφορίες για τις τοιχοποιίες αυτές είναι πενιχρές και δεν υπάρχει κάποιο επιπλέον τεκμηριωμένο συγκριτικό στοιχείο για τη σχέση τους με το *«βαπτιστήριο»*, πέρα από την ταύτιση των αξόνων τους που συμπίπτουν, της θέσης που έχει εξακριβωθεί και της στάθμης τους. Αυτά όμως αποτελούν αρκετά στοιχεία, όταν, όπως θα δούμε παρακάτω, για το *«βαπτιστήριο»* και τα περιβάλλοντα κτίσματα υπάρχουν αντίστροφα κάποιοι βεβαιωμένοι χρονικοί προσδιορισμοί που προσεγγίζουν την ίδια περίοδο για να δεχθούμε τα δύο κτίρια ως σύγχρονα ή περίπου σύγχρονα.

Επίσης ανάμεσα στα δύο κτίρια, δηλαδή στα ερείπια των θεμελίων της *«βασιλικής Α»* και των θεμελίων της Αγίας Σοφίας, κατά τις ανασκαφές που έγιναν διαχρονικά, βρέθηκαν να παρεμβάλλονται και τα θεμέλια μιας άλλης μεγάλης πεντάκλιτης βασιλικής *(βασιλική Β)*, μεταγενέστερης από την πρώτη και προγενέστερης από τη δεύτερη (εικ. 19).

Οι άξονες των τοιχοποιιών του δεύτερου κτιρίου που συμπίπτουν με αυτούς της Αγίας Σοφίας αποξενώνουν τη χρονική ταυτοποίηση της βασιλικής αυτής με το *«βαπτιστήριο»* χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι τα δύο κτίρια δεν συνυπήρχαν και δεν σχετίζονταν μεταξύ τους λειτουργικά.

Η τοπογραφία όμως της περιοχής, όπως φαίνεται από τα αλλεπάλληλα κτίσματα, έχει τροποποιηθεί δραματικά τα χρόνια αυτά, δηλαδή από την περίοδο των διώξεων των χριστιανών μέχρι την ίδρυση του ναού της Αγίας Σοφίας, ενώ η παρουσίαση για πρώτη φορά το 1989, στην επιστημονική συνάντηση που διοργανώνεται κάθε χρόνο στη Θεσσαλονίκη για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη, του *«θεάτρου-σταδίου»*, από τον αρχιτέκτονα και αρχαιολόγο, καθηγητή της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ Γιώργο Βελένη και τη σύζυγό του, επίσης αρχαιολόγο, Πολυξένη Αδάμ-Βελένη, της έδωσε άλλες προεκτάσεις (εικ. 20 και 21).

Το μνημείο αυτό, όπως περιγράφεται από τους ερευνητές του και σε άλλες σχετικές δημοσιεύσεις, αποτελούσε ένα μεγάλο κατασκευαστικό σύνολο, με τη διττή αυτήν ιδιότητα, όπως ιστορικά είναι γνωστή, το οποίο δέσποζε δυτικά του Γαλεριανού συγκροτήματος και με φορά παράλληλη προς τους διαμήκεις άξονες της πόλης και όχι εγκάρσια, όπως ο ιππόδρομος, καθώς οι τοιχοποιίες που αποκαλύφθηκαν έπειτα από ανασκαφικές εργασίες σε οικόπεδα της οδού Απελλού, που γειτνιάζει με το ανάκτορο, αποτελούσαν τμήματα της καμπύλης κεφαλής του.

Το μήκος του ευθύγραμμου τμήματός του θα ξεπερνούσε μάλλον τα 200 μ. και, μαζί με το καμπύλο, που είχε ακτίνα 50 μ., το συνολικό μήκος του θα ήταν ίσο ή και μεγαλύτερο από 250 μ., με τον στίβο και τα έδρανά του να φθάνουν αν όχι μακρύτερα από τον σημερινό ναό της Αγίας Σοφίας, τουλάχιστον μέχρι το μέσο του (εικ. 22).

Το πλάτος του, που υπολογίστηκε περίπου στα 100 μ., θα κάλυπτε και τον χώρο όπου βρίσκεται η *«κρύπτη»*, θεωρούμενο πολύ πιθανό, έως βέβαιο, ότι το ρωμαϊκό μετασκευασμένο τμήμα της αποτελούσε τμήμα της υποδομής του, καθώς και τα τμήματα αγωγών πόσιμου ύδατος και αποχέτευσης, που βρίσκονται στον αρχαιολογικό χώρο, τα οποία είναι σχεδόν παράλληλα, απέχουν μεταξύ τους 20 μ. περίπου και διέρχονται εγκάρσια προς τους διαμήκεις πολεοδομικούς άξονες, θα κάλυπταν αντίστοιχες ανάγκες αυτού αλλά και άλλων κτιρίων όπως των λουτρών που βρέθηκαν στην περιοχή (Ε. Μαρκή, *«Η Αγία Σοφία και τα προσκτίσματά της μέσα από τα αρχαιολογικά δεδομένα» Θεσσαλονικέων Πόλις (*1997), σ. 63, φωτ. 3, από το αρχείο ΙΣΤ' ΕΠΚΑ) (εικ. 21).

Η ύπαρξη του θεάτρου αυτού έχει καταγραφεί σε κείμενα πολλών ιστορικών πηγών με πρωιμότερη αυτή του Λουκιανού στο έργο του *«Λούκιος ή Όνος»*.

Σύμφωνα με γραπτές μαρτυρίες, διεξάγονταν στον ίδιο τον χώρο του δύο διαφορετικές μορφές εκδηλώσεων, που για την τέλεσή τους απαιτούνταν ειδικές προδιαγραφές.

Για κάποιες απ' αυτές, όπως τα ρωμαϊκά θεάματα, ήταν απαραίτητος ο περίκεντρος χαρακτήρας, όπως αυτός του θεάτρου, που πληρούσε το καμπύλο τμήμα του, και από την άλλη, για τα αγωνίσματα της κλασικής αρχαιότητας, απαιτούνταν ένα επίμηκες τμήμα, με συγκεκριμένο μήκος ενός σταδίου.

Εκτός από το *«θέατρο-στάδιο»* της Θεσσαλονίκης, στάδια με αντίστοιχες προσαρμογές υπάρχουν σε διάφορες περιοχές του αρχαίου ελληνικού χώρου, όμως με τη διπλή αυτήν ονομασία αναφέρονται μόνο το Παναθηναϊκό και των Δελφών.

Η παύση της λειτουργίας του, αλλά και της ύπαρξής του, συνδυάζεται με δύο χαρακτηριστικές ιστορικές μαρτυρίες, που η μία αναφέρεται στην έκδοση σχετικού διατάγματος για την απαγόρευση των ειδωλολατρικών εκδηλώσεων και η άλλη, η οποία είναι και οφθαλμοφανής, αφορά τη χρήση για την κατασκευή των δυτικών τειχών της πόλης των μαρμάρινων εδράνων του, που και τα δύο αναφέρονται στα χρόνια του Θεοδοσίου, μετά την κατά διαταγή του σφαγή των Θεσσαλονικέων (Γ. Βελένης, *«Τα τείχη της Θεσσαλονίκης», από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998) (εικ. 23).

Το γεγονός της εύρεσης του *«θεάτρου-σταδίου»* και η διεθνής αποδοχή της ανακάλυψης αυτής φέρνουν στο προσκήνιο θεωρίες που το ήθελαν στη θέση της γνωστής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου ή τουλάχιστον πλησίον της, όταν μαζί με ένα μεγάλο μέρος της Θεσσαλονίκης η βασιλική αυτή κάηκε στη μεγάλη πυρκαγιά του 1917 (εικ. 24), καθώς στις αρχές του 20ου αιώνα η ακριβής θέση του δεν ήταν γνωστή, αλλά εικαζόταν από τις περιγραφές των κειμένων και συγκεκριμένα της αναφοράς του στα δύο *«Μαρτυρολόγια»* για τον βίο του Αγίου Δημητρίου, όπως αυτές ερμηνεύονταν τότε, ότι δηλαδή αυτό βρισκόταν πλησίον της *(Αγίου Δημητρίου Θαύματα, Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου,* Εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Μετάφραση Αλόη Σιδέρη, Θεσσαλονίκη 1997 και Α. Ξυγγόπουλος, *Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη 1949, σ. 1-38)

Εικ. 22. Επάνω, άποψη λουτρού από ανασκαφή σε οικόπεδο στην οδό Μ. Κινγκ 8 (φωτ. από το Αρχείο ΙΣΤ' ΕΠΚΑ, Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Τα προβλήματα του χώρου νότια από το ναό της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη», *Θεσσαλονικέων Πόλις* (1997), εικ. 3, σ. 63).

Εικ. 23. Κάτω, τμήμα του δυτικού περιβόλου νότια της σημερινής οδού Αγίου Δημητρίου (Γ. Βελένης, *«Τα τείχη της Θεσσαλονίκης», από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, εικ. 87).

Εικ. 24. Το εσωτερικό της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου από τον νάρθηκα προς την αψίδα του ιερού, μετά την πυρκαγιά (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Λεύκωμα, εν Αθήναις 1952 και πίνακας 4α).

ενδεικτικά, όπως και από πλήθος άλλων δημοσιεύσεων, που είναι αδύνατον ούτε κρίνεται σκόπιμο να αναφερθούν εδώ (εικ. 25). Αυτό βέβαια αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο για τους ερευνητές, που στήριζαν τις απόψεις τους κυρίως σε ιστορικά γραπτά κείμενα και περιγραφές παλαιοτέρων περιηγητών.

Η τοπογραφία της Θεσσαλονίκης των μέσων χρόνων, όπως προλογίζει και ο Α. Ξυγγόπουλος στο παραπάνω βιβλίο του, παρουσίαζε πολλές άγνωστες πτυχές γενικότερα, καθώς το ανασκαφικό αρχαιολογικό έργο μετά την πυρκαγιά ήταν πενιχρό έως και ανύπαρκτο, με αποτέλεσμα πλήθος πολύτιμων λειψάνων του κλασικού και βυζαντινού πολιτισμού, αμέσως μόλις αποκαλύπτονταν να καταστρέφονται ή να καλύπτονται από νέες οικοδομές.

Κατά την αναστήλωση της βασιλικής που ακολούθησε τον Νοέμβριο του 1918, με ενέργειες του τότε μητροπολίτη Γεννάδιου, από τον αρχιτέκτονα τον Α. Ζάχο, υπό την εποπτεία του εφόρου αρχαιοτήτων Γ. Σωτηρίου, και κράτησε αρκετά χρόνια, η αποκάλυψη μιας μεγάλης ιστορικής τοιχογραφίας του 7ου αιώνα, όπως υποστηρίχθηκε, στη νότια πλευρά του ναού, έγινε η αφορμή για την ενίσχυση της άποψης αυτής (εικ. 26).

Παράλληλα όμως με τις εργασίες, ξεκίνησε και μια μεγάλη έρευνα γύρω από τα ιστορικά στοιχεία που πλαισίωναν τον βίο και τη λατρεία του πολιούχου αγίου.

Η τοιχογραφία αυτή, που δημοσιεύθηκε αρχικά από τον Γ. Σωτηρίου στο Παράρτημα του «*Αρχαιολογικού Δελτίου*» το 1918, βρίσκεται μεταξύ του τελευταίου δίλοβου παράθυρου, του νότιου τοίχου και του τοξωτού.

Στο αριστερό της τμήμα υπάρχει παράσταση θριαμβευτικής εισόδου έφιππου αυτοκράτορα στην πόλη, ενώ στο δεξιό τμήμα της, μετά την παρεμβολή στο μέσο μεταγενέστερα ανοιγμένου παράθυρου, που κατέστρεψε μέρος της, εικονίζεται το εσωτερικό μιας βασιλικής, με τη γνωστή και πιο πολυσυζητημένη πλέον επιγραφή επάνω από την καιόμενη στέγη: ***«Η αγία εκκλησία η εν τω Στ(αδίω)»***.

Η επιγραφή αυτή αποτέλεσε πιστεύω τότε και το κυριότερο τεκμήριο ταύτισης της θέσης της βασιλικής ως Λεόντιου, αμφιμονοσήμαντα ως προς τη θέση του «*θεάτρου-σταδίου*», καθώς οι ερευνητές την έλαβαν ως δεδομένο, ότι δηλαδή η παράσταση αναφερόταν στην ίδια τη βασιλική που τη φιλοξενούσε και αντίστροφα, ότι δηλαδή το «*θέατρο-στάδιο*» υπήρχε πλησίον, δηλαδή μεταξύ της βασιλικής και της ρωμαϊκής Αγοράς, και ότι εκεί ιδρύθηκε ο ναός του αγίου, όπως ακριβώς περιέγραφε η τοιχογραφία (εικ. 25).

Για να γίνει όμως αντιληπτό το νόημα των *Μαρτυρολογίων* είναι αναγκαίο να καθοριστεί το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου αυτής, δηλαδή επί Διοκλητιανού, 284-330 και κατά την περίοδο της τετραρχίας, 295-306, όπου ο Μάρκος Αυρήλιος Βαλέριος Μαξιμιανός, ο επιλεγόμενος Ηρακλής, 285-305, υπήρξε συνάρχοντας του Διοκλητιανού με έδρα το Μεδιόλανο.

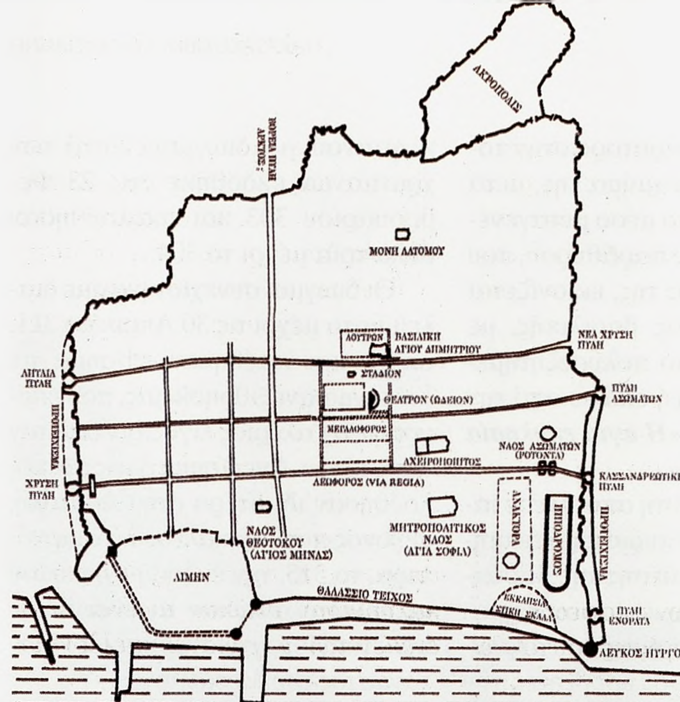
Ο Γαλέριος (Γάιος Γαλέριος Μαξιμιανός 293-311 μ.Χ.) ανακηρύχθηκε καίσαρας από τον αύγουστο Διοκλητιανό στη Νικομήδεια την 1η Μαρτίου 293 και έγινε αύγουστος μαζί με τον Κωνσταντίνο τον Χλωρό την 1η Μαΐου 305, όταν παραιτήθηκαν οι πρώτοι αύγουστοι της τετραρχίας, Διοκλητιανός και Μαξιμιανός. Πέθανε στη Σαρδική στο τέλος Απριλίου ή στις αρχές Μαΐου 311.

Το πρώτο διάταγμα του Διοκλητιανού για διωγμούς κατά των χριστιανών εκδόθηκε στις 23 Φεβρουαρίου 303 και ακολούθησαν άλλα τρία μέχρι το 304.

Οι διωγμοί συνεχίστηκαν με διαλείμματα μέχρι τις 30 Απριλίου 311, οπότε και παύθηκαν επίσημα με διάταγμα ανεξιθρησκείας, που υπέγραψε ο Γαλέριος λίγο πριν από τον θάνατό του. Ανεπίσημα όμως εξακολούθησαν ιδιαίτερα στην Ανατολή, γεγονός που προκάλεσε λίγο αργότερα, το 313, την έκδοση εγκυκλίου στο Μεδιόλανο, των Κωνσταντίνου και Λικινίου, γνωστής και ως «*διατάγματος του Μεδιολάνου*».

Ως καίσαρας ο Γαλέριος είχε την έδρα του στο Σίρμιο από την 1η Μαρτίου 293 ως το 305 και ως Αύγουστος στη Νικομήδεια από το 305 ως το 311. Παρέμεινε όμως ως καίσαρας και ως αυτοκράτορας και στη Θεσσαλονίκη, όπου υπάρχει το ανάκτορό του, καθώς και η θριαμβευτική πύλη για τη νίκη του κατά των Γότθων και των Σαρματών, το 306.

Ο Δημήτριος λοιπόν, όπως τελικά συμπεραίνεται από τα αγιολογικά κείμενα αλλά και τις ιστορικά τεκμηριωμένες διασταυρώσεις, μαρτύρησε επί Γαλερίου και όχι επί Διοκλητιανού, μετά το τέταρτο διάταγμα του δευτέρου το 304 και ενώ ήταν πλέον ο πρώτος αύγουστος , μετά την 1η Μαΐου του 305, δηλαδή την *26η Οκτωβρίου* του ίδιου έτους (Γ. Ι. Θεοχαρίδης, «*Σίρμιον ή Θεσσαλονίκη*», Μακεδονικά *16, 1976, σ. 269-306*), ή του 306, που αποτελεί και την πιθανότερη εκδοχή, δηλαδή κατά τις εορταστικές εκδηλώσεις της νίκης του εναντίον των Γότθων και των Σαρματών, καθώς το γεγονός αυτό αναφέρεται στα «*Μαρτυρολόγια*», ενώ αλλιώς κατά την αναφορά τους στη προσωπικότητα του Γαλερίου δεν θα γινόταν μνεία για τις συγκεκριμένες νίκες του.

Εικ. 25. Αριστερά, χάρτης της Θεσσαλονίκης κατά τη ρωμαϊκή περίοδο με τη μέχρι τώρα θεωρητική προσέγγιση της τοπογραφίας, όπως αυτή ερμηνεύεται εκ του «δεδομένου» από τα κείμενα, σε συνδυασμό με την τοιχογραφία (Αγίου Δημητρίου Θαύματα, *Οι συλλογές Αρχιεπισκόπου Ιωάννου και Ανωνύμου. Ο βίος, τα θαύματα και η Θεσσαλονίκη του Αγίου Δημητρίου*, Εισαγωγή-σχόλια-επιμέλεια Χαράλαμπος Μπακιρτζής, Μετάφραση Αλόη Σιδέρη, Θεσσαλονίκη 1997, σχ. 1, σ. 346, 347).

Εικ. 26. Κάτω, τα δύο τμήματα (αριστερό **Α** και δεξιό **Β**) της ιστορικής τοιχογραφίας, με την επίμαχη επιγραφή *«Η αγία εκκλησία η εν τω Στ(αδίω)»*, που αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες αναστήλωσης της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη νότια πλευρά του ναού (Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η Βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Λεύκωμα, εν Αθήναις 1952, πίνακες 78α και 79β).

26A

Στα βυζαντινά όμως κείμενα και στους συναξαριστές οι δύο αυτοί αυτοκράτορες με το κοινό όνομα φέρεται κάποιες φορές να συγχέονται. Τα συγκεκριμένα εδάφια των δύο *«Μαρτυρολογίων»*, όπως έχουν καταγραφεί, αναφέρουν επί λέξει:

«Μαρτυρολόγιο Α΄»: *(1. Ότε Μαξιμιανός ο βασιλεύς εν τη Θεσσαλονικέων διήγε πόλει, δεισιδαίμων και θεομάχος άνθρωπος και...2. Πολλών ουν αυτώ διά ταύτα προσιόντων...και ο μέν* ***επί το στάδιον της πόλεως ανιών*** *θέας ένεκεν των μονομαχείν μελλόντων).*

Η φράση ***επί το στάδιον της πόλεως ανιών*** ερμηνεύτηκε: ***μακριά δηλαδή και ψηλότερα από τα ανάκτορα*** (βλ. σχόλια Χαράλαμπου Μπακιρτζή στο βιβλίο *Αγίου Δημητρίου Θαύματα*, σ. 349, Θεσσαλονίκη 1997).

Εάν πράγματι το στάδιο ήταν στη θέση που εικάστηκε αρχικά, χωρίς όμως βέβαια να έχει προσδιορισθεί ακόμη τότε και η θέση των ανακτόρων, αλλά και μετά την ανακάλυψή τους, η ερμηνεία αυτή έχει δικαίως και τις προεκτάσεις των συγκεκριμένων απόψεων.

Στην περίπτωση όμως που το «θέατρο-στάδιο» ήταν, όπως διαπιστώθηκε, πλησίον των ανακτόρων, τότε η φράση ***επί το στάδιον της πόλεως ανιών*** θα μπορούσε να ερμηνευθεί τελείως διαφορετικά, ότι δηλαδή: ***ανέβηκε στα έδρανα του σταδίου***, για να παρακολουθήσει από την περίοπτη θέση του τους αγώνες.

«Μαρτυρολόγιο Β΄»: *(α΄. Μαξιμιανός, ο και Ερκούλιος, υποτάξας Γότθους και Σαυρομάτας τους «Ρωμαίους, κατελθών εν τη Θεσσαλονίκη πόλει διέτριβε...δ». Και ο μεν έτυχεν* ***επί το της πόλεως θέατρον το καλούμενον στάδιον ανιέναι*** *θέας ένεκεν των μονομαχείν μελλόντων ...).*

26B

Στο *«Μαρτυρολόγιο»* αυτό, όπου γίνεται και η αναφορά για τη διπλή ονομασία του *«θεάτρου-σταδίου»*, η φράση ***επί το της πόλεως θέατρον το καλούμενον στάδιον ανιέναι*** ερμηνεύθηκε κατά τον ίδιο τρόπο όπως και στο πρώτο, ενώ στην περίπτωση της γειτνίασης του *«θεάτρου-σταδίου»* με το ανάκτορο, θα μπορούσε η φράση αυτή να δεχθεί και εδώ επίσης την προτεινόμενη ερμηνεία για την αντίστοιχη φράση του πρώτου *«Μαρτυρολογίου»*.

Η μετάφραση αυτή, ***μακριά δηλαδή και ψηλότερα από τα ανάκτορα***, σχολιάζεται από τον αρχαιολόγο και προϊστάμενο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης Χ. Μπακιρτζή, ο οποίος και την υποστηρίζει (για την απόσταση του *«θεάτρου-σταδίου»* από το ανάκτορο βλ. επίσης σχόλια Χαράλαμπου Μπακιρτζή, στο βιβλίο *Αγίου Δημητρίου Θαύματα,* σ. 350 Θεσσαλονίκη 1997).

Η ερμηνεία αυτή των αντίστοιχων εδαφίων των δύο *«Μαρτυρολογίων»* όπως έγινε ευρέως αποδεκτή, σε συνδυασμό με την επιγραφή της γνωστής «τοιχογραφίας», θεωρήθηκε ένα αδιάσειστο θεωρητικό δεδομένο, που δημιούργησε διαχρονικά και κάποιο αρχαιολογικό «status quo», ως προς τη θέση του *«θεάτρου σταδίου»*, που τώρα με την εύρεσή του σε διαφορετική θέση από τη θεωρούμενη μέχρι τότε, αυτό ανατρέπεται, αλλά και παράλληλα η ανατροπή αυτή ενισχύεται, από την αντικειμενική αδυναμία εύρεσης μέχρι σήμερα, στοιχειωδώς έστω, υπολειμμάτων αντίστοιχου χώρου στις αποδεκτές τοποθεσίες, παρά το πλούσιο ανασκαφικό έργο, θέτοντας πάγια ερωτηματικά για την ορθότητα της αρχικής άποψης.

Κρίνοντας πλέον αντικειμενικά, ***«Η αγία εκκλησία η εν τω Στ(αδίω)»*** δεν μπορεί να είναι άλλη πλέον από τη *«βασιλική Α»*, που όντας προγενέστερη από αυτήν του Αγίου Δημητρίου, τα θεμέλιά της βρέθηκαν κάτω από την Αγία Σοφία, και σύμφωνα με τα νέα αρχαιολογικά ανασκαφικά δεδομένα, μέσα στον χώρο που καταλάμβανε προηγουμένως το ήδη κατεδαφισμένο *«θέατρο-στάδιο»*, και υπήρχε εκεί πριν από την αντίστοιχή της πεντάκλιτη *«βασιλική Β»*.

Αυτή θα ήταν και η πρώτη βασιλική που ιδρύθηκε προς τιμήν του αγίου, γεγονός που ενισχύεται από την αποδεδειγμένη χωροταξική διαφοροποίηση των τελετουργικών εκδηλώσεων την παραμονή της μνήμης του Μαρτυρίου του, που καταγράφηκε σε κείμενα του 14ου αιώνα καθώς η γνωστή βασιλική του Λεόντιου δεν μονοπωλεί τις εορταστικές εκδηλώσεις, οι οποίες έχουν, όπως φαίνεται, κάποιον άλλο χώρο εκκίνησης, που αυτό δεν δικαιολογείται, αν η αρχική άποψη ήταν ορθή.

Ο χώρος αυτός, που στα κείμενα αναφέρθηκε ως *«Καταφυγή»* και ήταν ναός αφιερωμένος στο όνομα της Παναγίας με την επωνυμία *«Καμαριώτισσα»*, θα πρέπει να αποτελούσε απομεινάρι τμήματος του αρχικού τόπου λατρείας του αγίου με ό,τι συνεπάγεται αυτό (δηλαδή πιθανός τόπος Μαρτυρίου κτλ.) μετά τη μεταφορά της στη γνωστή βασιλική.

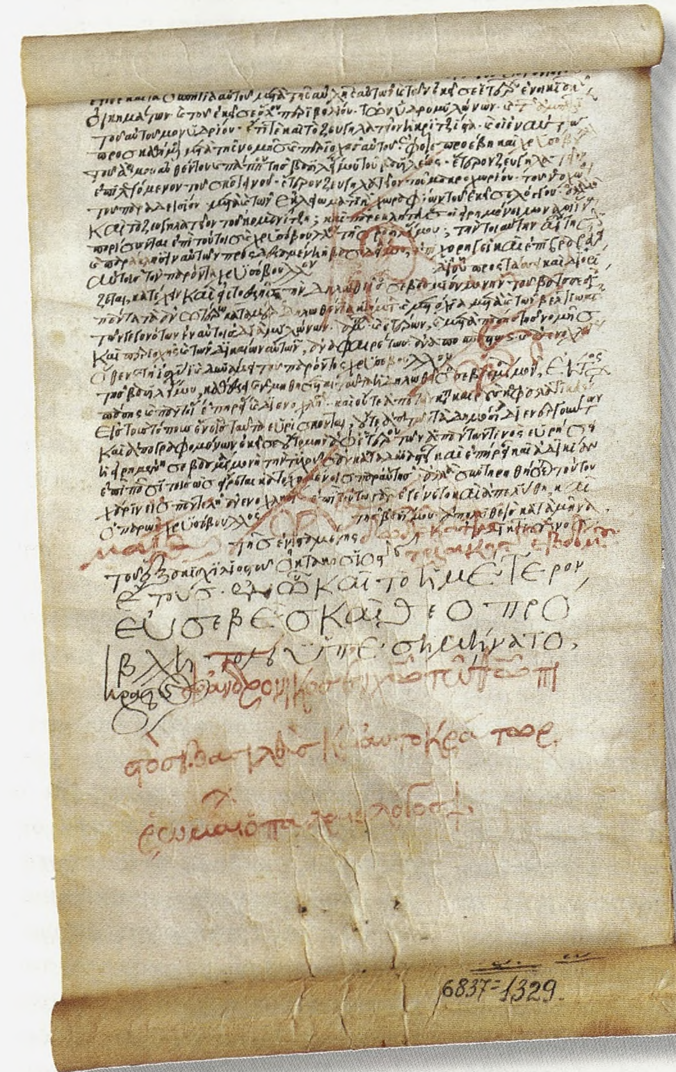
Για το τι ήταν η *«Καταφυγή»*, πού βρισκόταν και από πού προερχόταν αυτό το όνομα, έχουν γίνει πολλές εικασίες, αλλά το μόνο βέβαιο είναι ότι ο ιερός αυτός χώρος υπήρξε, αφού έχει καταγραφεί στα βυζαντινά κείμενα, και αποτελούσε σύμφωνα μ' αυτά το κύριο σημείο αναφοράς στις τελετές της λατρείας του αγίου Δημητρίου, τουλάχιστον για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο που καταγράφηκε, καθώς την παραμονή της εορτής του από εκεί εκκινούσε η πομπή της λιτανείας, η οποία σταματούσε στην Αχειροποίητο, όπου εκφωνούνταν λόγοι, και στη συνέχεια όδευε *«διά της λεωφόρου»*, με κατάληξη τη συνώνυμη βασιλική για την πανήγυρη.

Για την *«Καταφυγή»* λοιπόν, γίνεται αναφορά στα κείμενα λόγων για τον Άγιο Δημήτριο των Γρηγορίου του Παλαμά, Αρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, και Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, του *«πανσεβάστου νομοφύλακος και κριτού Θεσσαλονίκης»*.

Η πρώτη, σε περικοπή λόγου του που εκφωνήθηκε μεταξύ 1358 και 1360 ανήμερα της εορτής του αγίου στη συνώνυμη βασιλική και η δεύτερη, μεταξύ 1360 και 1383, την παραμονή, στη βασιλική της Αχειροποιήτου (Α. Ξυγγόπουλος, *Συμβολαί εις την τοπογραφίαν της Θεσσαλονίκης,* Θεσσαλονίκη 1949, σ. 1-38 και Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης,* Αθήναι 1952, σ. 31-32).

Όπως και για το *«θέατρο-στάδιο»*, η αναζήτηση αντίστοιχα της *«Καταφυγής»* υπήρξε αντικείμενο έντονης έρευνας από τους ιστορικούς, που σύμφωνα με τα μέχρι τότε δεδομένα και την αρχική άποψη για τη θέση του *«θεάτρου-σταδίου»* την τοποθετούσαν πλησίον της Παναγίας Χαλκέων, ταυτίζοντάς τη μάλιστα κάποιοι και με αυτήν, όπως λ.χ. ο Γ. Σωτηρίου, ενώ κάποιοι άλλοι, όπως ο Α. Ξυγγόπουλος, διαφώνησαν. Διατυπώθηκαν επίσης και άλλες απόψεις, όπως αυτή του O. Tafrali, (*Topographie de Thessalonique, Paris 1913*), ο οποίος μάλιστα υποστήριξε ότι βρισκόταν κάτω από την Αχειροποίητο, χωρίς όμως η θέση του να γίνει αποδεκτή σχεδόν από τους περισσότερους ερευνητές.

Από τα ιστορικά κείμενα και τις εκάστοτε διαχρονικές αναλύσεις τους συμπεραίνεται με κάποια αβεβαιότητα ή ίσως και σύγχυση ότι ο χώρος αυτός καταδείκνυε πιθανόν τον τόπο όπου συνελήφθη ο άγιος Δημήτριος ή ίσως αυτόν της φυλάκισης και του μαρτυρίου του, που αποτελεί μάλλον επικρατέστερη άποψη.

Εικ. 27. Το *«βατοπεδινό χειρόγραφο»*, Χρυσόβουλο έγγραφο του Ανδρόνικου Παλαιολόγου. (Ψηφιακά επεξεργασμένη εικόνα. *Περιηγητών Αναμνήσεις (15ος-19ος αιώνας)*, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου, Άγιον Όρος, 2003, σ. 254)

Η αναζήτησή της λοιπόν στα όρια της νέας θέσης του *«θεάτρου-σταδίου»* και συγκεκριμένα νότια της Αγίας Σοφίας στον αρχαιολογικό χώρο του λεγόμενου *«νυμφαίου»*, ως παρακολούθημα της *«βασιλικής Α»* αποτελεί μια θεωρία, που πιστεύω ότι μπορεί να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα ως προς τις θέσεις της αρχικής άποψης, τα οποία έθετε η ανακάλυψή του και που επιβεβαιώνει η τεκμηρίωση που έγινε από την έρευνα του γράφοντος σε βάθος στα υπολείμματα των κτισμάτων του αρχαιολογικού χώρου κατά τον χρόνο μελέτης τους και συντήρησής τους.

Ένα επίσης πολύ σημαντικό αλλά και αναμφισβήτητα αντικειμενικό έγγραφο, που αποτελεί μία επιπλέον ιστορική ένδειξη για την πλαισίωση της περιοχής όπου βρισκόταν η *«Καταφυγή»* είναι το λεγόμενο *«Βατοπεδινό χειρόγραφο»* του 1327(9;) (εικ. 27).

Το έγγραφο αυτό, που αναφέρεται από τους περισσότερους ερευνητές, πιστεύω ότι δεν αξιολογήθηκε πλήρως και έγινε μάλλον επιλεκτική χρήση μόνον ορισμένων στοιχείων του, για τον προσδιορισμό της τοποθεσίας της, με γνώμονα τις υπόλοιπες απόψεις που είχαν προκύψει, τεκμηριώθηκαν κατά τον γνωστό τρόπο και έγιναν αποδεκτές μέχρι τότε.

Σε πρόσφατη σχετικά δημοσίευση [J. Bompaire-J. Lefort-V. Kravari-Ch. Giros, *Actes de Vatopédi I,* Des origines à 1329, Archives de l'Athos, fondées par G. Millet et P. Lemerle, publ. Par J. Lefort, XXI (édition diplomatique ouvrage publ. avec la concurs du C.N.R.S., P. Lethielleux) Paris, 2001, σ. 33. και επί λέξει από το γαλλικό κείμενο: *«Το μετόχι της Παναγίας με τα γειτονικά σπίτια δεν έχει εντοπιστεί. Μέσα στη γειτονία του Ιπποδρομίου το μοναστήρι αγόρασε τρεις κατοικίες λίγο πριν από τον Δεκέμβριο του 1327 και υπάρχουν αυτή την ημερομηνία»*] αναφέρεται η ύπαρξη ναού αφιερωμένου στην Παναγία στην περιοχή Ιπποδρομίου.

Το γεγονός ότι η περιοχή αυτή σήμερα είναι στην ανατολική πλευρά του κέντρου της πόλης, ενώ ο ακριβής προσδιορισμός της με τα αναφερόμενα δεδομένα δεν είναι δυνατός για την χρονική αυτήν περίοδο, μας κάνει να πιστεύουμε ότι αφορούσε ένα μεγάλο τμήμα της, που άρχιζε από τα ανατολικά τείχη και εκτεινόταν μέχρι την Αγία Σοφία, όπου θα έπρεπε να αναζητηθεί και η θέση της *«Καταφυγής»* και όχι βέβαια στην περιοχή της αρχαίας Αγοράς ή της Παναγίας Χαλκέων όπως υποστηρίχθηκε αρχικά.

Μία άλλη επίσης πληροφορία της σχέσης των υπόγειων αυτών χώρων με τον Ιππόδρομο και το

Εικ. 28. Τα δύο πήλινα λυχνάρια που βρέθηκαν σε μία από τις δομικές οπές κατά τον καθαρισμό των τοιχοποιιών της «κρύπτης» (φωτ. Π. Δεβολή).

«θέατρο-στάδιο» της οδού Απελλού μάς έρχεται από τον λογοτεχνικό χώρο (Τ. Καζαντζής, *Η Θεσσαλονίκη των «παλαιότερων» Συγγραφέων,* Θεσσαλονίκη 1998, σ. 29-35).

Στο κείμενο αυτό, ο συγγραφέας περιγράφει μία παιδική περιπλάνηση την περίοδο της γερμανικής Κατοχής, μέσα από στοές και χαλάσματα αρχαίων κτισμάτων με κίονες και ψηφιδωτά δάπεδα, σε μία δαιδαλώδη διαδρομή από το μετόχι της μονής Βατοπεδίου, ένα τρίπατο κόκκινο κτίριο στο Ιπποδρόμιο, με τελική θριαμβευτική έξοδο στον αυλόγυρο πίσω από το ιερό της Αγίας Σοφίας.

Η περιγραφή αυτή, ανεξάρτητα από τη μικρή αντικειμενική της αξία, αποτελεί μία ακόμη προσέγγιση στην ιστορική πραγματικότητα, μέσα από πιθανές πραγματικές εικόνες και κάποιες ενδεχόμενα φανταστικές, παιδικές παρεμβάσεις.

Από το 1204 λοιπόν που η Θεσσαλονίκη καταλήφθηκε από τους Φράγκους, έως και το 1525 που μετατράπηκε η Αγία Σοφία από τους Τούρκους σε τέμενος, διατηρώντας το ίδιο όνομα και καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας μέχρι το 1862 που βρέθηκε η *«κρύπτη»*, δεν γίνεται πουθενά μνεία στη γνωστή βιβλιογραφία για τα κτίρια αυτά στα νότιά της, δηλαδή το *«βαπτιστήριο»* ή την *«κρύπτη»*.

Τις μόνες έμμεσες μαρτυρίες στο μεσοδιάστημα αποτελούν αυτές των γνωστών λόγων, όπου αναφέρεται η *«Καταφυγή»*, που, αν δεχθούμε ότι είναι το ίδιο κτίριο, θεωρείται ως υφιστάμενο τουλάχιστον μέχρι το 1383. Ούτε όμως και κατά τις ανασκαφές αναφέρεται ότι βρέθηκαν οθωμανικές επεμβάσεις, που μας οδηγούν στο βέβαιο συμπέρασμα ότι από το 1525 το κτίριο αυτό ήταν ήδη ερειπωμένο ίσως και επιχωμένο.

Η ύπαρξη επίσης λουτρών στην περιοχή ενισχύει την άποψη της διασταύρωσης των αρχαιολογικών δεδομένων με τα λεγόμενα των δύο *«Μαρτυρολογίων»* (εικ. 22).

Η ιστορική πορεία του κτιρίου αυτού, όπως στη συνέχεια τεκμηριώνεται, μας οδηγεί στο ζητούμενο συμπέρασμα, καθώς από *«βαπτιστήριο»*, που ήταν αρχικά, μετατράπηκε σε *«Μαρτύριο»* και στη συνέχεια σε *«προσκυνηματικό ναό»*, εξακολουθώντας όμως να αποτελεί ακόμη εξάρτημα της αρχικής *«βασιλικής Α»*.

Η αποκάλυψη, επίσης, ότι η *«κρύπτη»*, πριν ενσωματωθεί ως χώρος μαρτυρίου με το *«βαπτιστήριο»*, ήταν υπόγεια ρωμαϊκή *«κινστέρνα»* και ταυτόχρονα *«θερμαντήρας λουτρού»* με *«κάμινο»*, που εξυπηρετούσε αρχικά τα διπλανά λουτρά με θερμό νερό, ως υποδομή του *«θεάτρου-σταδίου»* πριν αυτό κατεδαφιστεί, και στη συνέχεια την κολυμβήθρα του *«βαπτιστηρίου»*, δίνει απάντηση στα λεγόμενα των *«Μαρτυρολογίων»* ως προς την ταύτιση των χώρων αυτών με εκείνους του μαρτυρίου του Αγίου Δημητρίου.

Τέλος, επισφράγισμα στην εξέλιξή του αποτελεί η μετατροπή του κεντρικού εξάγωνου κτιρίου σε μεγαλειώδες *«Μαυσωλείο»* ιδιαίτερα τιμώμενου αγίου, με λαμπρό και περίοπτο μαρμάρινο *«Κιβώριο»* (εικ. 51), που κατασκευάσθηκε με την μετασκευή της κολυμβήθρας του *«βαπτιστηρίου»*, το οποίο δέσποζε στο κέντρο του, καθώς ο *«θερμαντήρας»* του νερού είχε ήδη αχρηστευθεί με τη μετατροπή του σε λατρευτική *«κρύπτη»*, αφού πλέον δεν ήταν απαραίτητος.

Ένα τόσο μεγαλεπήβολο μνημείο την περίοδο αυτή με όλα τα συγγνωστά χαρακτηριστικά του τόπου όπου φυλακίστηκε και μαρτύρησε ο άγιος Δημήτριος, όπως περιγράφονται στα *«Μαρτυρολόγια»*, σε συνδυασμό και με τη σύνδεσή του με τη *«βασιλική Α»* (εικ. 18) η οποία είχε κτισθεί στον χώρο του κατεδαφισμένου *«θεάτρου-σταδίου» (δηλαδή την* ***«αγία εκκλησία εν τω Στ(αδίω)»***), δεν αφήνει αμφιβολίες ότι όλο το συγκρότημα ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του, η *«βασιλική»* στο όνομά του και το *«βαπτιστήριο»* ως δοξαστικός ταφικός χώρος (φύλαξης μάλλον του ιερού *«λύθρου»* του αγίου) με την *«κρύπτη»* που ήταν ο χώρος φυλάκισης και μαρτυρίου του.

Η έννοια του ονόματος της *«Καταφυγής»* ήταν βέβαια επίκτητη γιατί ενδεχομένως ο χώρος αυτός εκτός από ναός χρησίμευε παράλληλα και ως άσυλο.

Η χρήση του κτιρίου ως ασύλου δηλαδή *«Καταφυγής»*, διαπιστώνεται και από τα γεγονότα του 519, πριν από την άρση του σχίσματος του Ακακίου.

Εκεί κατέφυγαν οι απεσταλμένοι του Πάπα Ορμίσδα, όταν κινδύνευσαν από την οργή των εξαγριωμένων Θεσσαλονικέων, όπως αναφέρεται στην 102η επιστολή του (Ε. Μαρκή, *Θεσσαλονικέων Πόλις,* 1997, σ. 54 από O. Guenther. *Collection Avellana C.S.E.35 ed. III.* Vienne, 1895-1898, σ. 642-644).

Αυτή είναι και η μόνη έγγραφη ιστορική μαρτυρία που βεβαιώνει ότι από το 379-395, που πιθανολογείται ότι κτίστηκε ταυτόχρονα με τη *«βασιλική Α»*, (δηλαδή την περίοδο της αυτοκρατορίας του Θεοδοσίου και μετά την κατεδάφιση του *«θεάτρου-σταδίου»*) και μέχρι το 519 τουλάχιστον, το *«βαπτιστήριο»* παραμένει όρθιο, ανεξάρτητα από την καταστροφή της *«βασιλικής Α»* και την ίδρυση κατά τον 5ο αιώνα της πεντάκλιτης *«βασιλικής Β»*, με άξονες διαφοροποιημένους από αυτούς της παλαιάς, παραμένοντας όμως πάλι ως συνδεδεμένο εξάρτημά της, καθώς η στοά που βρήκε ο Παπαγεωργίου δείχνει να συνδέεται πλευρικά μαζί της, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει και με την Αγία Σοφία· μετά την ίδρυσή της το *«βαπτιστήριο»*, ήδη τροποποιημένο ως ναός, με όλα τα γνωστά υπόλοιπα χαρακτηριστικά, αποκόπτεται.

Μια άλλη επίσης αντικειμενική απόδειξη της λειτουργίας του, μέχρι τις αρχές τουλάχιστον του 6ου αιώνα, αποτελούν δύο άρτια λυχνάρια που βρέθηκαν σε δομική οπή κατά τη διάρκεια του καθαρισμού των τοιχοποιιών της *«κρύπτης»*, την άνοιξη του 2005 και χρονολογήθηκαν από την ομάδα έρευνας του καθηγητή Γ. Βελένη (εικ. 28).

Η χρονολόγηση επίσης των κτισμάτων που το περιβάλλουν από την Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, όπως αυτή προσδιορίζεται από τη μορφολογία του ψηφιδωτού δαπέδου (εικ. 59) σχεδόν συμπίπτει, χωρίς όμως εδώ να γίνεται ορατή η χρονική διαφορά, για να πιστοποιηθεί απόλυτα, ενώ διαπιστώνεται βέβαια μόνο ο ετεροχρονισμός δόμησης του περιβάλλοντος κτίσματος, που είναι μεταγενέστερο από το κεντρικό.

Η αναφορά του ίδιου χώρου στο όνομα της Παναγίας και μάλιστα ο επιπλέον τίτλος ως *«Καμαριώτισσας»* αποτελεί συνώνυμο της περιγραφής του τόπου φυλάκισης του αγίου Δημητρίου κατά τα *«Μαρτυρολόγια»*, όπως ρητά αναφέρεται στο εδάφιο 4 του πρώτου *(και ηδέως μεν απέβλεπεν εις αυτόν,...Πυθόμενος δε ο βασιλεύς, ως χριστιανός είη,..., τον μεν μακάριον Δημήτριον εκέλευσεν, αυτού παρά το στάδιον δημοσίου γειτνιώντος βαλανείου, περί τας των καμίνων φρουρείσθαι* ***«καμάρας»****)*.

Το 1037 γίνεται ένας μεγάλος σεισμός στη Θεσσαλονίκη, που καταστρέφει πολλά κτίρια, ανάμεσα σ' αυτά και πολλά μνημεία.

Το νοτιοδυτικό διαμέρισμα του δυτικού υπερώου της Αγίας Σοφίας χρησιμοποιήθηκε από τη γραμματεία διοίκησης της Εκκλησίας της Θεσσαλονίκης ως χώρος γραφείων, που σημαίνει ότι τα σχετικά εκκλησιαστικά διοικητικά κτίρια είχαν καταστραφεί (Ε. Μαρκή, *Θεσσαλονικέων Πόλις,* σ. 61).

Είναι πολύ πιθανόν να υποθέσουμε ότι υπήρξε ίσως τότε κτιριοδομική και μορφολογική τροποποίηση του *«βαπτιστηρίου»*, ενδεχομένως με κάποιες απλουστεύσεις των στοιχείων του και το πιθανότερο με την αποκοπή των υψηλότερων τμημάτων του (καταγραμμένοι ιστορικά σεισμοί, που έγιναν στη Θεσσαλονίκη και τον ευρύτερο χώρο: 363, 416, 476, 618, 630, 813, 820, 896, 925, 1037(8), 1232, 1267, 1420, Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης,* 1990).

Σημαντικότερη όμως απόδειξη, που προστέθηκε τελευταία, αποτελεί η τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου, του 14ου αιώνα, στο τελευταίο από τα τρία υπάρχοντα στρώματα, σε θέση που θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αυτή του τιμώμενου μάρτυρα (δεν έχει γίνει ακόμη αντίστοιχη μελέτη και έρευνα) υπό μορφή *«μεταλλίου»*, η οποία αποκαλύφθηκε κατά τον καθαρισμό των τοιχοποιιών της *«κρύπτης»* το φθινόπωρο του 2006 και αποτελεί μία επιπλέον πιστοποίηση της μακρόχρονης λειτουργίας και ένδειξη της ταύτισης του συγκεκριμένου χώρου με τον ζητούμενο (εικ. 65).

Τα κτίσματα και η διερεύνησή τους

Το «βαπτιστήριο»

Τα ερείπια του γεωμετρικού περίκεντρου κτιρίου δεσπόζουν στον αρχαιολογικό χώρο, μαζί με εκείνα του κτίσματος ανατολικότερα, που στο δάπεδό του υπάρχει το χαρακτηριστικό ψηφιδωτό, βρίσκεται επάνω από την υπόγεια «κρύπτη» και συνδέεται μαζί της, με κατιούσα κλίμακα, συνεχίζει δε δυτικά με τον αποτυπωμένο παλαιότερα τοίχο, του οποίου το πέρας δεν καταδεικνύεται στο σχέδιο, και που πρέπει να περιέβαλλε το κυρίως κτίριο περιμετρικά (εικ. 16 και 29).

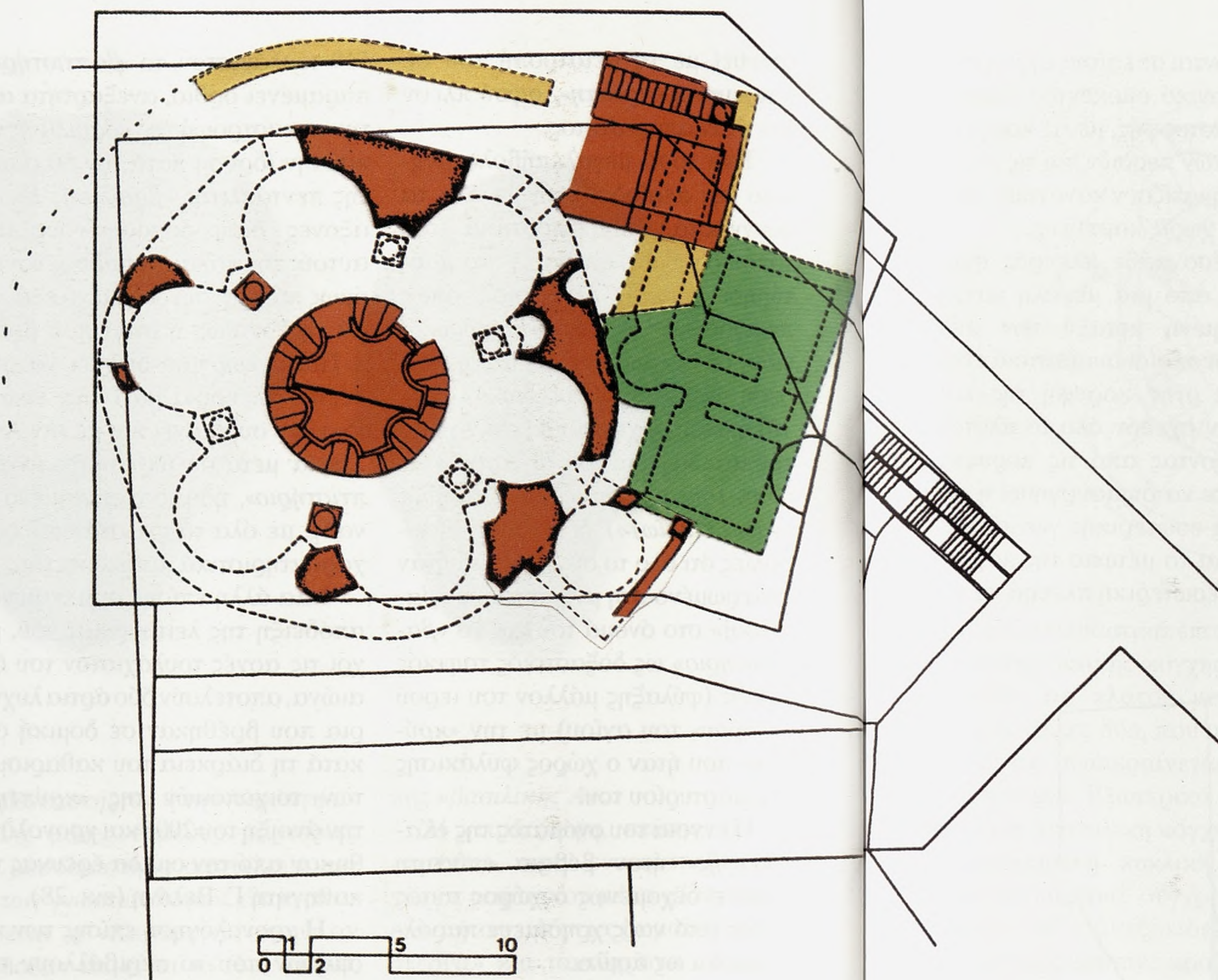
Τα δύο κτίσματα, παρά το ότι ως σύνολο φαίνεται να έχουν ενιαία λειτουργική δομή, είναι αναγκαίο να διαχωριστούν χρονικά, επειδή είναι διαφοροποιημένα κατασκευαστικά, καθώς μεταξύ τους υπάρχει διαπιστωμένη ασυνέχεια, αλλά και μορφολογική ασυνέπεια, θεωρούμενα για τον λόγο αυτόν ως εξωτερικά, αλλά και επιπλέον επειδή το περιβάλλουν, ως μεταγενέστερα.

Την ασυνέχεια της κατασκευής μαρτυρεί το κατασκευαστικό μέτωπο του νότιου τοίχου από αυτούς που περιβάλλουν το ψηφιδωτό, καθώς η προέκτασή του προς τα δυτικά εφαπτόταν με αρμό χωρίς να εμπλέκεται στο κατεστραμμένο τμήμα του βορειοανατολικού πεσσού πλευρικά της εισόδου.

Το κτίριο κτίστηκε εξαρχής ως «*βαπτιστήριο*», όπως άλλωστε υποδηλώνει και η μαρμαρόθετη ημιυπόσκαφη κολυμβήθρα στο κέντρο του, αμιγώς χριστιανικό, και όχι ως «*νυμφαίο*», όπως υποστηρίχθηκε, ταυτόχρονα με την παρακείμενη βορειότερα «*βασιλική Α*» και θα πρέπει να λειτουργούσε παράλληλα, αλλά και ανεξάρτητα από αυτήν, όντας αρχικά αυτοτελές, όπως μαρτυρεί και το περίκεντρο σχήμα του.

Την άποψη αυτήν τεκμηριώνει και η εύρεση πλίνθου στο νότιο πεσσό με ρομβοειδή σφραγίδα που φέρει σταυρό, παρόμοια κατασκευαστικά και με τις υπόλοιπες των υφιστάμενων τοιχοποιών (εικ. 30, 31 και 32).

Εκτός όμως από την εύρεση της αποκολλημένης πλίνθου με την ανάγλυφη ρομβοειδή σφραγίδα που έφερε σταυρό, γεγονός που μπορεί και να αμφισβητηθεί ως αποδεικτικό στοιχείο ή να θεωρηθεί ως μεμονωμένο τυχαίο εύρημα, συνυπάρχει και ένας ακόμη θετικός λόγος, που προκύπτει από τη σύγκριση όλων των πλίνθων των δομημένων στους πεσσούς του «βαπτιστηρίου», οι οποίοι είναι ομοιογενείς μεταξύ τους, ως προς τα παραπάνω χαρακτηριστικά που έχει και η συγκεκριμένη πλίνθος, και άπτονται της χαρακτηριστικής «*τυπομορφολογίας*» των αντίστοιχων πλίνθων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, καθώς οι πλευρές των δομημένων πλίνθων στους πεσσούς είναι παράλληλες, η άνω έδρα τους έχει τα ίχνη απομάκρυνσης της περίσσειας του υλικού, ενώ η κάτω, όπου αυτή φαίνεται, έχει διαμήκη αρμό από τον ξυλότυπο, ταυτόσημα χαρακτηριστικά που έχει και η πλίνθος με τη σφραγίδα, ενώ αντίθετα, αν το κτίριο ήταν ρωμαϊκό, τότε οι πλίνθοι θα παρουσίαζαν τα διακριτά χαρακτη-

Εικ. 29. Αριστερά, κάτοψη των υπολειμμάτων του εξάγωνου «*βαπτιστηρίου*», με την ομόκεντρη κολυμβήθρα, τα περιβάλλοντα κτίρια με τον «περίδρομο», που το συνέδεαν με την παρακείμενη βορειότερα «*βασιλική Α*» (και πριν από την πεντάκλιτη επίσης «*βασιλική Β*», που και οι δύο προϋπήρξαν από την Αγία Σοφία και τα θεμέλιά τους βρίσκονται κάτω από αυτήν, καθώς οι άξονες όλων των τμημάτων του «*βαπτιστηρίου*» ταυτίζονται με την πρώτη), και της «*κρύπτης*», σε σχέση με την υφιστάμενη ρυμοτομία και τη σημερινή διαμόρφωση του χώρου. (Τα εμφανή υπέργεια τμήματα, είναι χρωματισμένα με κόκκινο, τα μη εμφανιζόμενα τμήματα σημειώνονται με διακεκομμένες και τα χριστιανικά με κίτρινο, ενώ το ρωμαϊκό τμήμα με πράσινο, σχ. Π. Δεβολή).

Εικ. 30. Δεξιά, άποψη του μοναδικού όρθιου κίονα μετά την ανασκαφή του Πελεκίδη επάνω στη βάση του, στην εσωτερική γωνία του πολύ μικρού επιφανειακού υπολείμματος του νότιου πεσσού, όπου βρέθηκε αποκολλημένη, λόγω αποσάθρωσης του κονιάματος, πλίνθος με σφραγίδα, ενώ ο πεσμένος αριστερά κίονας με τις κοχλιοειδείς περιελίξεις πιθανολογείται ότι θα αποτελούσε δομικό στοιχείο του εξώστη (σχ. 33,3, φωτ. Π. Δεβολή).

ριστικά της αντίστοιχης περιόδου, δηλαδή αποκλίνουσες τις στενές έδρες, σχήματα με δαχτυλιές και πυκνότερη σύνθεση υλικού, που βέβαια αυτό δεν συμβαίνει, ούτε όμως στο σύνολο των τοιχοποιιών των πεσσών διαπιστώνονται πρόσθετες δομικές παρεμβάσεις που να δικαιολογούν την άποψη της μετασκευής ρωμαϊκού κτίσματος (δηλαδή του *«νυμφαίου»* όπως αρχικά υποστηρίχθηκε), όπως αντίστοιχα έγινε την ίδια περίπου χρονική περίοδο στην *«κρύπτη»* και η επέμβαση αυτή εκεί φαίνεται ξεκάθαρα (εικ. 32).

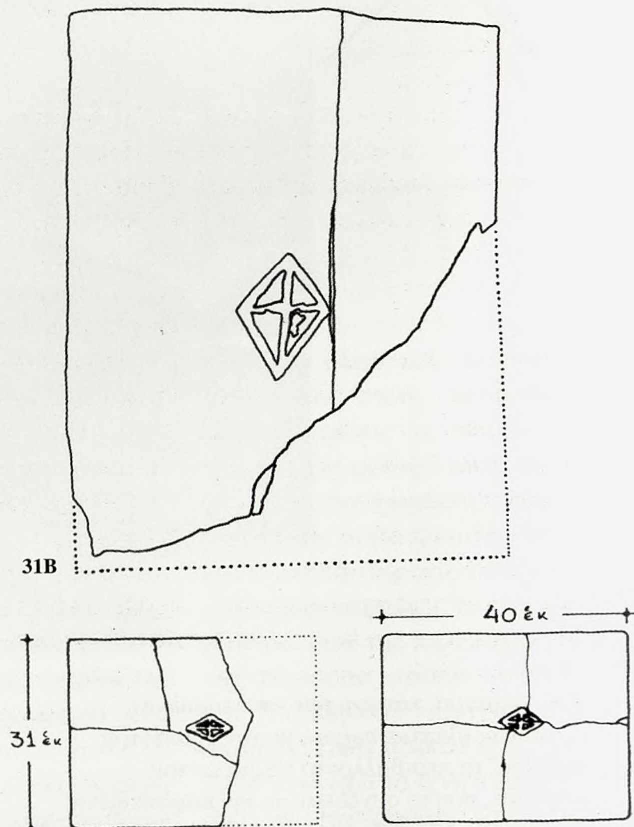
Είναι λοιπόν βέβαιο ότι το κτίριο αυτό πρέπει να θεωρηθεί αμιγώς παλαιοχριστιανικό, κτισμένο εκ θεμελίων ως *«βαπτιστήριο»* και όχι πρώην ρωμαϊκό που μετασκευάστηκε, όπως αρχικά υποστηρίχθηκε και μέχρι σήμερα φέρεται ως *«νυμφαίο»*.

Από τα υπολείμματα του κτιρίου, που εξέχουν επάνω από την σημερινή επιφάνεια του εδάφους, διαπιστώνουμε ότι η κάτοψη του εξωτερικά σχηματίζει ένα περίκεντρο κανονικό εγγεγραμμένο εξάγωνο, που οι εξωτερικές γωνίες του μετασχηματίζονται σε καμπύλες (εικ. 33).

Εσωτερικά οι πλευρές του μετασχηματίζονται σε επίσης εγγεγραμμένο κανονικό ομόκεντρο εξάγωνο εκ περιστροφής, με τις κορυφές στο μέσο των πεσσών και τις πλευρές να σχηματίζουν κανονικές πλέον γωνίες χωρίς καμπύλες.

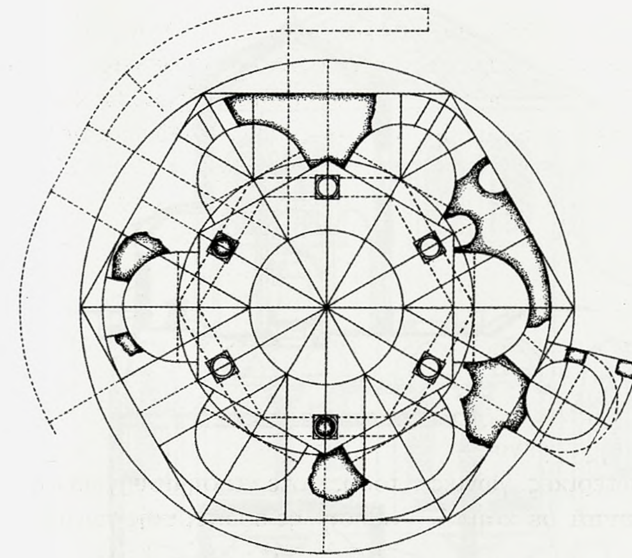
Στο μέσο κάθε πλευράς σχηματίζεται από μία μεγάλη κόγχη εγγεγραμμένη μεταξύ των δύο πεσσών, οι οποίοι ουσιαστικά ενοποιούνται στην κορυφή της και καλύπτουν σχεδόν όλο το πλάτος της, απέχοντας από τις κορυφές τόσο, ώστε να δημιουργηθεί η αίσθηση της εσωτερικής γωνίας και παράλληλα το μέτωπο της κόγχης προς την εσωτερική πλευρά να είναι κατασκευαστικά επαρκές. Στο μέσο της δυτικής κόγχης υπάρχει είσοδος με πλάτος μεγαλύτερο από τις άλλες δύο, που από το μέγεθός της συμπεραίνεται ότι ήταν και η κύρια. Εξωτερικά και νότια από την ανατολική κόγχη υπάρχει εγγεγραμμένη κυκλική αίθουσα κατασκευαστικά σύγχρονη με το κτίριο, σε τραπεζοειδές πλαίσιο με πλευρές κάθετες προς τα μέτωπα των εξωτερικών τοιχοποιιών και φυσικά αποκλίνουσες προς τα έξω, καθώς αυτές εκκινούν από νότο σε ευθεία και στη συνέχεια βορειοανατολικά καμπυλώνονται με την εσωτερική πλευρά στενότερη και την εξωτερική φαρδύτερη.

Εικ. 31. Άποψη (**Α**) και σχέδιο (**Β**) της πλίνθου, που βρέθηκε επάνω στα υπολείμματα του πεσσού, με την ανάγλυφη ρομβοειδή σφραγίδα στο κέντρο που φέρει σταυρό, του οποίου η μία κεραία δεν έχει αποτυπωθεί πλήρως, αλλά από σύγκριση με πλίνθους που φέρουν όμοιες ρομβοειδείς σφραγίδες, αποκλείεται η ύπαρξη άλλου συμβόλου μέσα στον ρόμβο, καθώς δεν βρέθηκε αντίστοιχο (φωτ. και σχ. Π. Δεβολή).

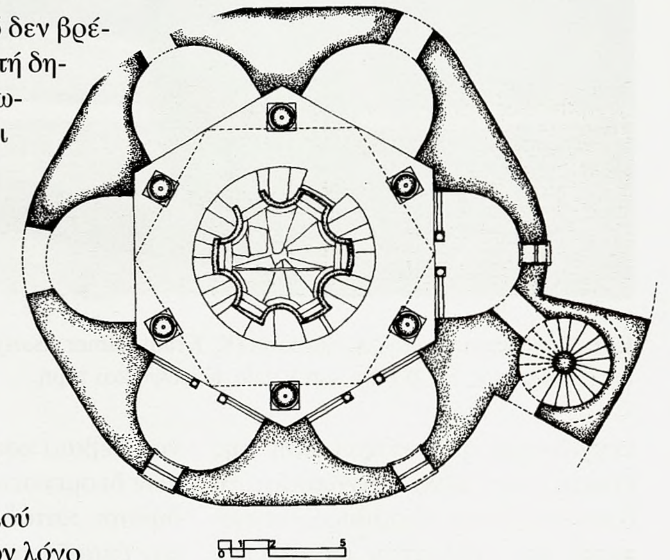
Εικ. 32. Σχέδια παρόμοιων πλίνθων με ανάγλυφες ρομβοειδείς σφραγίδες που φέρουν σταυρό και βρέθηκαν στο δάπεδο του βόρειου υπερώου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης (Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης*, 1990, σ. 173, εικ. 371).

Εικ. 33. Αριστερά, υπάρχοντα τμήματα των φερουσών τοιχοποιιών των πεσσών και των βάσεων των κιόνων του *«βαπτιστηρίου»*, ο μοναδικός διασωζόμενος όρθιος κίονας εμπρός από την γωνία του νότιου πεσσού, ο χώρος της ανιούσας κλίμακας, τα ανοίγματα προσπέλασης και οι χαράξεις της γεωμετρίας του κτιρίου (σχ. Π. Δεβολή). Διακρίνονται επίσης οι δύο λαξευμένες κόγχες ως προθέσεις, στις γωνίες των αντίστοιχων πεσσών αμφίπλευρα της ανατολικής κόγχης, που μας οδηγούν στο συμπέρασμα για τη μετατροπή του κτιρίου σε ναό, καθώς επίσης και μία ακόμη εξωτερική ανοιγμένη με τον ίδιο τρόπο, στον βορειοανατολικό πεσσό.

Εικ. 34. Κάτω, αναπαράσταση της κάτοψης του ισογείου τμήματος του *«βαπτιστηρίου»* με την κολυμβήθρα, χωρίς τα μεταγενέστερα περιβάλλοντα πρόσθετα κτίσματα δηλαδή τον ισόγειο *«περίδρομο»*, το ψηφιδωτό και την *«κρύπτη»* (σχ. Π. Δεβολή).

Η κυκλική αυτή αίθουσα, που από τις διαστάσεις της θεωρείται ότι ήταν χώρος ανιούσας κλίμακας πυργοειδούς μορφής, η οποία όμως δυστυχώς δεν υπάρχει σήμερα, καθώς τα εναπομείναντα τμήματά της είναι ελάχιστα, επικοινωνούσε με δύο μέτωπα εισόδων, ένα προς τον εξωτερικό χώρο, επάνω στη νοτιοδυτική και κάθετη στον πεσσό πλευρά, σε μικρή απόσταση από αυτόν και ένα λοξό με ακτινωτή διάταξη προς το κέντρο της ανατολικής κόγχης, με πρόσβαση προς το εσωτερικό της (εικ. 34).

Το στοιχείο αυτό δεν βρέθηκε σε καμία γνωστή δημοσιευμένη αποτύπωση, ούτε αναφέρεται σε κάποια σχετική βιβλιογραφία.

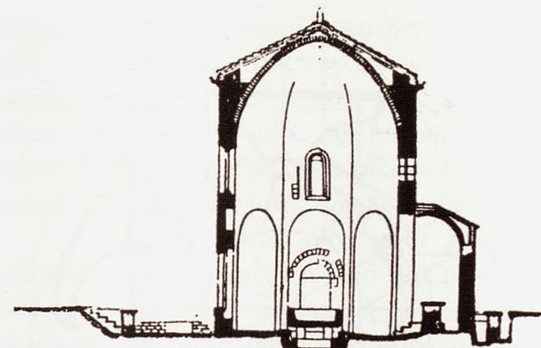
Η ύπαρξη της κλίμακας σε ένα κτίριο μονόχωρο όπως το *«βαπτιστήριο»* υποδηλώνει και τη χρήση χώρων αντιστοίχως υψηλότερα όπως κάποιου περιμετρικού *«εξώστη»* που για τον λόγο αυτό θεωρείται πλέον βέβαιο ότι υπήρχε.

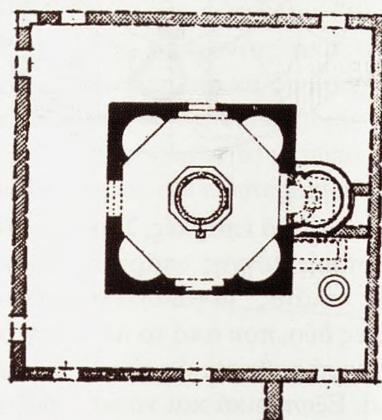
Για να μεγαλώσει το πλάτος της περιμετρικής ζώνης στον όροφο, ώστε να αποκτήσει ζωτικό χώρο ο *«εξώστης»*, επεκτεινόταν το δάπεδό του εσωτερικά με αντίστοιχη τροποποίηση της φοράς των εσωτερικών πλευρών του.

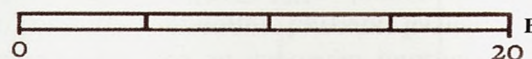
Η στήριξη της επέκτασης του *«εξώστη»* εσωτερικά υλοποιούνταν με κίονες, που οι βάσεις τους ήταν τοποθετημένες στους άξονες των διχοτόμων των εσωτερικών γωνιών των πεσσών, με φορά κάθετη, που υποδηλώνει ότι τα κατασκευαστικά σύνολα που συνέθεταν τα υψηλότερα τμήματα εσωτερικά και επάνω από αυτούς σχημάτιζαν μέτωπο με κάτοψη επίσης ομόκεντρου κανονικού εξαγώνου εκ περιστροφής, αλλάζοντας θέση και επανερχόμενου στην αρχική του εξωτερικού, ώστε οι εσωτερικές τοιχοποιίες επάνω από τους πεσσούς να είναι παράλληλες προς τις εξωτερικές.

Η ύπαρξη επίσης *«υπερώου»* θεωρήθηκε απαραίτητη, για λόγους φωτισμού του κεντρικού χώρου, καθώς τα παράθυρα του εξώστη δεν θα μπορούσαν να τον φωτίζουν άμεσα και αυτό θα επι-

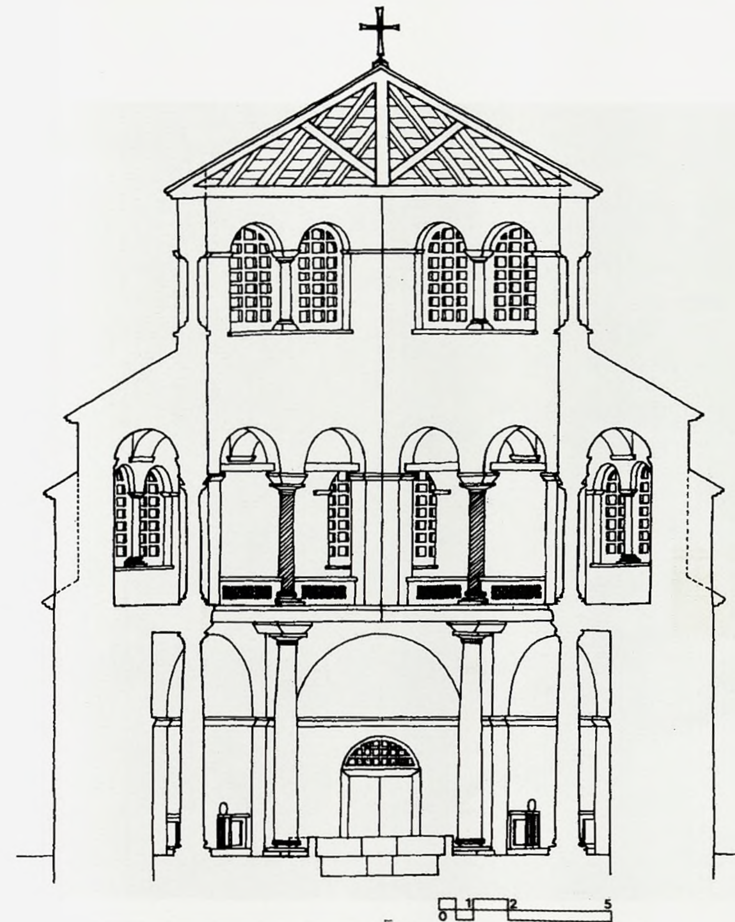
Εικ. 35. *«Βαπτιστήρια»*: **A** Ravenna (R. Krautheimer, *Early Cristian and Byzandine Architecture*, G. Britain 1965, σ. 133, εικ. 55 και φωτ. 55, **B** Riva san Vitale. Κάτοψη και τομή.

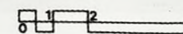
τυγχανόταν με υπερύψωση της εσωτερικής μόνο τοιχοποιίας, η οποία θα έφερε παράθυρα για φωτισμό και ξυλόστεγη επικάλυψη, καθώς η κλιμάκωση των τοιχοποιιών σε τέτοιο ύψος θα κατέληγε σε αδύνατα σχετικά φέροντα πλευρικά στοιχεία.

Από συγκριτική μελέτη προκύπτει ότι οι σχετικές αναλογίες άλλων αντίστοιχων γνωστών κτιρίων *«βαπτιστηρίων»* με λόγο του πλάτους ως προς το ύψος, είναι 1:1 έως 1:1,2 που αποτελεί ενδεικτική αναφορά στις προϋποθέσεις αναπαράστασης του συγκεκριμένου κτιρίου και για τον λόγο αυτόν από τις διαστάσεις της βάσης του, που είναι κατά τον διαγώνιο άξονα 20,70 μ., το ύψος του αντίστοιχα θα ήταν 23,40 μ. περίπου συνυπολογιζομένων βέβαια και των κατασκευαστικών δεσμεύσεων, ύψος που οπωσδήποτε καταδεικνύει ως βεβαία την ύπαρξη του *«εξώστη»* (εικ. 35, 36 και 37).

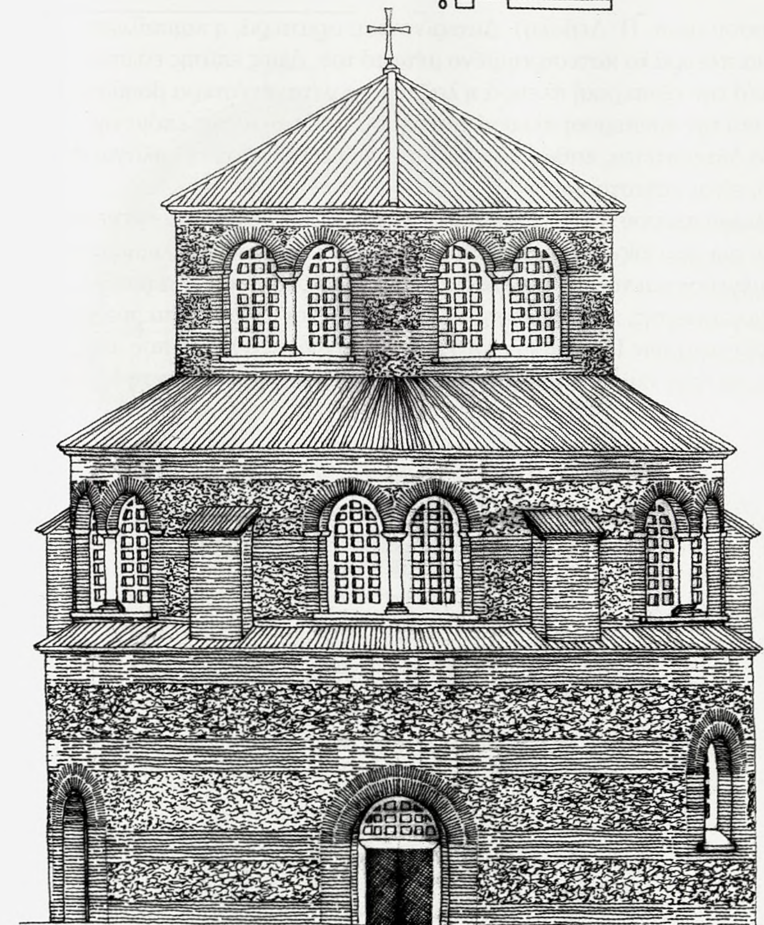
Μεταγενέστερα κατασκευαστικά στοιχεία επεμβάσεων στο κυρίως κτίριο αποτελούν οι δύο κόγχες που φαίνονται εσωτερικά, βόρεια και νότια, συμμετρικά από την ανατολική κόγχη, στους αντίστοιχους πεσσούς, δηλαδή τον βορειοανατολικό και νοτιοανατολικό, πίσω ακριβώς από τους κίονες, που βρίσκονται σχετικά μακριά, ώστε αυτές να είναι δυνατόν να αξιοποιούνται λειτουργικά, οι οποίες όμως δεν κατασκευάστηκαν αρχικά και σύγχρονα με το κτίριο αλλά λαξεύτηκαν αργότερα με αφαίρεση της τοιχοποιίας, όπως επίσης αντίστοιχα και μία εξωτερική στον βορειοανατολικό πεσσό, διαγωνίως βορειότερα, κατασκευασμένη με τον ίδιο τρόπο (εικ. 29, 33, 38 και 39).

Η διαπίστωση αυτή αποτελεί ένα από τα κύρια στοιχεία που συνηγορούν στην πεποίθηση ότι το *«βαπτιστήριο»* κάποια στιγμή μετά την ολοκλήρωσή του άλλαξε χρήση και το κυρίως κτίριο έγινε πλέον ναός, με την κατασκευή των δύο προθέσεων συμμετρικά από την ανατολική κόγχη, και περιβλήθηκε από τα υπόλοιπα κτίσματα, με τη δημιουργία εξωτερικού περιμετρικού κλίτους, κατά τον ίδιο περίπου τρόπο μετατροπής της Ροτόντας (εικ. 40), και συνδέθηκε με την παρακείμενη *«βασιλική Α»*, με τη χαρακτηριστική αυτήν κατασκευαστική διάταξη της εγκάρσιας στοάς.

Εικ. 36. Αναπαράσταση της τομής του *«βαπτιστηρίου»*, σε προβολή προς τη δυτική είσοδο (σχ. Π. Δεβολή).
Τα υπαρκτά στοιχεία που συνθέτουν την αναπαράσταση είναι το ύψος των κιόνων, οι διαστάσεις των κογχών και η ύπαρξη της κλίμακας, που προϋποθέτει την ύπαρξη του *«εξώστη»*. Η στήριξη με επιστήλια του *«εξώστη»* -και όχι τοξωτά- θεωρείται μάλλον αναγκαία, γιατί επιλύει απλούστερα το πρόβλημα, λόγω της περιστροφής της χάραξης του στατικού συστήματος, χωρίς να αυξάνει υπερβολικά το ύψος του δαπέδου του *«εξώστη»*, καθώς αποτελεί συνηθέστερο τρόπο αντίστοιχης επίλυσης της περιόδου αυτής.
Οι αναλογίες του κτιρίου είναι αποτέλεσμα του συσχετισμού των υπαρχόντων στοιχείων και της συγκριτικής μελέτης άλλων αντίστοιχων *«βαπτιστηρίων»*.
Η καθ' ύψος κλιμακωτή μείωση προέκυψε, όπως προαναφέρθηκε, από την ύπαρξη του εξώστη και την αναγκαιότητα φωτισμού πάνω από αυτόν αλλά και από τη μετατόπιση του κέντρου βάρους του κτιρίου χαμηλότερα με την αντίστοιχη τοποθέτηση των φορτίων εσώτερα.

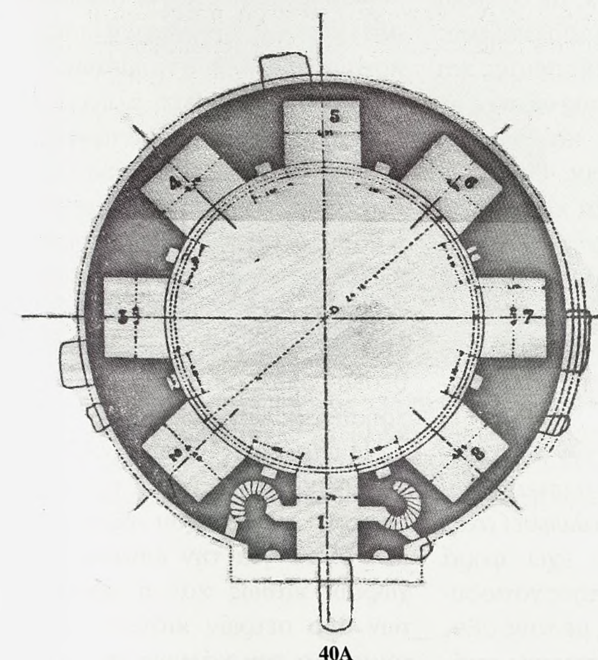
Εικ. 37. Αναπαράσταση δυτικής όψης του *«βαπτιστηρίου»* (σχ. Π. Δεβολή).

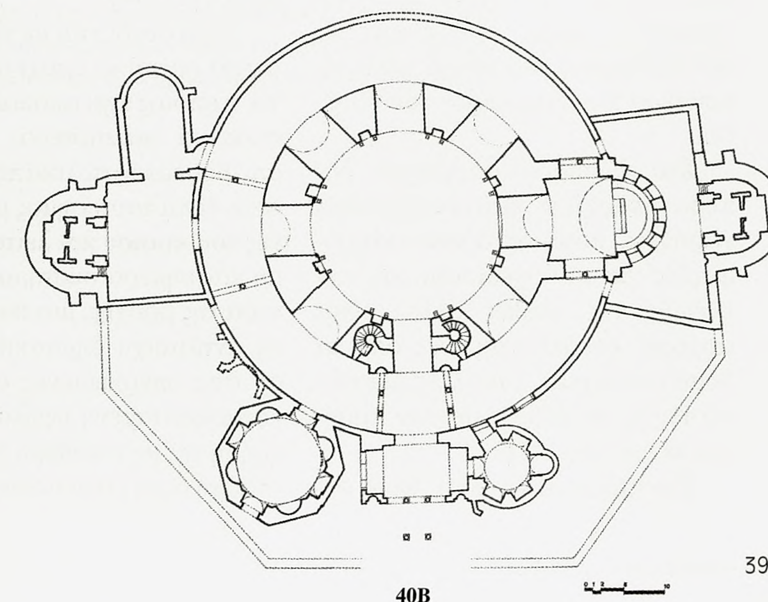

Εικ. 38. Επάνω, άποψη του βορειοανατολικού πεσσού (φωτ. Π. Δεβολή). Διακρίνονται: αριστερά, η καμπύλωση εξωτερικά της κορυφής του εξαγώνου και στην ίδια πλευρά το κατεστραμμένο μέτωπό του, όπως επίσης εσωτερικά, τμήμα της ανατολικής κύριας κόγχης, ενώ δεξιά από την εξωτερική πλευρά η λαξευμένη μεταγενέστερα βοηθητική κόγχη καθώς και η αντίστοιχη επίσης λαξευμένη από την εσωτερική πλευρά του πεσσού, με τμήμα της επόμενης κύριας βορειοανατολικής κόγχης, όπου τέλος η τοιχοποιία διακόπτεται, καθώς το υπόλοιπο τμήμα της προς την πλάγια θύρα στο μέσο της κόγχης, που περιβάλλει το ψηφιδωτό, είναι κατεστραμμένο.

Εικ. 39. Δεξιά, εσωτερική άποψη του βορειοανατολικού πεσσού (σχ. 33,1, φωτ. Π. Δεβολή). Διακρίνονται: στο κέντρο η λαξευμένη μεταγενέστερα βοηθητική κόγχη, μεταξύ των δύο κύριων κογχών, ανατολικής και βορειοανατολικής, ακριβώς πίσω από τον κίονα, που, αν υπολογίσουμε από το μέγεθος και την θέση των υφισταμένων βάσεων, αυτή θα απείχε αρκετά, ώστε να αξιολογηθεί η πιθανή δυσλειτουργικότητά της, καθώς επίσης εμπρός δεξιά και αριστερά τα δύο μέτωπα, που οι προεκτάσεις τους σχηματίζουν την εσωτερική γωνία των 120 μοιρών του εκ περιστροφής εξαγώνου που αντιστοιχεί στο μέσο της εξωτερικής πλευράς του πεσσού, όπως θα ήταν και πριν από την αφαίρεση της τοιχοποιίας για τη δημιουργία της κόγχης.

Εικ. 40. Ροτόντα: **A** Κάτοψη του αρχικού ρωμαϊκού κτιρίου πριν από τη μετατροπή του σε χριστιανικό ναό (G.Velenis, Balkan Studies, V.15, n.2, 1974. σ. 301, fig. 1). **B** Το ρωμαϊκό κτίριο, μετά τη μετατροπή του σε χριστιανικό ναό (σχ. ομάδας Υ.Α.Σ.Β.Ε., 1979, ερευνητικό αρχείο Π. Δεβολή).

Το σχήμα της κολυμβήθρας είναι περίκεντρο γεωμετρικό, ομόκεντρο με το σχήμα του κτιρίου αλλά με πολυπλοκότερη συνθετικά μορφοποίηση, το οποίο δείχνει εξωτερικά κυκλικό και εσωτερικά πολυγωνικό με έξι καμπύλες κυρτές κατακόρυφες έδρες, εναλλασσόμενες αντίστοιχα με έξι κοίλες (εικ. 41 και 47).

Υλοποιείται σε δύο επίπεδα, ένα εξωτερικό, συνεπίπεδο με το δάπεδο του κτιρίου, και ένα εσωτερικό, χαμηλότερο, με εναλλασσόμενη πλευρική κλιμάκωση.

Κατά το τμήμα της που βρίσκεται κάτω από τη στάθμη του δαπέδου του κτιρίου, οι πλευρές, που ταυτόχρονα λειτουργούν αναλημματικά ως προς το έδαφος, είναι δομημένες με πλίνθους, όχι όμως όπως αυτές του κυρίως κτιρίου, αλλά σχετικά πιο λεπτές και μικρότερων διαστάσεων.

Το τμήμα της που βρίσκεται πάνω από το δάπεδο, το οποίο περιμετρικά περιγράφει έναν τέλειο κύκλο, ομόκεντρο με το σημείο τομής των αξόνων του κτιρίου, με ακτινωτά τοποθετημένα μάρμαρα, είναι κατασκευασμένο από λαξευμένα και κατακόρυφα δομημένα χονδρά μαρμάρινα θωράκια, με αδρές επιφάνειες για την πρόσφυση των επενδύσεων και από τις δύο πλευρές τους, που σχηματίζουν έξι καμπύλες επίσης ομόκεντρες με την εξωτερική περίμετρο πλευρές, εσώτερα των μαρμάρων του δαπέδου.

Στο εξωτερικό μαρμάρινο δάπεδο υπάρχουν κατασκευαστικές χαράξεις, που μας δίνουν πληροφορίες για τον σχεδιασμό και την εξέλιξή της, καθώς άλλες είναι αρχικές, επικαλυπτόμενες από τα δομικά στοιχεία, και άλλες μεταγενέστερες, με διόρθωση των προηγουμένων (εικ. 42).

Στο κτίριο όμως αυτό, όπως συμπεραίνεται, επειδή υπήρχε εσωτερικός *«εξώστης»* απ' όπου οι πιστοί ανέβαιναν για να βλέπουν την τελετή του βαπτίσματος, η κολυμβήθρα αρχικά θα πρέπει να ήταν ασκεπής.

Στις χαράξεις αυτές, πέρα από το υφιστάμενο περίγραμμα, υπάρχει μία διαφοροποίηση στην τελική μορφή των κοίλων εξωτερικά τοξοτών θωρακίων, όπως επίσης και αλλαγή της θέσης των βάσεων, δώδεκα κιόνων ακτινωτά και γεωμετρικά τοποθετημένων επί των κορυφών δωδεκαγώνου, λίγο πιο έξω από τις αρχικές και με μικρότερη διάμετρο.

Σε μικρή απόσταση, εσώτερα από τις χορδές των τοξωτών θωρακίων, στο άνω τμήμα τους και παράλληλα προς αυτές, υπάρχουν λαξευμένες σε κάθε θωράκιο από δύο θήκες, για την τοποθέτηση και άλλων βάσεων κιόνων, με σχετικά όμως μικρότερη διάμετρο από τους πρώτους της εξωτερικής σειράς και στους ίδιους ακτινωτούς άξονες με τους προηγουμένους και φυσικά σε υψηλότερη θέση (εικ. 43).

Στο νοτιοδυτικό και κλιμακωτό εσωτερικά κοίλο τμήμα, κοντά στην πλευρά του όμορου κυρτού τοξωτού και σχεδόν στην επιφάνεια του πυθμένα, υπάρχει η μολύβδινη αποχέτευση της κολυμβήθρας (εικ. 44).

Αυτή συνδέεται με τον προγενέστερο ρωμαϊκό αποχετευτικό αγωγό, ο οποίος έχει αποκαλυφθεί ανασκαφικά παλαιότερα, έχει φορά από βορειοανατολικά προς νοτιοδυτικά, είναι ταυτόσημος με τους άξονες του κτιρίου και λειτουργεί ακόμη και σήμερα συστηματικά για τα νερά της βροχής, μια και η σύγχρονη αντίστοιχη δημοτική αποχέτευση στις υπερκείμενες οδούς είναι κατασκευασμένη υψηλότερα και η χρήση της με ελεύθερη ροή από την στάθμη αυτή είναι αδύνατη.

Παράλληλα με την ακτίνα του εξαγώνου που ορίζει η χάραξη των έξι ομόκεντρων κυκλικών θωρακίων και σε επαφή με τα κυρτά και τοξωτά θωράκια εσωτερικά, υπάρχει υπόλειμμα κατακόρυφου θωρακίου, λεπτότερου από τα δομικά, παχύτερου όμως από τις ορθομαρμαρώσεις, όπως και λάξευση του δαπέδου για την άρμοσή του.

Η ύπαρξή του δημιουργεί ερωτηματικά για τη δυνατότητα της χρήσης πλέον του χώρου ως κολυμβήθρας μετά την κατασκευή του θωρακίου αυτού, αφού τα δύο τμήματά της δεν θα επικοινωνούσαν και η αποχέτευση παρέμενε μόνο στο μικρότερο και ουσιαστικά αχρηστευμένη (εικ. 45).

Το πάχος επίσης του θωρακίου είναι σχετικά μικρό και αντιφατικό συγκριτικά με τις προγενέστερες κατασκευές, για να παραλάβει μονομερείς πιέσεις, ώστε να επικαλεσθεί κάποιος την ύπαρξη οπής επικοινωνίας των δύο τμημάτων.

Στη βορειοδυτική πλευρά, επίσης, έχει αφαιρεθεί μεταγενέστερα ένα ολόκληρο κυκλικό ομόκεντρο θωράκιο, για να επιτρέπεται η κάθοδος στον πυθμένα της πρώην κολυμβήθρας, από την υπάρχουσα κλιμάκωση και επαναλαμβανόμενη συμμετρικά στις αντίστοιχες θέσεις, όπως απαιτούσε η νέα της χρήση (εικ. 46).

Η ύπαρξη του εσωτερικού διαχωριστικού θωρακίου, η αφαίρεση του αντίστοιχου εξωτερικού που έγινε για την επίσκεψη του χώρου, καθώς και η προσθήκη των δύο σειρών κιόνων περιμετρικά για την κάλυψη της πρώην κολυμβήθρας, που πιστεύεται ότι έγινε μεταγενέστερα (δηλαδή κατά τη μετατροπή της), μας δίνουν την πεποίθηση ότι αυτή αχρηστεύτηκε πλέον και μετατράπηκε σε *«κιβώριο»* λατρείας κάποιου πολύ σημαντικού μάρτυρα.

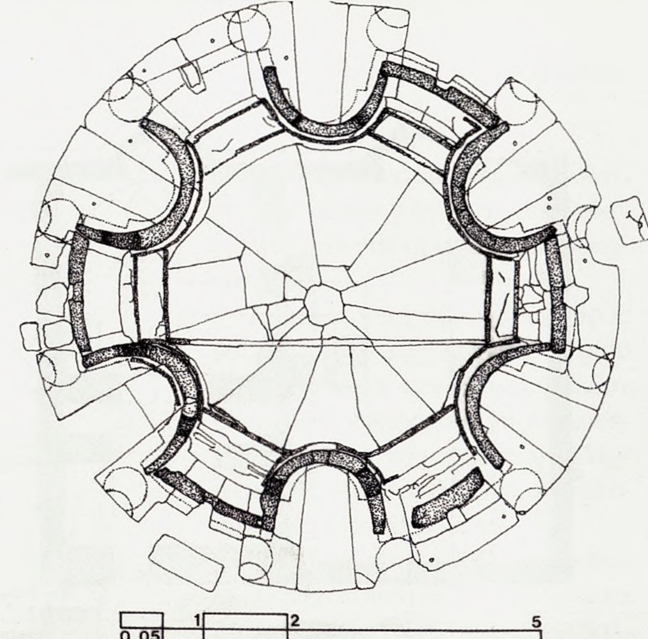

Εικ. 41. Άποψη της κολυμβήθρας από τη δυτική κόγχη και από το ύψος της οδού Ικτίνου (φωτ. Π. Δεβολή). Διακρίνεται το ευθύγραμμο κανάλι στο μαρμάρινο δάπεδο του πυθμένα, κατά τον άξονα ανατολής-δύσης που η διάνοιξή του έγινε μεταγενέστερα, καθώς αυτό τέμνει την ακτινωτή διάταξη των μαρμάρων, για την τοποθέτηση του διαχωριστικού όρθιου θωρακίου και τη μετατροπή της σε ταφικό μνημείο, δηλαδή σε *«κιβώριο»*.

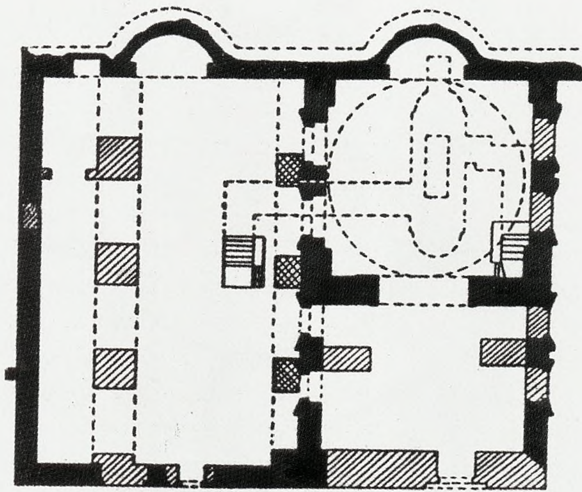

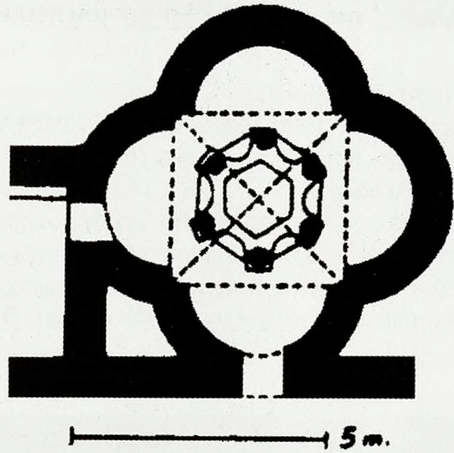
Εικ. 42. Επάνω αριστερά, άποψη του δαπέδου του *«βαπτιστηρίου»* περιμετρικά της κολυμβήθρας με χαράξεις των βάσεων των κιόνων (φωτ. Π. Δεβολή).
Εικ. 43. Επάνω δεξιά, μία από τις λαξευμένες θήκες για την τοποθέτηση και στήριξη βάσεων κιόνων στα πεταλοειδή τοξωτά θωράκια των εξωτερικών τοιχωμάτων της κολυμβήθρας (φωτ. Π. Δεβολή).
Εικ. 44. Κάτω, άποψη της αποχέτευσης, που βρίσκεται ελάχιστα υψηλότερα από τον πυθμένα, στο τοίχωμα της κλιμάκωσης του νοτιοδυτικού ομόκεντρου θωρακίου, αμέσως μετά το νοτιοδυτικό πεταλοειδές θωράκιο, στην ορθομαρμάρωση του θεμελίου του. Αυτή αποτελεί και το εσωτερικό τοίχωμα της κολυμβήθρας, όπου τερματίζει το ορθό διαχωριστικό θωράκιο του πυθμένα, αχρηστεύοντάς την καθώς την αποκόπτει από το υπόλοιπο τμήμα της, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή άλλαξε χρήση, για την οποία δεν ήταν πλέον απαραίτητη η πλήρωση και παροχέτευση υδάτων (φωτ. Π. Δεβολή).

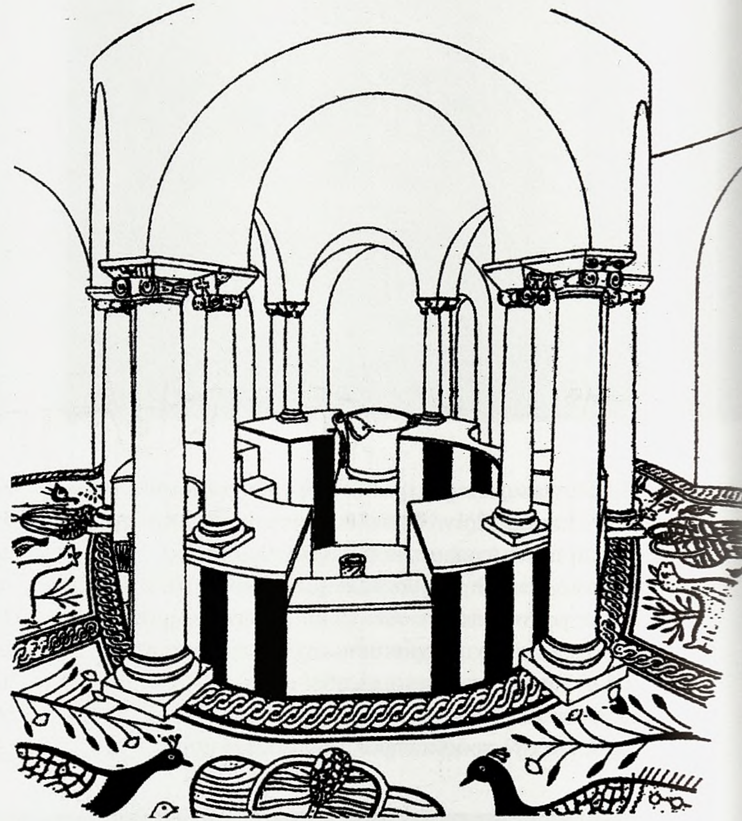

Εικ. 45. Επάνω αριστερά, η λάξευση ευθύγραμμου καναλιού στο μαρμάρινο δάπεδο του πυθμένα, για την τοποθέτηση του διαχωριστικού όρθιου θωρακίου, από το οποίο δασώθηκε ένα πολύ μικρό κομμάτι. Χρησίμευε για να απομονωθεί το μικρότερο τμήμα, στο οποίο υπάρχει και η αποχέτευση, αχρηστεύοντάς την ουσιαστικά και για να δημιουργηθεί ο τάφος ή το κενοτάφιο, αφήνοντας τον υπόλοιπο χώρο ελεύθερο, για την προσκυνηματική προσέλευση των πιστών (φωτ. Π. Δεβολή).
Εικ. 46. Επάνω δεξιά, σχέδιο κάτοψης της κολυμβήθρας του *«βαπτιστηρίου»* όπως είναι σήμερα (αποτύπωση και σχεδιασμός Π. Δεβολή).
Εικ. 47. Κάτω, άποψη της εισόδου στο *«κιβώριο»*, όπως μετασκευάστηκε πλέον η κολυμβήθρα, με την αφαίρεση του ομόκεντρου εξωτερικού θωρακίου και τη χρήση του κλιμακωτού τμήματος ως κλίμακας καθόδου (φωτ. Π. Δεβολή).

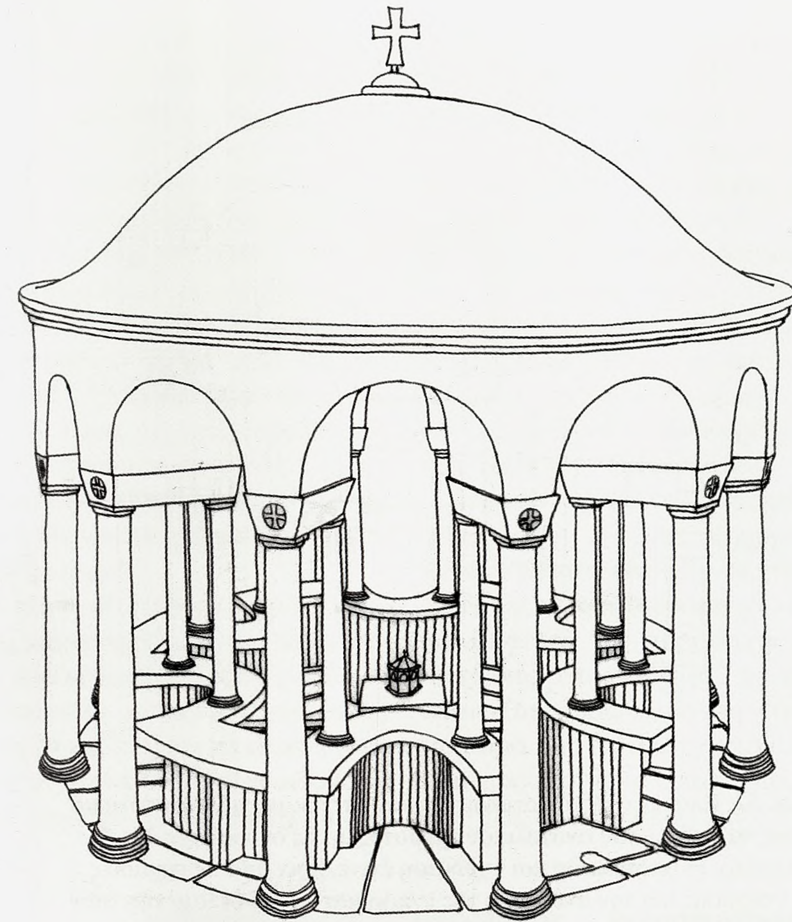

Εικ. 48. Επάνω αριστερά, κάτοψη του ναού του Αγίου Ιάκωβου στη Nisibis της βόρειας Μεσοποταμίας με *«βαπτιστήριο»* που είναι ταυτόχρονα και *«Μαρτύριο»* του τοπικού αγίου (σχ. A. Grabar, «Martyrium» Fig. 12).

Εικ. 49. Κάτω αριστερά, Στόβοι, κάτοψη του *«βαπτιστηρίου»* της παλαιάς επισκοπικής βασιλικής που ιδρύθηκε στις αρχές του 4ου αιώνα και διακοσμήθηκε στα τέλη του 5ου αιώνα, του οποίου η κολυμβήθρα παρουσιάζει αντίστοιχες κατασκευαστικές ομοιότητες. (A. Khatchatrian, *Les Baptistères Paléochrétiens*, Paris 1962, σ. 22, σχ. 178 και σ. 22, σχ. 119 α, β και I. H. Βολανάκης, *Τα Παλαιοχριστιανικά Βαπτιστήρια της Ελλάδος* (Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αριθ. 84) Αθήναι 1976, σ. 102-103 και εικόνες VI. B. Aleksova, *Μεγάλα Παλαιοχριστιανικά κέντρα της Μακεδονίας* (Ιστορία της Βυζαντινής πόλης) Αθήναι 2004, σ. 263, εικ. 7).

Εικ. 50. Επάνω, Στόβοι, προοπτικό αναπαράστασης του εσωτερικού του *«βαπτιστηρίου»* της παλαιάς επισκοπικής βασιλικής στην τελική του φάση, κατά τον Dinsmore Jr., όπως φαίνεται από βορειοανατολικά (B. Aleksova, *Μεγάλα Παλαιοχριστιανικά κέντρα της Μακεδονίας* (Ιστορία της Βυζαντινής πόλης) Αθήναι 2004, σ. 263, εικ. 7).

Εικ. 51. Δεξιά, προοπτικό αναπαράστασης του *«κιβωρίου»* με το κιβωτίδιο, όπου φυλασσόταν το φιαλίδιο με το *«λύθρον»* του αγίου Δημητρίου, στον περιορισμένο χώρο που όριζε το εγκάρσιο κατακόρυφο θωράκιο, το οποίο χώριζε πλέον τον εσωτερικό χώρο της αρχικής κολυμβήθρας σε ένα μικρότερο χώρο φύλαξης και ένα μεγαλύτερο, για την προσέλευση των προσκυνητών με την αντίστοιχη αφαίρεση ενός θωρακίου από την πλευρά αυτήν, κάτι που ήταν αναγκαίο για τη δημιουργία εισόδου, καθώς υπήρχε εκεί αντίστοιχα και η κλιμακωτή κάθοδος (σχεδιαστική αναπαράσταση Π. Δεβολή).

Το εσωτερικό θωράκιο σχηματίζει από τη στενότερη πλευρά τον χώρο εναπόθεσης των λειψάνων ή κάποιου κιβωτιδίου με *«λύθρον»* και από τη φαρδύτερη τον χώρο προσκυνήματος των πιστών αποτελώντας ένα ακόμη στοιχείο της νέας ταυτότητας του πρώην *«βαπτιστηρίου»* (εικ. 51, 47).

Η σύνδεση του κτιρίου αρχικά με την υπόγεια προϋπάρχουσα ρωμαϊκή *«κινστέρνα»*, που λειτουργούσε ως *«θερμαντήρας»* με την *«κάμινο»*, και εξυπηρετούσε παράλληλα και τα παρακείμενα λουτρά, όταν το κτίριο λειτουργούσε ως *«βαπτιστήριο»*, ήταν αναγκαία, γιατί κατά την τελετή της βάπτισης, το νερό στην κολυμβήθρα θα έπρεπε να έχει θερμοκρασία σχετικά φίλια προς το ανθρώπινο σώμα και όχι τους 17°c του συγκεκριμένου νερού της πηγής στην *«κρύπτη»*, όπως εξάλλου έχουν και όλα τα υπόγεια ύδατα, πλην των διαπιστωμένων θερμών.

Η σύνδεση αυτή, επειδή εξυπηρετούσε βοηθητικές λειτουργίες, θα ήταν εξωτερική, εφόσον και η αναγκαιότητα εσωτερικής επικοινωνίας για αντίστοιχη χρήση δεν ήταν απαραίτητη, όπως αυτό έγινε στη συνέχεια για άλλους βέβαια λόγους, όταν η *«κινστέρνα με την κάμινο»*, μετατράπηκε σε *«δίκογχο προσκύνημα»* προς τιμήν *«Μαρτύρων»* και τμήμα του αγωγού σε *«Αγίασμα»*.

Η αχρήστευση του *«θερμαντήρα»*, που φυσικά έγινε παράλληλα και με την αχρήστευση της κολυμβήθρας, επιβεβαιώνει και τη μετατροπή της σε *«κιβώριο»*, καθώς το απαραίτητο για τη λειτουργία της θερμό νερό δεν θα υπήρχε πλέον, για τον απλό λόγο ότι αυτό δεν χρειαζόταν για τη νέα της λειτουργία.

Η μετατροπή της κολυμβήθρας μαζί με τη νέα χρήση του κτιρίου προσέδωσε σε αυτό τριπλή πλέον υπόσταση, δηλαδή του προσκυνηματικού ναού, του υπόγειου *«Μαρτυρίου»* και ταυτόχρονα μεγαλοπρεπούς *«Μαυσωλείου»*.

Το *«κιβώριο»* αυτό, όπως αντιλαμβάνεται κανείς, δεν μπορεί να ήταν άλλο από αυτό που περιέβαλλε το γνωστό κιβωτίδιο με το *«λύθρον»* του αγίου Δημητρίου.

Αντίστοιχο παράδειγμα *«βαπτιστηρίου»* με τα χαρακτηριστικά αυτά, δηλαδή παράλληλα ναού και *«Μαρτυρίου»*, αναφέρει ο Grabar στη Nisibis της βόρειας Μεσοποταμίας, μόνο που εδώ η χρήση του κτιρίου ως *«βαπτιστηρίου»* στη συνέχεια πλέον καταργείται τελείως (A. Grabar, *«Martyrium» Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique.* Premier Volume-Architecture. Fig. 12 Collège de France 1946, σ. 79, 80 και 586) (εικ. 48).

Παράδειγμα επικάλυψης κολυμβήθρας μικρότερων όμως διαστάσεων με δύο σειρές κιόνων, εκ των οποίων η εξωτερική εδράζεται στο δάπεδο, ενώ η εσωτερική σε έδρανα, υπάρχει και στους Στόβους (περιοχή Σκοπίων), στο *«βαπτιστήριο»* της παλαιάς επισκοπικής βασιλικής (εικ. 49 και 50).

Στον εσωτερικό χώρο, πίσω από το εγκάρσιο θωράκιο και επάνω σε κάποιο βάθρο, πιστεύεται ότι θα ήταν τοποθετημένο το κιβωτίδιο με το *«λύθρον»* του αγίου Δημητρίου αποτελώντας και την αιτία εκκίνησης της πομπής από τον χώρο αυτόν την παραμονή της εορτής του, σύμφωνα με τα γνωστά κείμενα του 14ου αιώνα (εικ. 51).

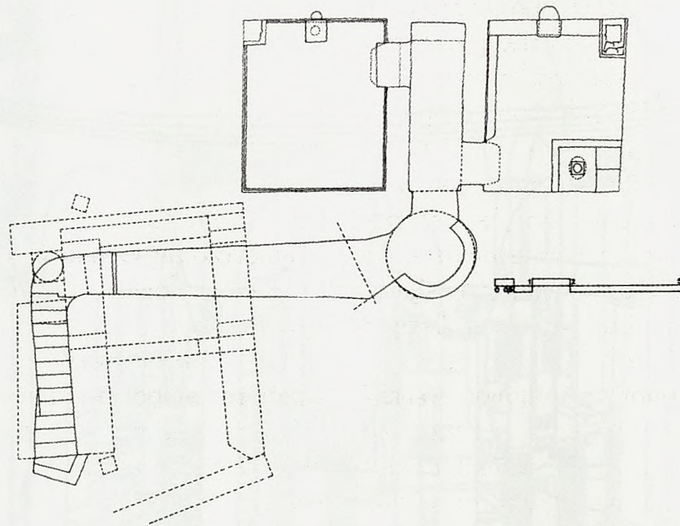
Η υπόγεια *«κρύπτη»* και τα περιβάλλοντα το *«βαπτιστήριο»* κτίσματα

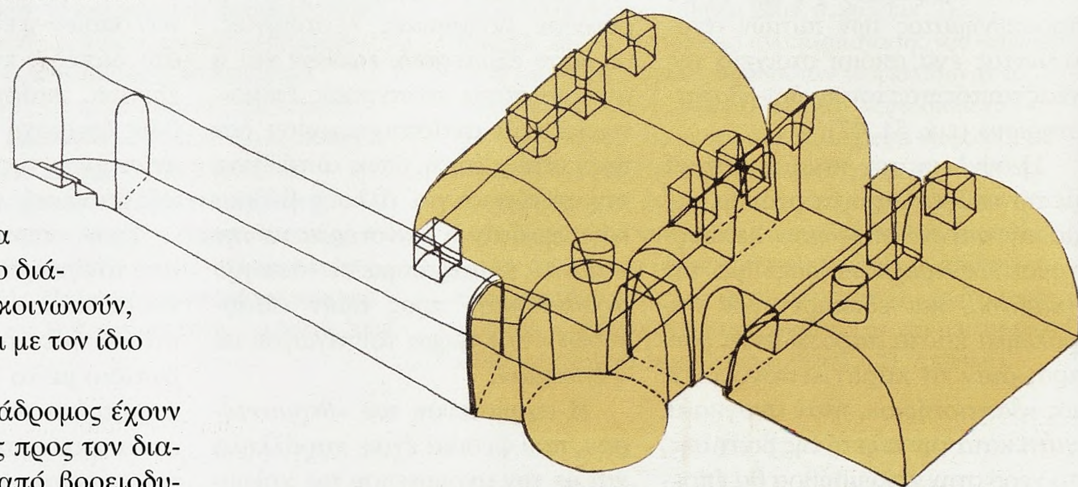
Το υπόγειο ρωμαϊκό κτίσμα (εικ. 52, 53), υπήρχε εκεί πριν από την ανέγερση της πρώτης βασιλικής (δηλαδή της *Α*) και του *«βαπτιστηρίου»*, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν και οι δομημένες πλίνθοι με τις χαρακτηριστικές δαχτυλιές, που είναι εμφανείς στις παρειές των *«οπών»* της οροφής του τμήματος αυτού, που οι περισσότερες ανοίχθηκαν αργότερα καθώς επίσης και οι άξονές του, οι οποίοι ταυτίζονται με εκείνους του *«θεάτρου-σταδίου»* καθώς και με τους αντίστοιχους του λουτρού, που βρέθηκε σε ανασκαφή οικοπέδου στην οδό Μ. Κίνγκ 8 (εικ. 22).

Η χρήση του κτιρίου αυτού ως *«κινστέρνας»* και ταυτόχρονα *«θερμαντήρα λουτρού»*, προσδιορίζεται βέβαια από τον αρχικό σχεδιασμό της διάταξης των χώρων του, καθώς και από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά που τους συνθέτουν.

Το κτίσμα αυτό αποτελείται από δύο τυφλές ορθογώνιεςπαραλληλόγραμμες αίθουσες, στεγασμένες με κυλινδρικά ημιθόλια, τοποθετημένες αμφίπλευρα σε έναν στενόμακρο διάδρομο απ' όπου επικοινωνούν, ο οποίος στεγάζεται με τον ίδιο τρόπο.

Αίθουσες και διάδρομος έχουν προσανατολισμό ως προς τον διαμήκη τους άξονα, από βορειοδυτικά προς νοτιοανατολικά, παρόμοιο με τους άξονες του *«θεάτρου-σταδίου»*.

Εικ. 52. Επάνω, σχέδιο κάτοψης της *«κρύπτης»*, με προσανατολισμό προς τα επάνω, του ανατολικού τμήματος με τις δύο κόγχες (σχ. Π. Δεβολή). Η αποτύπωση και σχεδίαση έγινε, πριν από τις εργασίες συντήρησης και την ανεύρεση της εγκάρσιας στοάς-δεξαμενής, στον νότιο τοίχο της νότιας αίθουσας.
Εικ. 53. Κάτω, σχηματική ισομετρική παράσταση των υπόγειων θολωτών τμημάτων της *«κρύπτης»* από το τόξο εισόδου στο τέλος της κλίμακας και των υφιστάμενων σήμερα οπών φωτισμού με επιχρωματισμένο το προϋπάρχον ρωμαϊκό τμήμα, (σχεδίαση πριν από την ανεύρεση της εγκάρσιας στοάς-δεξαμενής στον νότιο τοίχο της νότιας αίθουσας, σχ. Π. Δεβολή).

Τα ανοίγματα επικοινωνίας των δύο αιθουσών είναι τοποθετημένα εκ διαμέτρου αντίθετα στις αντίστοιχες εφαπτόμενες πλευρές του διαδρόμου, δηλαδή το άνοιγμα της βόρειας αίθουσας είναι τοποθετημένο ανατολικά και στο τέλος του, ενώ της νότιας δυτικά και στην αρχή.

Το δυτικό άκρο του διαδρόμου συνδέεται με μικρή κυκλική και θολωτή αίθουσα που αποτελεί και το πέρας της κατασκευής, που καθορίζεται από διαπιστωμένο κατασκευαστικό μέτωπο στην εξωτερική πλευρά του λοξά τοποθετημένου ανοίγματος.

Η θολωτή αυτή αίθουσα έχει επίσης μία κεντρική οπή εκ κατασκευής στην οροφή (καθώς έχει παλαιοχριστιανική επέμβαση στένωσης) (εικ. 54 και 55), τοποθετημένη στην κεφαλή του συνόλου των αιθουσών και αποτελεί τη μοναδική είσοδο του χώρου, μορφολογικά και λειτουργικά, γεγονός που μας οδηγεί στο βέβαιο συμπέρασμα ότι ήταν η *«κάμινος»* για τη θέρμανση των υπόλοιπων χώρων, οι οποίοι, πριν μετασκευαστούν, ήταν ρηχές σχετικά δεξαμενές, που τροφοδοτούνταν από εφαπτόμενο αγωγό πηγαίου πόσιμου ύδατος, με φορά ανεξάρτητη και σχετική μάλλον με αυτήν του πλούσιου υπόγειου υδροφόρου ορίζοντα, που αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Θεσσαλονίκης.

Εκείνο όμως το ιδιόμορφο στοιχείο που ενισχύει τη χρηστική αυτήν ιδιότητα είναι ότι οι εσωτερικοί της χώροι στερούνταν αρχικά παντελώς της αντίστοιχης λειτουργικής επικοινωνίας, η οποία απαιτείται χωρίς εξαίρεση για όλα τα κτίρια που επιτελούν οποιασδήποτε μορφής κύρια λειτουργία, καθώς όλα τα τόξα των αντίστοιχων ανοιγμάτων ήταν κατασκευασμένα σκοπίμως χαμηλά και δεν επέτρεπαν την όρθια διέλευση.

Η χαρακτηριστική αυτή ιδιομορφία υπήρξε αργότερα και η αιτία, κατά τη μετατροπή του κτίσματος σε λατρευτική *«κρύπτη»*, για να λαξευτούν τα χαμηλά τόξα και να κοπεί ο δομικός ιστός τους, για να αυξηθεί το ύψος των ανοιγμάτων, όπως βέβαια απαιτούσε η νέα τους χρήση, με αποτέλεσμα η επέμβαση αυτή να αποτυπώνεται γλαφυρά στα υπολείμματά τους (εικ. 56).

Το χαμηλό τους ύψος ήταν χρήσιμο για τη συγκράτηση του θερμού αέρα στις δεξαμενές, μέσω του κεντρικού διαδρόμου που τις χώριζε, με μέτωπο προς την *«κάμινο»*, δηλαδή την πηγή θερμότητας με την εστία και την κυκλική οπή στο κέντρο της οροφής της, για να φεύγει ο καπνός.

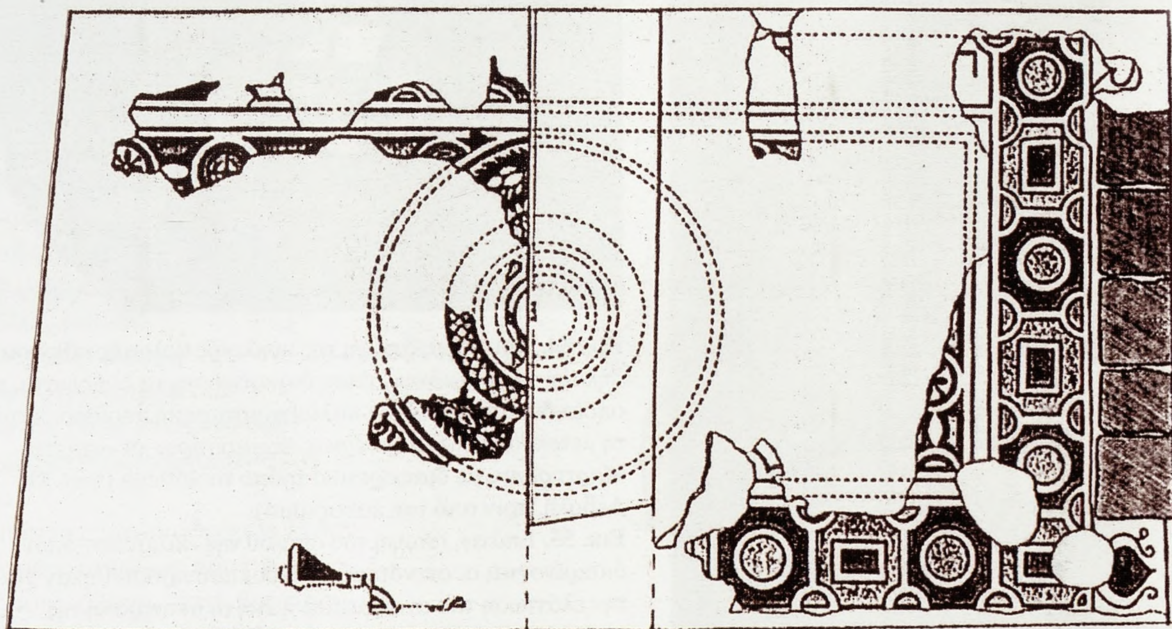

Εικ. 54. Αριστερά, άποψη της κυκλικής θολωτής αίθουσας, δηλαδή της *«καμίνου»*, όπου διακρίνονται τα ανοίγματα, τα οποία διανοίχτηκαν την παλαιοχριστιανική περίοδο, κατά τη μετατροπή της *«κινστέρνας-θερμαντήρα»* σε *«κρύπτη Μαρτυρίου»*, με διαφορετικό τρόπο το καθένα (φωτ. Π. Δεβολή, πριν από τον καθαρισμό).
Εικ. 55. Επάνω, άποψη του οπαίου της *«καμίνου»*, όπου διακρίνονται οι στενότεροι πλίνθοι που προστέθηκαν για την ελάττωση του ανοίγματος, κατά τη μετατροπή της *«κινστέρνας-θερμαντήρα»* σε *«κρύπτη Μαρτυρίου»* (φωτ. Π. Δεβολή, πριν από τον καθαρισμό).

Εικ. 56. Αριστερά, ενδεικτική άποψη των «λοξών» γεωμετρικά τοποθετημένων πλίνθων, που αποτελούσαν τις γενέσεις των τόξων των χαμηλών αρχικών ανοιγμάτων, όταν το κτίσμα λειτουργούσε ως *«κινστέρνα-θερμαντήρας»*. Αυτά στη συνέχεια λαξεύτηκαν κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, για να γίνουν υψηλότερα, ώστε να ανταποκρίνονται στη νέα τους λειτουργία (φωτ. Π. Δεβολή, πριν από τον καθαρισμό).
Εικ. 57. Επάνω, υπολείμματα των παλαιοχριστιανικών τοιχοποιών που περιβάλλουν το ψηφιδωτό δάπεδο, όπως ήταν πριν από το 1992 (φωτ. Π. Δεβολή). Άποψη του εσωτερικού τμήματος από τα δύο που χωρίζει ο μεταγενέστερος πρόσθετος τοίχος (δεξιά), όπου διακρίνεται το ανακουφιστικό τόξο που βρίσκεται επάνω από την αψίδα της οροφής του παλαιοχριστιανικού υπόγειου διαδρόμου σύνδεσης, απόδειξη ότι κατασκευάστηκε ύστερα από αυτόν, καθώς η ύπαρξή του συνυπολογίστηκε κατασκευαστικά στην ανωδομή.

Εικ. 58. Σχεδιαστική αναπαράσταση του ψηφιδωτού (Σχέδιο Ε. Τσαγγαράκη, δημοσ. από Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Θεσσαλονικέων Πόλις* (1997), *ό.π.*, σ. 67).

Η είσοδος της *«καμίνου»*, που ήταν ταυτόχρονα και της *«κινστέρνας»* και χρησίμευε για την τροφοδοσία με ξύλα της εστίας, η οποία ήταν τοποθετημένη πλάγια και με ελαφρά λοξή απόκλιση προς τον κάθετο άξονα των δεξαμενών και συγκεκριμένα σε επαφή με τον δυτικό εξωτερικό τοίχο της βόρειας αίθουσας, είχε διαφορετική μορφή από τα υπόλοιπα εσωτερικά ανοίγματα, καθώς ήταν λίγο υψηλότερη χωρίς να σχηματίζει πλήρες τόξο ως προς το υπέρθυρο.

Με γνώμονα τα χαρακτηριστικά αυτά και την αναγωγή του χώρου τοπογραφικά και χρονικά -σύμφωνα με τις περιγραφές των δύο *«Μαρτυρολογίων»* καθώς και τη μετεξέλιξή του σε *«Λατρευτική κρύπτη Μαρτυρίου»*, παράλληλα βέβαια και με την αντίστοιχη μετατροπή του *«βαπτιστηρίου»* με το οποίο συνδέθηκε- δεν μπορούμε παρά να τον ταυτίσουμε με εκείνον της φυλάκισης και θανάτωσης του αγίου Δημητρίου.

Η ειδικότερη αιτία της μετατροπής του *«βαπτιστηρίου»* μας είναι άγνωστη, αλλά οι προσθήκες περιμετρικά, εσωτερικά και υπόγεια είναι γεγονός.

Σε σύντομο σχετικά διάστημα μετά την ανέγερσή του, περιβλήθηκε εξωτερικά με έναν τοίχο ομόκεντρο προς τους πεσσούς, περισσότερο καμπύλο στις αντίστοιχες καμπύλες θέσεις τους και σε απόσταση περίπου 3 μ. από αυτούς. Αυτός εκκινούσε από τον βορειοανατολικό τοίχο του ορθογώνιου κτίσματος, ο οποίος περιβάλλει το ψηφιδωτό, και εφάπτεται στην κλίμακα καθόδου της *«κρύπτης»* -με την αποδεδειγμένη παρεμβολή στην αρχή τουλάχιστον ενός ανοίγματος επικοινωνίας, χωρίς βέβαια να αποκλείονται και άλλα που πιστεύεται ότι ήταν απαραίτητα- και δημιουργούσε έναν χώρο περιμετρικά από το κυρίως κτίριο, που λειτουργικά πρέπει να χρησίμευε ως κλίτος (εικ. 29).

Ταυτόχρονα κτίστηκε και ο ορθογώνιος χώρος με το ψηφιδωτό δάπεδο, αφού πρώτα κατασκευάστηκε ο υπόγειος διάδρομος σύνδεσης με την *«κινστέρνα-θερμαντήρα»*, όπως μαρτυρούν τα ανακουφιστικά τόξα στις υπερκείμενες τοιχοποιίες που το περιβάλλουν, καταδεικνύοντας τη δομική του ιεράρχηση (εικ. 57 και 58).

Πλευρικά και σε επαφή με τον βορειοανατολικό τοίχο του χώρου αυτού, που δεν γνωρίζουμε τη χρήση του, καθώς δεν υπάρχουν δημοσιευμένα σχέδια της ανασκαφής, ώστε να έχουμε πλήρη εικόνα της κάτοψης του υπάρχοντος αρχιτεκτονικού συνόλου, ξεκινά η κλίμακα καθόδου, που ήταν στεγασμένη, όπως αφήνει να συμπεράνουμε και η βάση κίονα, που βρέθηκε *«in situ»* κατά τις εργασίες κατασκευής του δαπέδου του νέου ναού του Αϊ-Γιάννη το 1992, επάνω από τον υπόγειο θόλο της εισόδου του παλαιοχριστιανικού διαδρόμου σύνδεσης με την *«κρύπτη»* (εικ. 59 και 60).

Η κλίμακα καθόδου, που εντασσόταν σε έναν ευρύτερο στεγασμένο χώρο, ο οποίος συνδεόταν και με τη γνωστή στοά την οποία αναφέρει ο Παπαγεωργίου, εισέβαλλε κάτω και λίγο πριν από τη βάση του κίονα, από ένα στενό τοξωτό υπόγειο άνοιγμα με επίπεδο μέτωπο, που ήταν και η είσοδος, στον θολωτό διάδρομο σύνδεσης της *«κρύπτης»*, ο οποίος άρχιζε κοχλιωτά και συνέχιζε σχεδόν ευθύγραμμα μέχρι την είσοδο της κυκλικής θολωτής αίθουσας, δηλαδή της πρώην *«καμίνου»*.

Ο διάδρομος αυτός, που μέχρι το ύψος της γένεσης του κυλινδρικού πλινθόκτιστου θόλου είναι λιθόκτιστος, αρχίζει στενότερος κατά το τμήμα της εισόδου, σχηματίζοντας σχεδόν ορθή γωνία με τον άξονα της κλίμακας, είναι μακρύς 7 μ. περίπου και φαρδαίνει στην επαφή του με το μέτωπο της εισόδου του προϋπάρχοντος ρωμαϊκού τμήματος, που πριν αποτελούσε και την είσοδο τροφοδοσίας της *«καμίνου»*, όταν αυτό λειτουργούσε ως *«κινστέρνα-θερμαντήρας»*, και παρά το ότι αυτή ήταν λίγο υψηλότερη και μορφολογικά διαφορετική από όλα τα υπόλοιπα χαμηλά ανοίγματά της, λαξεύτηκε, για να αποκτήσει μεγαλύτερο ύψος (εικ. 61).

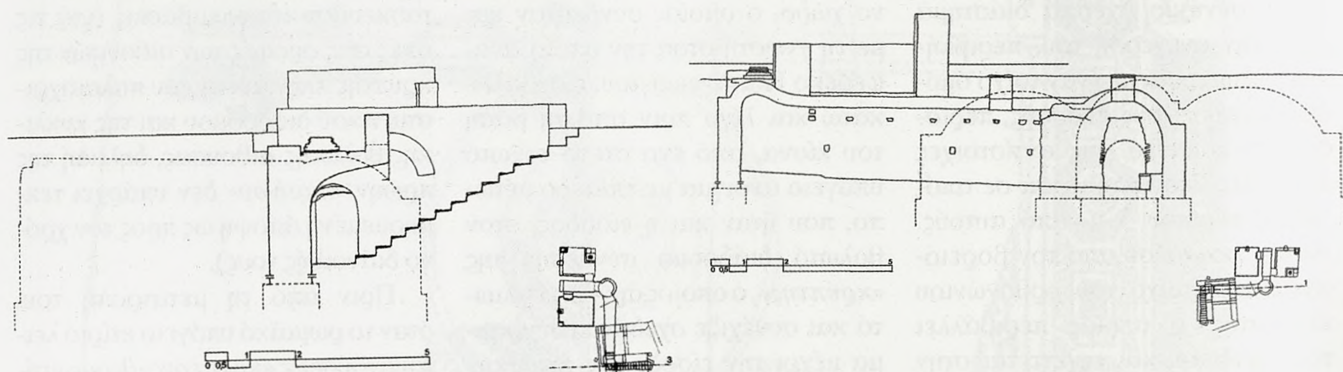
Οι επεμβάσεις την παλαιοχριστιανική περίοδο στο ρωμαϊκό τμήμα κατά τη μετατροπή του ήταν ποικίλες, ανάλογες βέβαια με τις αναγκαιότητες της νέας λειτουργικής του χρήσης, όπως αυτή προέκυψε.

Η επίχωση των βαθύτερων τμημάτων των δεξαμενών, η επίστρωση ενιαίου δαπέδου σε όλο τον χώρο (αποκαλύφθηκε λίγο χαμηλότερα από τη στάθμη του σημερινού, στη νότια αίθουσα, κατά τις εργασίες συντήρησης τον Ιούλιο του 2005), η διεύρυνση καθ' ύψος όλων των ανοιγμάτων, καθώς τα τόξα των προηγουμένων ήταν χαμηλά και η διάνοιξη οπών φωτισμού στην οροφή θα ήταν από τις πρώτες κατασκευαστικές επεμβάσεις (για τις οπές στις οροφές των αιθουσών της κρύπτης πλην αυτών του παλαιοχριστιανικού διαδρόμου και της κυκλικής θολωτής αίθουσας, δηλαδή της πρώην *«καμίνου»* δεν υπάρχει τεκμηριωμένη άποψη ως προς τον χρόνο διάνοιξής τους).

Πριν από τη μετατροπή του, όταν το ρωμαϊκό υπόγειο κτίριο λειτουργούσε ως *«κινστέρνα-θερμαντήρας»*, η ύπαρξη οποιασδήποτε οπής στις οροφές των συγκεκριμένων αιθουσών θεωρείται πρακτικά αντιλειτουργική, γιατί ο θερμός αέρας, αντί να εγκλωβίζεται στις στοές με τα χαμηλά ανοίγματα, θα διέφευγε και φυσικά η θέρμανσή τους θα ήταν πρακτικά αδύνατη.

Εικ. 59. Η βάση κίονα που βρέθηκε *«in situ»* κατά τις εργασίες κατασκευής του δαπέδου του νέου ναού του Αϊ-Γιάννη το 1992, επάνω από τον υπόγειο θόλο της εισόδου του παλαιοχριστιανικού διαδρόμου σύνδεσης με την *«κρύπτη»* και τα υπολείμματα των τοιχοποιιών που περιβάλλουν το ψηφιδωτό δάπεδο (φωτ. Π. Δεβολή). Διακρίνεται το ανακουφιστικό τόξο επάνω από την αψίδα της οροφής του παλαιοχριστιανικού υπόγειου διαδρόμου σύνδεσης, στον ίδιο άξονα με τον κίονα.

Εικ. 60. Αριστερά, τομή της *«κρύπτης»* κατά μήκος της κλίμακας καθόδου (σχ. Π. Δεβολή). Στο κέντρο, επάνω από τον θόλο της εισόδου και λίγο χαμηλότερα από τη στάθμη του δαπέδου του ναού, διακρίνεται ο κίονας που βρέθηκε κατά τις εργασίες ανακατασκευής.

Εικ. 61. Δεξιά, διάταξη των οπών για τη στήριξη των ικριωμάτων δόμησης, κατά μήκος του κεντρικού παλαιοχριστιανικού διαδρόμου, στις αντίστοιχες δύο τομές (σχ. Π. Δεβολή). Στην τομή αυτήν η πρώτη οπή της κάτω σειράς είναι εκείνη όπου βρέθηκαν τα δύο πήλινα λυχνάρια των αρχών του 6ου αιώνα. Επίσης διακρίνεται το αρχικό χαμηλό τόξο του ανοίγματος επικοινωνίας στο ρωμαϊκό τμήμα και η παλαιοχριστιανική επέμβαση διάνοιξης.

Εικ. 62. Επάνω, άποψη του ανατολικού τυμπάνου της βόρειας κύριας αίθουσας με τη μικρή κόγχη και την Αγία Τράπεζα (πριν από τον καθαρισμό και την αποκάλυψη των τοιχογραφιών, φωτ. Π. Δεβολή). Δεξιά διακρίνεται η είσοδός της προς τον κεντρικό διάδρομο.

Εικ. 63. Κάτω, εγκάρσια τομή της *«κρύπτης»* στο ρωμαϊκό τμήμα, όπου αμφίπλευρα είναι οι δύο αίθουσες με τις μικρές κόγχες και ξεχωριστή Αγία Τράπεζα για καθεμία (σχ. Π. Δεβολή). Δεξιά στο δάπεδο διακρίνεται η τοπική εκβάθυνση με τη σύγχρονη στέρνα άντλησης υπόγειου ύδατος, του *«Αγιάσματος»*, πλαισιωμένη από φερτά μαρμάρινα θωράκια.

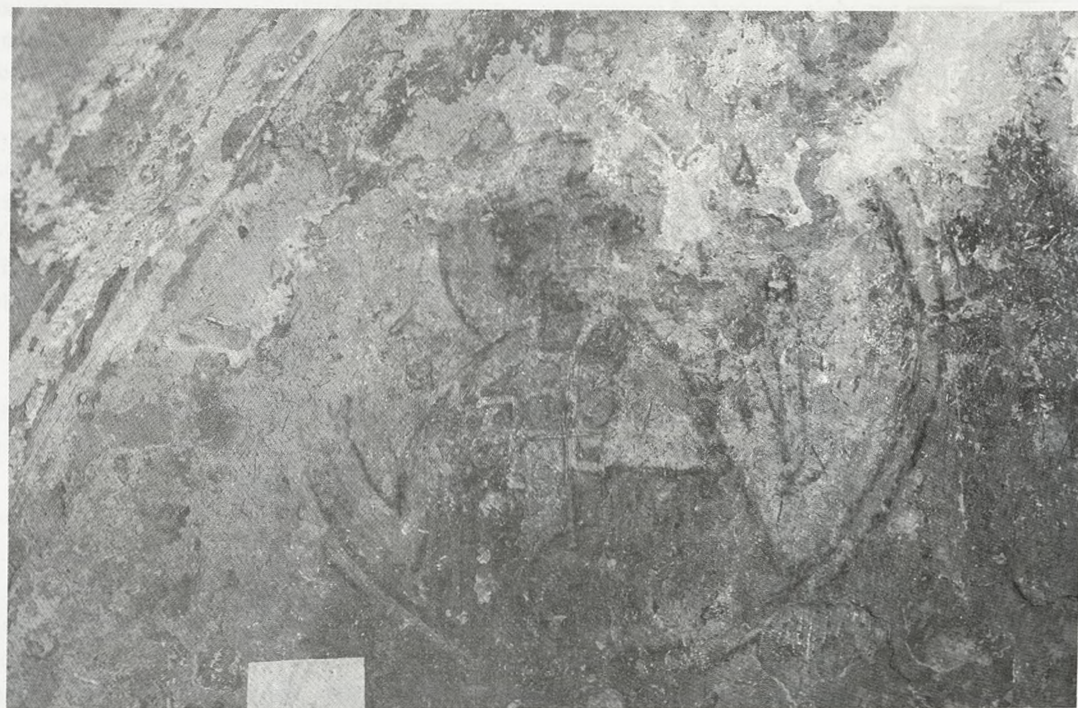
Αναγκαίο επίσης αλλά και ουσιωδέστερο εγχείρημα για την ολοκλήρωση της τελετουργικής διαδικασίας ήταν η εμφύτευση από μιας μικρής κόγχης, στο κέντρο κάθε ανατολικού τυμπάνου των τόξων των θόλων των δύο παράλληλων κύριων αιθουσών, και η τοποθέτηση εμπρός από τις κόγχες, σε επαφή με τον τοίχο του τυμπάνου αντίστοιχα από μιας Αγίας Τράπεζας, ώστε να δημιουργηθεί με τον τρόπο αυτόν ένας μικρός δίκογχος ναός - προσκύνημα (Γ. Δημητροκάλης, *Οι Δίκογχοι Χριστιανικοί Ναοί,* Αθήναι 1976) (εικ. 62, 63 και 64).

Τέλος οι τοιχοποιίες επιχρίσθηκαν και επάνω στο νωπό κονίαμα έγιναν τοιχογραφίες θρησκευτικού περιεχομένου, από τις οποίες κάποιες σώζονταν ακόμη κατά τον χρόνο ανακάλυψης της *«κρύπτης»* από τον Παπαγεωργίου, όπως τουλάχιστον ανέφερε το 1892, στο σύντομο τότε δημοσίευμά του της «Ν. Εστίας».

Δυστυχώς οι σύγχρονες μεταγενέστερες επεμβάσεις στην *«κρύπτη»* με την επάλειψη στεγανωτικών και χρωστικών ουσιών μετά την ένταξή της ως εξαρτήματος με την επωνυμία *«κατακόμβη»* του μικρού ναού του Αϊ-Γιάννη, απάλειψαν κάθε στοιχείο των τοιχογραφιών αυτών.

Εικ. 64. Άποψη του ανατολικού τυμπάνου της νότιας αίθουσας, με τη μικρή κόγχη και την Αγία Τράπεζα (φωτ. Π. Δεβολή, πριν από τον καθαρισμό). Δεξιά στο δάπεδο διακρίνεται η τοπική εκβάθυνση, με τη μικροσκοπική στέρνα συλλογής υπόγειου ύδατος, του παλαιού «*Αγιάσματος*» και δεξιά, στον τοίχο επάνω από την στέρνα, ελαφρά υποχώρηση, όπου μετά την αφαίρεση του αντίστοιχου τμήματος αποκαλύφθηκε η στοά, που φαινόταν στο σχέδιο του 1919.

Εικ. 65. Η υπό μορφή μεταλλίου τοιχογραφία με τον άγιο Δημήτριο παριστάμενο ως μάρτυρα φορώντας χιτώνιο και φέροντας στο κέντρο εμπρός του σταυρό, που τον κρατά με το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί είναι υψωμένο σε θέση ανάτασης (φωτ. Π. Δεβολή).

Όμως κατά τη δεύτερη περίοδο συντήρησης της «*κρύπτης*» το καλοκαίρι του 2006 βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις διάσπαρτα υπολείμματα τοιχογραφιών υλοποιημένων διαχρονικά σε τρεις επάλληλες στρώσεις, όμως, όπως διαπιστώθηκε, η κατάστασή τους λόγω των εκτεταμένων διαβρώσεων και καταστροφών ήταν πολύ κακή, γεγονός που κάνει πολύ δύσκολο έως και αδύνατο τουλάχιστον για την παρούσα δημοσίευση το έργο της αναγνώρισης και μελέτης τους.

Εκεί βέβαια που επικεντρώνεται το ενδιαφέρον ως προς τα υπολείμματα των τοιχογραφιών που βρέθηκαν, είναι το ανατολικό τύμπανο της βόρειας αίθουσας.

Το μοναδικό σημείο του τυμπάνου με ευδιάκριτη παράσταση, τμήμα του τελευταίου στρώματος τοιχογραφιών, είναι ο αριστερός μικρός δακτύλιος ή «*μετάλλιο*» (εικ. 65), που βρίσκεται ενδεχομένως στη θέση του τιμώμενου αγίου, άποψη που χρήζει βέβαια τεκμηρίωσης, η οποία στη φάση αυτή δεν έχει γίνει ακόμη, καθώς οι εργασίες συντήρησης συνεχίζονται.

Στο «*μετάλλιο*», ο εικονιζόμενος «*μάρτυρας*» είναι ο άγιος Δημήτριος, καθώς η μορφή αλλά και τα επιγραφικά υπολείμματα συνηγορούν ως προς αυτό, αποτελώντας ίσως ως ένδειξη και το επισφράγισμα της υποστηριζόμενης άποψης για την ιδιότητα του χώρου, χωρίς όμως να προτείνεται ακόμη ως τεκμήριο, καθώς βρέθηκε τελευταία και δεν έχει ολοκληρωθεί η μελέτη των τοιχογραφιών.

Ο άγιος Δημήτριος στο «*μετάλλιο*» παριστάνεται ως «*μάρτυρας*» φορώντας χιτώνιο και φέρει στο κέντρο εμπρός του σταυρό, που τον κρατά με το αριστερό χέρι, ενώ το δεξί είναι υψωμένο.

Αριστερά διακρίνεται ένα «*Α*», (που αντιστοιχεί στη λέξη «Άγιος») ενώ δεξιά κατά την έννοια της καθέτου επάνω ένα «*Δ*», παρεμβάλλεται κενό και κάτω ένα «*Μ*» (που αντιστοιχούν στην λέξη «Δημήτριος»).

Δεξιά από τον μάρτυρα και μέσα στον δακτύλιο διακρίνονται επίσης κάποια σχήματα με ακαθόριστη μορφή, που στην κατάσταση της τοιχογραφίας είναι μάλλον δύσκολο να επεξηγηθούν και στη συγκεκριμένη παράσταση φέρει στο πίσω και κάτω τμήμα της κόμης βοστρύχους που θεωρείται σπάνια άποψη (Ν. Σιώμκος, «*Σχετικά με την προέλευση ενός ιδιόμορφου εικονιστικού τύπου του αγίου Δημητρίου*», *Βυζαντινά* τ. 26, 2006 «υπό έκδοση»).

Η εικόνα είναι βυζαντινή και τοποθετείται χρονολογικά στην παλαιολόγεια εποχή, όμως, αν βέβαια δεχθούμε ως τελευταία μαρτυρία λειτουργικής ύπαρξης του υπόγειου αυτού «*Μαρτυρίου*» ως εξαρτήματος του ναού της Παναγίας της «*Καμαριώτισσας*», σύμφωνα με τις παραπάνω ιστορικές τεκμηριώσεις, τότε θα πρέπει να τοποθετηθεί πριν από τον 14ο αιώνα.

Μία άλλη επίσης κύρια επέμβαση, που έγινε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο, ήταν αυτή της απόδοσης στο υπόγειο αυτό προσκύνημα και της υπόστασης και του «*Αγιάσματος*», καθώς σε ρηχή στάθμη βρίσκονταν και τα ύδατα των συλλεκτών των πηγών που τροφοδοτούσαν την πρώην «*κινστέρνα-θερμαντήρα*».

Ο αρχικός θολωτός αγωγός όμως, ο οποίος θα πρέπει να υπήρχε εκεί πριν ακόμη και από την κατασκευή της ίδιας της «*κινστέρνας*», όπως μαρτυρούν οι διαφοροποιημένοι άξονές τους αλλά και η μορφολογία κατασκευής του, διερχόταν έξω από το ανατολικό τύμπανο της νότιας αίθουσας. Για να συνδεθεί λοιπόν ο παλιός αγωγός με την «*κρύπτη*» και να μετασκευαστεί το πλησιέστερο τμήμα του σε δεξαμενή του «*Αγιάσματος*», ανοίχτηκε στον νότιο τοίχο της νότιας αίθουσας και δίπλα στο ανατολικό τύμπανο μία πλευρική χαμηλή θύρα, με την τοποθέτηση μαρμάρινης δοκού λεπτού πάχους ως υπέρθυρου, για την συγκράτηση της υπερκείμενης τοιχοποιίας (εικ. 66).

Κατεδαφίστηκε στη συνέχεια ένα τμήμα του παλαιού λιθόκτιστου θολωτού αγωγού και αντικαταστάθηκε με νέο, επίσης λιθόκτιστο κατά το κάτω τμήμα του, αλλά με πλινθόκτιστο θόλο και με μία ορθογώνια οπή στο μέσο της οροφής του (εικ. 67), για φωτισμό και αερισμό, η οποία σήμερα είναι καλυμμένη με πέτρες και χώματα.

Η οπή αυτή σηματοδοτεί την κατασκευή της δεξαμενής-αγωγού, ως κύριο παρακολούθημα του χώρου και όχι ως απλό βοηθητικό εξάρτημα, που, όταν βέβαια λειτουργούσε, το επάνω μέτωπό της θα έβλεπε σε ακάλυπτο χώρο και θα ήταν καλυμμένη με διάτρητο μαρμάρινο θωράκιο όπως οι υπόλοιπες.

Το εμβόλιμο αυτό τμήμα του αγωγού, ο οποίος διαφέρει εμφανώς κατασκευαστικά από τα προϋπάρχοντα, ξεκινά από το άνοιγμα που είχε διανοιγεί στον πλευρικό τοίχο, κάθετα προς αυτόν και συνδέεται με τον παλαιό, ο οποίος είχε διαφορετικό άξονα, στο κομμένο και επισκευασμένο μέτωπο του υπόλοιπου τμήματός του -ελαφρά έκκεντρα και λίγο νοτιότερα από το μέτωπο, αλλά εγκάρσια ως προς τη φορά του- έχει προστεθεί ένα χαμηλό λιθόκτιστο φράγμα (εικ. 68).

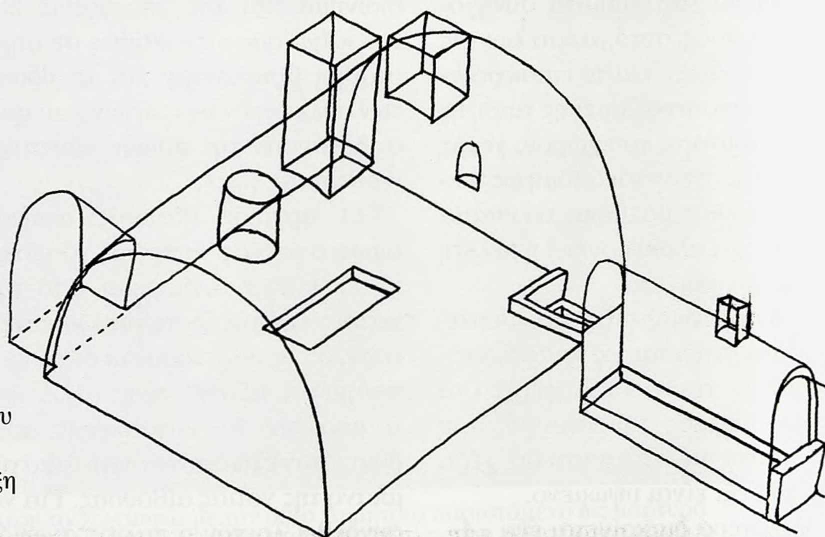
Το φράγμα αυτό, χωρίς να εμποδίζει την ιδιότητα του αγωγού, δηλαδή να επιτρέπει τη ροή του, όταν το νερό υπερχείλιζε, λειτουργούσε περιορισμένα, εγκλωβίζοντας μόνο την απαραίτητη ποσότητα, ώστε το ενδιάμεσο τμήμα να λειτουργεί ως δεξαμενή.

Εικ. 66. Επάνω αριστερά, η οπή επικοινωνίας με τον παλαιοχριστιανικό αγωγό-δεξαμενή του *«Αγιάσματος»*, μετά την αφαίρεση του υπόλοιπου κάτω τμήματος της τοιχοποιίας που την έφραζε, καθώς αποτελούσε σύγχρονη επέμβαση σφραγίσματος της εισόδου του αγωγού δεξαμενής, τουλάχιστον όπως φαίνεται από τη στάθμη με τα στάγματα κεριών. Αυτά παρατηρήθηκαν στο οπίσθιο τμήμα της βάσης της, της οποίας ενδεχομένως και το υπόλοιπο κατώτερο τμήμα να είναι μεταγενέστερο αλλά για τεχνικούς λόγους αφέθηκε προσωρινά ως ενδιάμεσο διάφραγμα (φωτ. Π. Δεβολή).
Εικ. 67. Αριστερά, η σφραγισμένη με πέτρες οπή στη θολωτή οροφή του παλαιοχριστιανικού τμήματος της στοάς-δεξαμενής (φωτ. Π. Δεβολή).
Εικ. 68. Επάνω δεξιά, το φράγμα στο ρωμαϊκό τμήμα της στοάς, μετά τη σύνδεσή του με το παλαιοχριστιανικό (φωτ. Π. Δεβολή).

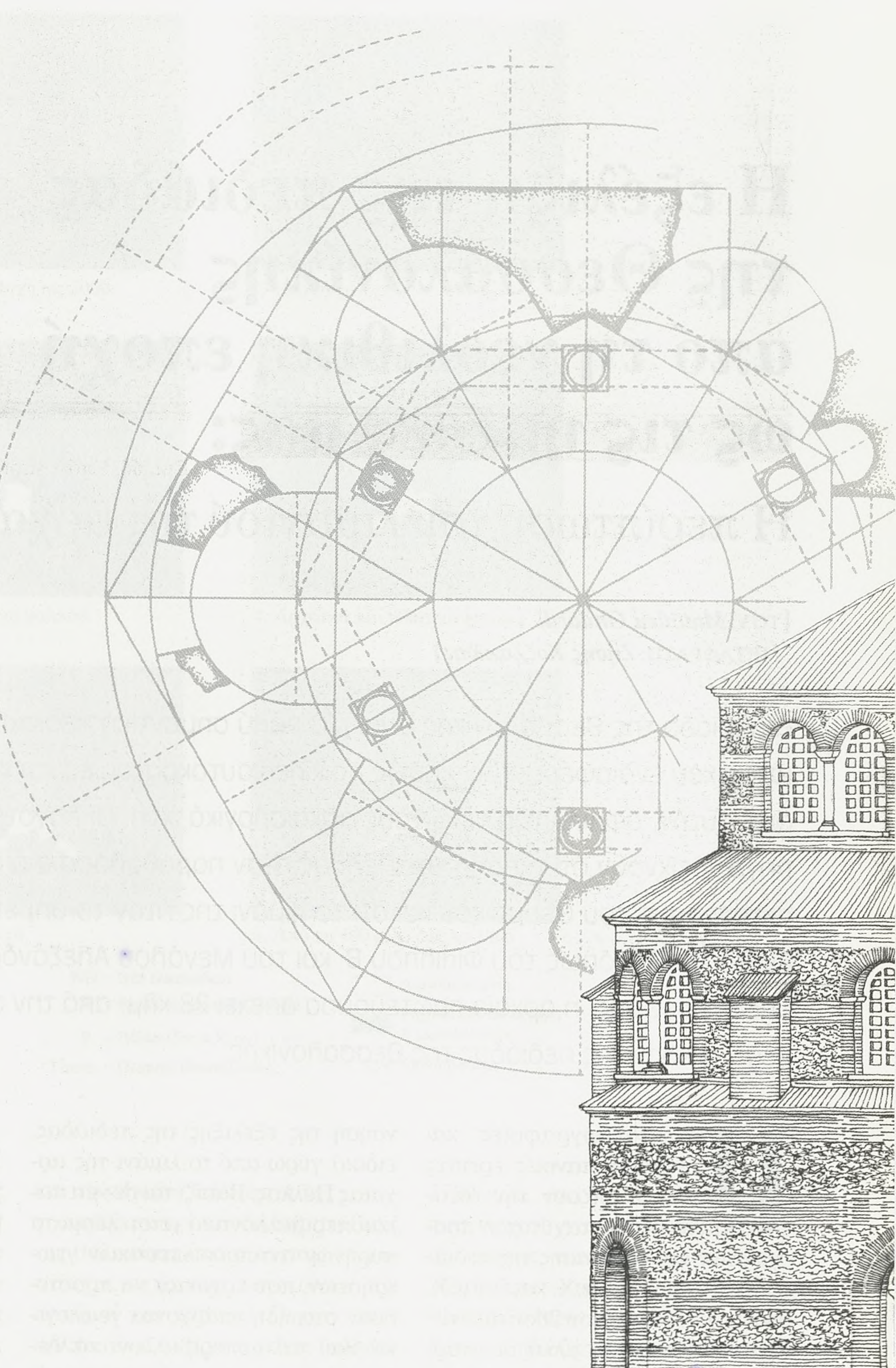

Εικ. 69. Σχηματική ισομετρική παράσταση της νότιας αίθουσας της *«κρύπτης»*, με προσθήκη του παλαιοχριστιανικού τμήματος της στοάς-δεξαμενής του παλαιού *«Αγιάσματος»*, που αποκαλύφθηκε τελευταία και το πλαίσιο σχηματικής τομής στο μέσο για την ένδειξη της ύπαρξης του παλαιότερου δαπέδου (σχ. Π. Δεβολή).

Η εύρεση της θολωτής δεξαμενής του παλαιοχριστιανικού *«Αγιάσματος»* και του συνεχόμενου ρωμαϊκού αγωγού στη νοτιοανατολική πλευρά της νότιας αίθουσας έγινε, όταν σκόπιμα αφαιρέθηκαν επανατοποθετημένοι πλίνθοι που έφραζαν πρόχειρα ένα άνοιγμα το οποίο υπήρχε εκεί, χάρις στην υποψία που δημιούργησε μία παλαιά αποτύπωση του 1919 (εικ. 13), δημοσιευμένη χωρίς όμως κανένα άλλο σχόλιο και αντίστοιχη επανάληψή της από τις μεταγενέστερες, που έκανε την ύπαρξή της αμφισβητούμενη (εικ. 69).

Η διερεύνηση και αποτύπωση στον χώρο πέραν της οπής δεν έγινε ακόμη, καθώς αυτά δεν είχαν προβλεφθεί στο αρχικό πρόγραμμα εργασιών.

Η *«κρύπτη»* λοιπόν του Αϊ-Γιάννη, η οποία είναι το μοναδικό όρθιο απομεινάρι του μεγάλου συνόλου του *«θεάτρου-σταδίου»*, της *«βασιλικής Α»*, δηλαδή της ***«αγίας εκκλησίας εν τω Στ(αδίω)»*** και του *«βαπτιστηρίου»*, μετέπειτα *«Καταφυγής»* αποτελεί την ιστορική υποθήκη με άμεσες θεολογικές προεκτάσεις για το Μαρτύριο και τη Λατρεία του αγίου Δημητρίου.

Το θέμα του άρθρου αυτού αναλύεται εκτενέστερα στο υπό έκδοση βιβλίο του συγγραφέα με τίτλο *«Δημήτριος ο φιλόπολις Άγιος»*, όπου υπάρχει και πλήρης βιβλιογραφία, που για οικονομία χώρου ήταν αδύνατον να συμπεριληφθεί εδώ.

Η εξέλιξη της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης από τη νεολιθική εποχή ως τις ημέρες μας:

Η περίπτωση του λιμανιού της αρχαίας Πέλλας

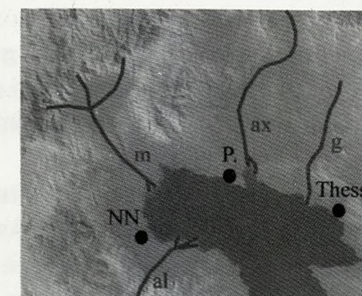
[ΤΟΥ: ***Matthieu Ghilardi***
ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ***Ζήσης Κοζλακίδης***]

Η πεδιάδα της Θεσσαλονίκης είναι μία πολύ σημαντική περιοχή από άποψη ιστορικού ενδιαφέροντος, καθώς ποικίλες αυτοκρατορίες και κατακτητές πέρασαν από αυτήν, αφήνοντας πίσω τους αρχαιολογικά ίχνη. Οι λογοτεχνικές και ιστορικές πηγές δείχνουν ότι η πόλη της Πέλλας ήταν παραθαλάσσια ή πολύ κοντά στην ακτογραμμή του Θερμαϊκού και ότι το λιμάνι της ήταν το σημείο αφετηρίας εκστρατειών, όπως του Φίλιππου Β΄ και του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Στις ημέρες μας, η αρχαία πρωτεύουσα απέχει 28 χλμ. από την ακτή και βρίσκεται στο μέσο σχεδόν της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης.

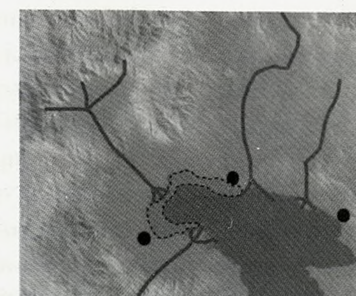
Παλαιογεωγραφικές και παλαιοβοτανικές έρευνες υποστηρίζουν την άποψη δημιουργίας ταχύτατων προσχώσεων και επέκτασης της πεδιάδας μεταξύ του 5ου π.Χ. και 5ου μ.Χ. αιώνα. Ερευνητές του 20ού αιώνα[1,2] την επιβεβαιώνουν, αλλά οι υπάρχουσες προτάσεις είναι ασαφείς και ίσως αντιφατικές ανά περιοχές, λόγω και των διαφορετικών ερμηνειών των λογοτεχνικών κειμένων.

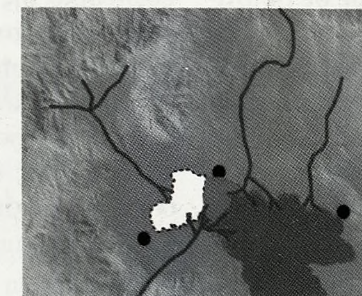
Η παρούσα έρευνα προσφέρει νέα προοπτική και καλύτερη κατανόηση της εξέλιξης της πεδιάδας, ειδικά γύρω από το λιμάνι της αρχαίας Πέλλας. Βασίζεται σε νέα παλαιοπεριβαλλοντικά αποτελέσματα πυρήνων αντιπροσωπευτικών γεωτρήσεων, που έρχονται να προστεθούν στα ήδη υπάρχοντα γεωλογικά και παλαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα της ευρύτερης περιοχής του κόλπου της Θεσσαλονίκης. Αυτά τα δεδομένα συνδυάζονται με τη χρήση δορυφορικών πολυφασματικών λήψεων, καθώς και με ψηφιακά μοντέλα μεταβολής αναγλύφου.

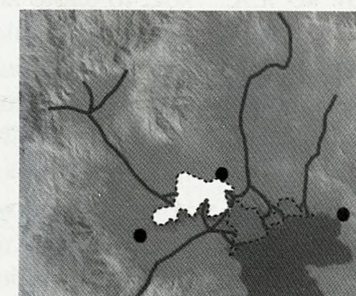
Οι ιστορικές αναφορές των Ηρόδοτου, Λίβιου και Στράβωνα χρησιμοποιήθηκαν για να επιβεβαιωθεί η σχέση των κατοικημένων περιοχών με το εξελισσόμενο περιβάλλον. Αν και το σύνολο των ερευνών τα τελευταία χρόνια καλύπτει ένα μεγάλο μέρος της αρχαίας ακτογραμμής του Θερμαϊκού, τα παρουσιαζόμενα συμπεράσματα και αποτελέσματα επικεντρώνονται γύρω από το λιμάνι της Πέλλας, λόγω του ιδιαίτερου ιστορικού του ενδιαφέροντος.

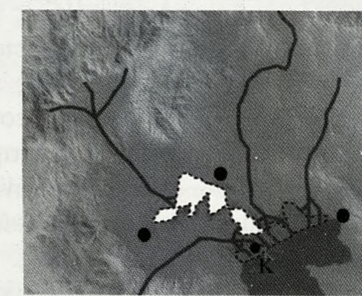

1. Νεολιθική εποχή ως 3000.

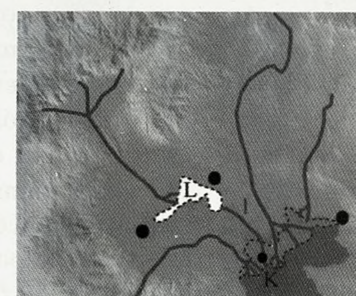

2. Εποχή χαλκού.

3. Ύστερη εποχή χαλκού.

4. Αρχαϊκά και κλασικά χρόνια.

5. Ρωμαϊκή εποχή.

6. Από το 400 μ.Χ. έως το 1908.

al = Αλιάκμονας
ax = Αξιός
g = Γαλλικός
m = Μογλενίτσας
l = Λουδίας

NN = Νέα Νικομήδεια
K = Ρωμαϊκή γέφυρα Κλειδιού
P. = Πέλλα (5ος π.Χ. αι.)
Thess. = Περιοχή Θεσσαλονίκης

Λιμναία έκταση
Ρηχή θαλάσσια έκταση ή λιμνοθάλασσα
L = Λίμνη Λουδία

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν μας επιτρέπουν να δημιουργήσουμε έξι νέους χάρτες που συνοψίζουν με μεγαλύτερη ακρίβεια την εξέλιξη της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης στις τελευταίες πέντε χιλιετίες.

Στον πρώτο χάρτη, η πεδιάδα ήταν ένας πλατύς θαλάσσιος κόλπος, σχετικά αβαθής, ενώ ο νεολιθικός οικισμός της Νέας Νικομήδειας βρισκόταν κοντά στις ακτές[3]. Αυτή η περίοδος αντιπροσωπεύει και τη μέγιστη επέκταση της ακτογραμμής με την άνοδο της στάθμης της θάλασσας στο τέλος της τελευταίας εποχής των παγετώνων. Οι ποταμοί και τότε κατέληγαν στον κόλπο, ενώ οι προσχώσεις (αλλουβιακές αποθέσεις) τους δεν ήταν τόσο εκτεταμένες, ώστε να προσφέρουν έδαφος για τη δημιουργία μόνιμων οικισμών.

Ο δεύτερος χάρτης δείχνει την προτεινόμενη κατάσταση περί το 2700 π.Χ., όταν η έκταση του κόλπου άρχισε να μειώνεται, εξαιτίας κυρίως των προσχώσεων των Αλιάκμονα και Αξιού. Η ταχύτατη ανάπτυξη των δελταϊκών τους εκβολών δημιούργησε νησίδες και αυτές με τη σειρά τους έγιναν φυσικά φράγματα της απρόσκοπτης ροής των υδάτινων όγκων, δημιουργώντας έτσι ζώνες υφάλμυρων ρηχών νερών και τελμάτων.

Η διαδικασία αυτή σταδιακά

δημιούργησε μία λίμνη που ανήκε γεωγραφικά στο δυτικό τμήμα του κόλπου, γύρω στο 1600 π.Χ. Στον περιβάλλοντα χώρο της Πέλλας αυτή την εποχή έφτανε η θάλασσα, αλλά τα παλαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα δείχνουν την ύπαρξη ζωής που συνδέεται με την παρουσία ρηχών θαλάσσιων νερών.

Η τέταρτη εικόνα περιγράφει την κατάσταση περί τον 4ο π.Χ. αιώνα, όπου η προσχωματική δράση των Αλιάκμονα και Αξιού συνεχίστηκε. Το στένεμα της εισόδου του Θερμαϊκού κόλπου ανάγεται σε αυτή την εποχή. Τα συλλεχθέντα δεδομένα συγκλίνουν στην αλλαγή της ακτογραμμής της λίμνης αλλά και στην αλλαγή του χαρακτήρα της. Οι έξοδοι των γλυκών νερών δεν ήταν αρκετές, για να διοχετεύσουν όλο τον υδάτινο όγκο στη θάλασσα, με αποτέλεσμα την αλλαγή της αλατότητας. Η λίμνη έγινε υφάλμυρη και δεν θεωρούνταν πλέον ένα θαλάσσιο περιβάλλον, αλλά πολύ περισσότερο λιμναίο. Αυτή η διαφοροποίηση όμως δεν είναι ευδιάκριτη στις αρχαίες πηγές.

Ο Ηρόδοτος[4] και ο Πλούταρχος, αναφερόμενος στον Αριστοτέλη[5], θεωρούσαν ότι η θάλασσα ήταν κοντά στην Πέλλα, από την Περσική εκστρατεία ως τη βασιλεία του Φιλίππου Β΄. Από τις ιστορικές πηγές γνωρίζουμε ότι το λιμάνι ήταν σε χρήση. Η στρωματογραφία όμως των βαθέων τομών (γεωτρήσεων) σε βάθος ως τα 9,90 μέτρα έδειξε την ύπαρξη μιας λιμνοθάλασσας παρά ενός θαλασσινού περιβάλλοντος. Αυτό μας οδηγεί στον επαναπροσδιορισμό του όρου θάλασσα που εντοπίζεται στις αρχαίες πηγές. Μπορεί μία λίμνη που εκτεινόταν από την Πέλλα και την Παραλίμνη ως την Κρύα Βρύση στα δυτικά, να προσδιοριζόταν ως θάλασσα, ειδικά όταν υπήρχε μία κάποια επαφή, μέσω υπάρχοντων διαδρόμων επικοινωνίας με τον Θερμαϊκό κόλπο. Αυτό λοιπόν που οι αρχαίοι συγγραφείς, π.χ. Ηρόδοτος, Θουκυδίδης[6], ονόμασαν θάλασσα, με τα σημερινά στοιχεία θα αντιστοιχούσε πολύ περισσότερο σε μία εκτεταμένη λίμνη που περιβαλλόταν από αλμυρά έλη.

Στη ρωμαϊκή εποχή, οι προσχώσεις έφραξαν το λιμάνι της Πέλλας, το οποίο και έπεσε σε οριστική αχρηστία γύρω στις πρώτες δύο μεταχριστιανικές δεκαετίες. Ο ποταμός που αναφέρεται από τον Λίβιο ως «Intermuralis Amnis»[7] ήταν ο πιο πιθανός ένοχος για τη γρήγορη πρόσχωση του αρχαίου λιμανιού. Ο Στράβωνας, που μας δίνει την απόσταση της Πέλλας από την ακτή σε 120 στάδια (περίπου 22 χλμ.), αναφέρθηκε σε έναν παραπόταμο του Αξιού ως την πηγή της λίμνης του Λουδία[8]. Οι δύο προαναφερόμενοι ποταμοί ήταν με σχεδόν απόλυτη βεβαιότητα ο ίδιος υδάτινος όγκος και δίαυλος. Με τη προσεκτική ανάλυση δορυφορικών πολυφασματικών λήψεων, γίνεται ορατή η ύπαρξη ενός παραπόταμου του Αξιού που περνούσε από τους πρόποδες του Πάικου όρους και τα νερά του κατέληγαν και λίμναζαν κοντά στο λιμάνι της αρχαίας πόλης. Οι γεωτρήσεις φανερώνουν πάλι μία σταδιακή αλλαγή στον χαρακτήρα της λίμνης, γι' αυτή την εποχή, πιο προσιτή με αυτό που θα χαρακτηρίζαμε σήμερα με απόλυτη βεβαιότητα ως λίμνη, δηλαδή γλυκά νερά. Η οριογραμμή της έχει περιορισθεί σε όλα σχεδόν τα σημεία του ορίζοντα, λόγω των διάφορων προσχώσεων, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από ανασκαφικά δεδομένα. Μια αρκετά όμοια περίπτωση μεταβολής της θαλάσσιας ακτογραμμής και σταδιακής αχρηστίας ενός αρχαίου λιμανιού, λόγω δελταϊκών αποθέσεων, εντοπίζεται στην Ήπειρο. Πρόκειται για το λιμάνι της αρχαίας πόλης των Οινιάδων, που σταδιακά εγκαταλείφθηκε, λόγω των αποθέσεων του Αχελώου ποταμού[9].

Ο τελευταίος χάρτης δείχνει την περιοχή από τον 4ο μ.Χ. αιώνα μέχρι σήμερα. Η Πέλλα έχει απομακρυνθεί με βεβαιότητα από τη θάλασσα και βρίσκεται πια στο εσωτερικό της πεδιάδας, κάτι που επιβεβαιώνεται και από την ανάλυση των γεωτρήσεων. Η ρωμαϊκή γέφυρα στο Κλειδί αποδεικνύει ότι οι κύριες γραμμές επικοινωνίας της επαρχίας έχουν πια μεταφερθεί ανατολικότερα, πιο κοντά στη νέα ακτογραμμή του Θερμαϊκού κόλπου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από το τέλος της τελευταίας εποχής των παγετώνων[10], η παλαιογεωγραφία της προσχωματικής πεδιάδας της Θεσσαλονίκης χαρακτηρίζεται από την ταχύτατη αύξηση των δελταϊκών αποθέσεων και την αντίστοιχη μείωση της θαλάσσιας ακτογραμμής.

Οι προηγούμενες προτάσεις για τη σταδιακή μεταβολή της ακτογραμμής από τη νεολιθική ως τη σύγχρονη περίοδο στηρίζονταν κατά κύριο λόγο σε πηγές, κυρίως της κλασικής και ρωμαϊκής αρχαιότητας.

Η παρούσα έρευνα προσφέρει μία νέα οπτική γωνία που βασίζεται κατά κύριο λόγο σε στρωματογραφικά δεδομένα. Αυτή τη φορά έγινε το αντίθετο, δηλαδή στα στοιχεία που συλλέχθηκαν από την ανάλυση των έξι γεωτρήσεων κοντά στο λιμάνι της αρχαίας Πέλλας και τις γεωτρήσεις σε άλλα σημεία της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, ήρθαν να προστεθούν στοιχεία από τις αρχαιολογικές έρευνες και τις αρχαίες πηγές. Είναι πια δυνατό, και με αρκετή ακρίβεια, να αναπαρασταθεί η μεταβολή της ακτογραμμής του Θερμαϊκού και η αλλαγή των περιβαλλοντικών συνθηκών κατά τις τελευταίες πέντε χιλιετίες.

Σε αυτή την προσπάθεια, η πρωτεύουσα της αρχαίας Μακεδονίας, η Πέλλα, προσφέρει ένα πολύ καλό παράδειγμα τέτοιας περιβαλλοντικής εξέλιξης και την ευκαιρία για μία ακόμη πιο εκτεταμένη γεωαρχαιολογική μελέτη, όσον αφορά τον ακριβή προσδιορισμό της τοπογραφικής αλλαγής ανά τους αιώνες.

Αυτό που εξακολουθεί επίσης να έχει ενδιαφέρον είναι ο ακριβής προσδιορισμός της έκτασης της λίμνης του Λουδία, ειδικά προς τις ανατολικές και δυτικές της ακτές. Στρωματογραφικές αναλύσεις, συνδυασμένες με τα παλαιοπεριβαλλοντικά δεδομένα μπορεί να προσφέρουν μία πιο σαφή εικόνα για τη δημιουργία και την εξέλιξή της. Ήδη τα υπάρχοντα δεδομένα συγκλίνουν προς μία παλαιότερη χρονολόγηση των απαρχών δημιουργίας της από αυτήν που ήταν γενικά αποδεκτή στις τελευταίες δεκαετίες.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Struck A., 1908. *«Die makedonischen Niederlande» mit Zur Kunde des Balkanhalbinsel.* Reisen und Beobachtungen, Heft 7, Wien und Leipzig.
2. Hammond NGL., 1972. *A history of Macedonia*, vol I: *Historical geography and prehistory*. Clarendon Press: Oxford.
3. Biltliff J., 1976. «The plain of western Macedonia and the Neolithic site of Nea Nikomideia». *Proceedings of the Prehistoric Society*, 42, pp. 241 – 262.
4. Herodotus, *The Histories*: VII, chapt. 123, 124, 127. Penguin Classics: London.
5. Plutarch, *Moralia*, De Exilio: 603 C.
6. Thucydides, *The History of the Peloponnesian War*: Chapter VIII, pp. 99 - 100. Penguin Classics: London.
7. Livy, XLIV, 46; Delacoulonche, 1858
8. Strabo, *Geographies*, VII, fragments 20, 22, 23.
9. Fouache E., Dalongeville R., Kunesch S., Suc JP., Subally D., Prieur A., Lozouet P., «The Environmental setting of the harbour of the classical site of Oeniades on the Acheloos Delta, Greece». *Geoarchaeology*, 2005, v. 20(3), pp. 285 – 302.
10. Pirazzoli PA., 1996. *Sea-level changes: the last 20000 years*. Wiley: New York, p. 211.

Το παρόν άρθρο αποτελεί σύνοψη μιας εκτεταμένης έρευνας για την πεδιάδα της Θεσσαλονίκης από τον M. Ghilardi, η οποία έχει ήδη δημοσιευτεί εν μέρει σε διεθνή επιστημονικά περιοδικά. Μεγάλο τμήμα της έρευνας θα παρουσιαστεί στο επόμενο συνέδριο για το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη (Άνοιξη 2008). Ενδεικτικά αναφέρουμε ως πιο πρόσφατη σχετική βιβλιογραφία τα παρακάτω άρθρα:

- Ghilardi M., 2006. *Apport et intérêt de la modélisation numérique de terrain en géomorphologie: étude du site antique de Méthoni (Piérie-Grèce).* Mémoire du Laboratoire de Géomorphologie et environnement littoral, n° 45, Dinard (France).
- Ghilardi M., Kunesch S. Styllas, M., Fouache E., 2007. «Reconstruction of Mid-Holocene sedimentary environments in the central part of the Thessaloniki Plain (Greece), based on magnetic susceptibility and grain-size analyses», *Geomorphology* (in press).
- Psimoulis P., Ghilardi M., Fouache E., Stiros S., 2007. «Subsidence and evolution of the Thessaloniki Plain, Greece, based on historical leveling and GPS data». *Engineering Geology*, 90 (1-2), pp. 55-70.
- Stiros S., 2001. «Rapid subsidence of the Thessaloniki (Northern Greece) coastal plain, 1960-1999», *Engineering Geology*, 61, issue 4, pp. 243-256.
- Vouvalidis K.G., Syrides G.E., Albanakis K.S., 2005. «Holocene morphology of the Thessaloniki Bay: impact of sea level rise». *Zeitschrift for Geomorphologie*, Supp. Vol. 137, pp. 147-158.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ο συγγραφέας Matthieu Ghilardi επιθυμεί να ευχαριστήσει το Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών, δεδομένου ότι η παρούσα έρευνα ανήκει στο δίκτυο ερευνών MALRHO για την ανατολική Μεσόγειο υπό τον καθηγητή Eric Fouache, καθώς και τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών για την οικονομική της υποστήριξη. Επίσης τους κ.κ. Γ. Συρίδη και Κ. Βουβαλίδη (Τμήμα Γεωλογίας Α.Π.Θ.), για τη βοήθειά τους στη συλλογή στοιχείων και ειδικά τη διευθύντρια του Κέντρου Πληροφόρησης Δέλτα Αλιάκμονα, Λουδία, Αξιού, Γαλλικού και Αλυκής Κίτρους κα Γιαννάκου Ουρανία για την τεχνική υποστήριξη και τη φιλοξενία της.

Εικ. 1. Άποψη της Θεσσαλονίκης σε χαλκογραφία του 1688. [*Η Θεσσαλονίκη του 18ου αιώνα. Τα πριν και τα μετά. Η φωνή των εικόνων*, σ. 54. Συλλογή Σ. Δεμερτζή].

Λαθρεμπόριο γλυπτών κατά τον 18ο αιώνα στη Θεσσαλονίκη

Αρχαιολογικά σχόλια σε επιστολή του βενετού προξένου της πόλης

[ΤΗΣ: ***Αντιγόνης Τζιτζιμπάση***]

Στο σημαντικό έργο του Κ. Δ. Μέρτζιου, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, και στο Κεφάλαιον Γ΄, «Το αρχείον του εν Θεσσαλονίκη Ενετικού Προξενείου», δημοσιεύεται, μεταξύ των άλλων επίσημων εγγράφων, ενδιαφέρουσα επιστολή με ημερομηνία 25 Μαΐου 1741, την οποία απέστειλε ο τότε βενετός πρόξενος της Θεσσαλονίκης Maffio Ferro, στον βενετό πρέσβη (βαΐλον) της Κωνσταντινούπολης[1].

Στην επιστολή αυτήν καταγγέλλεται λαθρεμπόριο αρχαίων γλυπτών, στο οποίο συμμετείχαν ενεργά βενετοί κάτοικοι της Θεσσαλονίκης[2]. Το κείμενο που ακολουθεί, γνωστό στους μελετητές της ιστορίας της πόλης, δεν έχει σχολιαστεί, μολονότι προσφέρει ενδιαφέρουσες αρχαιολογικές πληροφορίες και αποτελεί σύγχρονη μαρτυρία για το λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων που διεξαγόταν στην περιοχή στα μέσα του 18ου αιώνα[3] (εικ. 1).

Το Βενετικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε το 1729, έντεκα χρόνια μετά τον τερματισμό του τελευταίου ενετοτουρκικού πολέμου (1714-1718). Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης με τη συνεχώς αυξανόμενη εμπορική κίνηση προσέλκυσε το ενδιαφέρον της Βενετίας, που προσπαθούσε από τις αρχές του αιώνα να λάβει άδεια ίδρυσης προξενείου, αλλά αντιμετώπιζε τη σθεναρή άρνηση της οθωμανικής Πύλης.

Οι αντιρρήσεις της Πύλης τελικά κάμφθηκαν και ο βαΐλος Dolfin διόρισε πρώτο υποπρόξενο τον Onesto Caldana, έμπορο βενετικής καταγωγής, που την εποχή εκείνη ασκούσε ταυτόχρονα χρέη υποπροξένου της Ολλανδίας και της Αυστρίας[4]. Ο Onesto Caldana πέθανε πιθανόν μεταξύ των ετών 1734-1739 και στην κενή θέση ο βαΐλος της Βενετίας Erizzo διόρισε στα 1739 τον Maffio Ferro, επίσης βενετό έμπορο, εγκατεστημένο στη Θεσσαλονίκη από τον Μάρτιο εκείνης της χρονιάς. Ο Maffio Ferro ανέλαβε τα καθήκοντά του στις 21 Οκτωβρίου και διηύθυνε το προξενείο της Θεσσαλονίκης για τρία χρόνια, ως τον θάνατο του, στις 3 Σεπτεμβρίου 1741, από επιδημία πανώλης. Το Βενετικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης συνέχισε τη λειτουργία του ως το 1797, όποτε και καταλύθηκε η Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας[5].

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα η άλλοτε πανίσχυρη Βενετία βρισκόταν σε εμπορική κάμψη, καθώς οι πόλεμοι είχαν αποδιοργανώσει την εμπορική της δραστηριότητα[6]. Εξακολουθούσε όμως να διατηρεί τη δεύτερη, μετά τη Γαλλία, θέση στο εμπόριο της Ανατολής.

Η ευνοϊκή για το εμπόριο συνθήκη του Πασσάροβιτς (1718), βοήθησε τη Θεσσαλονίκη να εξελιχτεί στο δεύτερο, μετά τη Σμύρνη, κέντρο του εξωτερικού εμπορίου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο 18ος αιώνας θεωρείται άλλωστε ο «χρυσός αιώνας» του εμπορίου της πόλης. Αυτή η αυξανόμενη εμπορική κίνηση του λιμανιού της Θεσσαλονίκης ώθησε και άλλες χώρες, όπως η Αγγλία, η

1. Έτσι ονομαζόταν ο βενετός πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος ήταν και ηγέτης της βενετικής παροικίας στην οθωμανική πρωτεύουσα. Η εισαγωγή του τίτλου στην επίσημη γραφειοκρατία έγινε μετά την ανάκτηση της Πόλης από τους Βυζαντινούς το 1268. Ο *βαΐλος ή αλλιώς βαΐουλος* εκλεγόταν από το Μέγα Συμβούλιο (Ενετική Γερουσία) στη Βενετία και η θητεία του διαρκούσε περίπου δύο χρόνια. Η κύρια αρμοδιότητά του ήταν να εποπτεύει τις εμπορικές δραστηριότητες της παροικίας. Σε άλλες βενετικές κτήσεις, όπως στην Κρήτη, το αξίωμα απαντάται ως *δουξ* βλ. *The Oxford Dictionary of Byzantium*, N. York-Oxford 1991, τ. 1, σ. 245.
2. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Κεφάλαιον Γ΄, «Το αρχείον του εν Θεσσαλονίκη Ενετικού Προξενείου», Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική βιβλιοθήκη 7, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 305-308.
3. Ενδεικτικά βλ. Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, τ. Β1, Η Οθωμανική περίοδος, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 78 και Μ. Mazower, *Θεσσαλονίκη πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, μουσουλμάνοι και εβραίοι 1430-1950*, εκδόσεις Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2004, σ. 160-161.
4. Την πρώτη εικοσιπενταετία του 18ου αιώνα εξαιτίας των πολεμικών γεγονότων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία η Βενετία δεν είχε προξένους στη Θεσσαλονίκη και τα βενετικά πλοία και οι έμποροι της πόλης βρίσκονταν υπό την προστασία της Γαλλίας ή της Ολλανδίας. Υπάρχουν όμως σποραδικές μαρτυρίες για Βενετικό Προξενείο στην πόλη τον 15ο, 16ο και 17ο αιώνα. Βλ. σχετ. Σπ. Λάμπρος, «Το εν Θεσσαλονίκη Βενετικόν προξενείον και το μετά της Μακεδονίας εμπόριον των Βενετών», *ΝΕ* VIII (1911), σ. 206-228, Κ. Δ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 280-281 και Ν. Γ. Σβορώνος, *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 1996, σ. 201, υποσ. 130.
5. Ν. Γ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 202-203.
6. Για τον χαρακτήρα του βενετικού εμπορίου από τον 12ο ως τον 18ο αιώνα, βλ. Ε. Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου,

Ολλανδία, η Ισπανία, η Πρωσία και η Ρωσία, να επιδιώξουν την ίδρυση προξενείων και πολλούς ξένους εμπορικούς οίκους να εγκατασταθούν στην πόλη.

Η διασωθείσα αλληλογραφία των προξένων που διορίστηκαν σε σημαντικές παραθαλάσσιες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη, και σε διάφορα νησιά του Αιγαίου και του Ιονίου πελάγους, αποτελεί σήμερα πλούσιο αρχειακό υλικό με αναπάντεχα ενδιαφέρουσες πληροφορίες. Και τούτο διότι ανάμεσα στα καθήκοντα των προξένων ήταν να στέλνουν στις κυβερνήσεις τους διάφορες πληροφορίες εμπορικοοικονομικού και πολιτικού περιεχομένου αλλά και πολλές άλλες που αφορούσαν τον ντόπιο πληθυσμό και τη χώρα τους. Από τις καλύτερες και πιο αξιόπιστες αρχειακές πηγές θεωρούνται από τους ιστορικούς τα βενετικά αρχεία, αν και αγνοούμε τον τρόπο περισυλλογής των ειδήσεων που περιέχουν[7].

Παραθέτουμε την επιστολή του προξένου Maffio Ferro, όπως μεταφράστηκε και δημοσιεύτηκε από τον Μέρτζιο. Η σημανση των σχετικών χωρίων ανήκει στον ίδιο:

1741 Μαΐου 25. «. . . τὴν 5ην τρέχοντος ἀνεχώρησεν ὁ Μουλλᾶς διὰ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἀναλάβῃ ἀνωτέραν θέσιν. Τώρα ἐλλείψει καὶ τοῦ πασσᾶ ἀπέμεινεν ὡς μόνη ἀνωτάτη ἀρχὴ ὁ μουσελίμης. . . ὁ καπετὰν Bertagna ἐφόρτωσεν ἐπὶ τοῦ πλοίου του 120 πέτρες μεγάλες, βγαλμένες ἀπὸ ἕνα γειτονικὸ βουνό. Τὰς ἀποστέλλει ὁ Ἄγγλος Lee εἰς τὴν Βενετίαν. Ἐπληροφορήθην ὅτι ὁ Bertagna εἰσέπραξεν ὡς ναῦλον διὰ τὴν μεταφορὰν ταύτην 500 πιάστρες καὶ ἐπειδὴ γνωρίζω ὅτι τοιοῦτον ἐμπόριον διεξήχθη μέχρι σήμερον ἐδῶ διὰ μεθόδων ὑπόπτων καὶ παρατύπων καὶ ὑπάρχει φόβος νὰ αἰσθανθῇ κανεὶς βραδύτερον τὰς συνεπείας, διὰ ταῦτα εἰδοποίησα τὸν Bertagna ἐξ ὀνόματος τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος ὅτι θὰ ἀπαγορεύσω τὴν ἀναχώρησίν του, ἂν δὲν ἀκολουθήσῃ τὰς συνήθεις διατυπώσεις τῆς ἐξαγωγῆς, ὡς γίνεται καὶ μὲ τὰ ἄλλα προϊόντα, ἤτοι τὸ πέρασμα ἀπὸ τὸ τελωνεῖον, τὴν πληρωμὴν τοῦ κανονικοῦ φόρου καὶ τὴν ἔκδοσιν τοῦ συνήθους "τεσκερέ". Ἐπειδὴ οὗτος συνεμορφώθη μὲ τὰς ὁδηγίας μου, τῷ ἔδωκα τὴν ἄδειαν νὰ παραλάβῃ τὰς εἰρημένας πέτρας.

Τὸ ἐμπόριον τοῦτο διεξάγεται παρανόμως καὶ συνίσταται εἰς τοῦτο: Ἐν τῇ πόλει καὶ ἔξω ταύτης εὑρίσκονται πολλὰ λείψανα ἀρχαῖα, ἤτοι κολῶναι, ἀγάλματα καὶ ἄλλοι λίθοι ἀξίας, ὅμοιοι πρὸς τοὺς φορτωθέντας 120, καίτοι εἰς τὸν "τεσκερὲν" εἶναι δηλωμένοι ἁπλῶς "ὡς λευκὲς πέτρες". Οἱ Φράγκοι κάθε ἐθνότητος, οἱ διαμένοντες ἐδῶ, ἠσχολήθησαν ἀπὸ πολλοῦ καὶ ἀσχολοῦνται καὶ τώρα μὲ τὸ ἐμπόριον τῆς ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαιοτήτων. Ἀφαιροῦν δηλαδὴ ταύτας ἐν καιρῷ νυκτὸς ἀπὸ τὰ μέρη, ὅπου εὑρίσκονται, χωρὶς νὰ ἐνδιαφέρωνται, ἂν οἱ δρόμοι καταστρέφωνται· ἐνίοτε δὲ κρημνίζουν καὶ τὰ κτίρια καὶ καταρρίπτουν καὶ τοὺς τάφους τῶν κοιμητηρίων τῶν Τούρκων, ἵνα ἀφαιρέσουν τὰς ὑπαρχούσας ἐκεῖ ἀρχαιότητας. Ἔπειτα τὰς φορτώνουν κρυφίως ἐπὶ τῶν καραβιῶν, ἐνίοτε δὲ ναυλώνουν ἐπίτηδες πλοῖα ὁλόκληρα διὰ τὴν μεταφορὰν τῶν ἀρχαίων θησαυρῶν, πληρώνοντες ὑψηλὸν ναῦλον, καὶ τοὺς ἀποστέλλουν εἰς τὰ μέρη τῆς Χριστιανοσύνης. Ἕως τώρα πράγματι ἐξήγαγον μίαν καταπληκτικὴν (prodigiosa) ποσότητα καὶ ἀπεκόμισαν πλούσια κέρδη. Ἀλλ' ἄν, τυχόν, οἱ Τοῦρκοι ἀντιληφθοῦν μίαν ἡμέραν τὸ τί γίνεται, πρᾶγμα ποὺ εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συμβῇ, θὰ πληρώσουν οὗτοι μὲ τὸ παραπάνω τὰς παρανομίας των. . . ἀλλὰ καὶ ὁ ἀποθανὼν ὑποπρόξενος Caldana ὄχι μόνον ἀνεμιγνύετο ὁ ἴδιος εἰς τοιούτου εἴδους ἐμπόριον, ἀλλ' ἠνείχετο τὴν ἀνάμιξιν καὶ τῶν ὑπηκόων μας. Ἀκολουθῶν μάλιστα τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων ἐθνοτήτων, τοὺς ἔστελλε διὰ νυκτὸς νὰ ἀφαιροῦν τοὺς ἀρχαίους λίθους καὶ τὰς κολώνας ἀπὸ τοὺς δρόμους καὶ νὰ τὰς φορτώνουν καὶ ἠμπορεῖ νὰ εἴπῃ κανεὶς ὅτι ἐπὶ τῆς ἐποχῆς του οἱ ἐκ τῶν νήσων Ἑνετοὶ ὑπήκοοι, οἱ ἐδῶ εὑρισκόμενοι, δὲν ἔκαμνον ἄλλην ἐργασίαν ἐκτὸς αὐτῆς. . . ἡ πρώτη μου φροντίς, μόλις ἀνέλαβα τὸ προξενεῖον, ἦτο νὰ τοὺς ἀποτρέψω ἀπὸ ἓν τόσον ἐπικίνδυνον ἐμπόριον καὶ συνεννοήθην καὶ μὲ τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας ἵνα ἀπαγορεύσουν εἰς τὰ πλοῖά των νὰ φορτώνουν ἀρχαιότητας. . . ἠπείλησα δὲ τοὺς ὑπηκόους μας ὅτι, ἂν ἐπαναλάβουν τὴν ἐργασίαν αὐτήν, θὰ τοὺς ἀποστείλω δεσμίους εἰς τὴν Ὑμετέραν Ἐξοχότητα. . . Παρ' ὅλα ταῦτα δὲν διέκοψαν τὸ λαθρεμπόριον αὐτό, ἀλλὰ τὸ κάμνουν πολὺ κρυφά. Τὸ παρελθὸν ἔτος ἐπὶ παραδείγματι ὁ Pedretti ἐφόρτωσεν εἰς τὸ πλοῖόν του ἀρκετὰ θραύσματα κολωνῶν. . . Τὸν ἐπέπληξα καὶ τὸν ἠπείλησα καὶ μοῦ ὑπεσχέθη ὅτι δὲν θὰ ἀναμιχθῇ πλέον εἰς τοιούτου εἴδους μεταφοράς. . . Τὸ αὐτὸ μοῦ λέγουν τώρα διὰ τὸν Bertagna, ὅτι ἐκτὸς τῶν 120 κομματίων ἔκρυψεν εἰς τὸ πλοῖόν του καὶ πέντε ὁλόκληρες κολῶνες, διστάζω ὅμως νὰ τὸ πιστεύσω καὶ καλὸν εἶναι νὰ εἰδοποιηθοῦν αἱ ἀρχαὶ τῆς Βενετίας, ἵνα ἐρευνήσουν τὸ πλοῖον κατὰ τὴν ἐκεῖσε ἄφιξίν του. . . ἔφθασεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ κ. Lisle, νέος πρόξενος τῆς Ἀγγλίας. . .».

Δηλωτικὸν ἐξαχθέντων εἰς Βενετίαν ἐμπορευμάτων.

Ἐφόρτωσαν οἱ κύριοι Horsuwel & Lee εἰς παραλαβὴν τῶν Bonomo Malgarotti & C° καὶ Ἰσαὰκ Treves δέμ. 454 βαμβάκι, 3 δέμ. σφουγγάρια, 44 δέμ. καπνῶν, 46 δέρματα καὶ 120 πέτρες μαρμάρινες (αἱ ἀρχαιότητες αὗται ἐξετιμήθησαν εἰς τὸ τελωνεῖον διὰ 500 πιάστρες !).

Ὁ Ἀναστ. Μπίτσινος διὰ τοὺς ἀδελφοὺς Μαρούτση 300 δέμ. καπνῶν, 128 σακκιὰ κηρί. Ὁ Νικόλαος Francho 25 σακκιὰ κηρὶ διὰ τὸν Μιχαὴλ Καραγιάννην. Καὶ διὰ τὸν ἴδιον ἐφόρτωσεν ὁ Ἀλέξιος Εὐθυμίου διὰ τοῦ Σαμουὴλ Arditi 164 σακκιὰ κηρί.

Σύνολον ἀξίας μὲ βάσιν τὴν προξενικὴν διατίμησιν πιάστραι 23.650.

Η επιστολή του προξένου Maffio Ferro.

Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16ος-18ος αι.). Πηγή για σχεδίασμα ανασύνθεσης της εποχής, Γ. Α. Κ.- Αρχεία Νομού Κέρκυρας, Αθήνα 2002, σ. 189-193.

7. Η βενετική διοίκηση, εξαιτίας της μακρόχρονης εμπορικής της παράδοσης είχε αντιληφθεί από νωρίς τη σπουδαιότητα της τήρησης αρχείων και αυτός είναι ο λόγος που τα βενετικά αρχεία περιέχουν άφθονα στοιχεία. Βλ. σχετικά Β. Παναγιωτόπουλος, «Η κατάσταση του Ελληνισμού κατά την περίοδο 1669-1821, Δημογραφικές εξελίξεις», *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ, Αθήνα 1975, σ. 152-153.

Εικ. 2. Μαρμάρινη φιάλη και ενεπίγραφη σαρκοφάγος επαναχρησιμοποιημένες σε τουρκική κρήνη που υπήρχε ως τις αρχές του 20ού αι. στον περίβολο της Ροτόντας. Φωτογραφία του Α. Ζάχου. [Ν. Μουτσόπουλος (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917,* Μουσείο Μπενάκη-Α.Ν.Α.-ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002, φωτ. 28, σ. 120-121].

Σύμφωνα με την επιστολή του προξένου τα γεγονότα εξελίχτηκαν ως εξής: την άνοιξη του 1741, εμπορικό πλοίο φορτωμένο από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης με βαμβάκι, σφουγγάρια, καπνό και δέρματα και προορισμό τη Βενετία μεταφέρει παράνομα 120 γλυπτά, πιθανόν αγάλματα, κίονες και άλλες αρχαιότητες που δεν περιγράφονται. Την αποστολή του νόμιμου φορτίου κάνει ο εμπορικός οίκος Horsuel & Lee[8] και την παραλαβή του εμπορεύματος οι Bonomo Malgarotti & Co Ισαάκ Treves. Καπετάνιος του πλοίου είναι ο Bertagna και ο ναύλος της φορτωτικής 500 πιάστρα. Τα 120 γλυπτά φορτώνονται μαζί με το νόμιμο φορτίο του πλοίου και πιθανόν μεταξύ των γλυπτών να υπάρχουν επίσης και πέντε ακέραιοι μαρμάρινοι κίονες, για τους οποίους θα πρέπει να ψάξουν οι αρχές κατά την άφιξη του πλοίου στη Βενετία. Στο τελωνείο οι αρχαιότητες δηλώνονται ψευδώς ως 120 μεγάλες λευκές πέτρες, από γειτονικό βουνό της Θεσσαλονίκης. Ο καπετάνιος προσπαθεί να αποπλεύσει χωρίς να ακολουθήσει τις νόμιμες διαδικασίες, οι οποίες είναι να δηλώσει στο τελωνείο το εμπόρευμά του, να πληρώσει τους κατάλληλους φόρους και στη συνέχεια να του χορηγηθεί η απόδειξη πληρωμής (τεσκερές)[9]. Έπειτα από απειλές του βενετού προξένου ότι θα του απαγορεύσει τον απόπλου, ο καπετάνιος τελικά συμμορφώνεται. Ο πρόξενος δίνει άδεια και το πλοίο του Bertagna φορτωμένο με τα γλυπτά φεύγει για τη Βενετία.

Το συγκεκριμένο περιστατικό δεν είναι μεμονωμένο ούτε και το πρώτο που υπέπεσε στην αντίληψη του προξένου. Αντιθέτως παρόμοιας φύσης μεταφορές έχουν γίνει και νωρίτερα

8. Ο οίκος Horsuel & Lee εμφανίζεται σε εμπορικές πράξεις της πόλης τα έτη 1740-1741. Ο Horsuel πιθανόν να ταυτίζεται με τον Horowell, πρόξενο της Αγγλίας το διάστημα 1739-1741, ο οποίος πέθανε, όπως και ο βενετός πρόξενος Maffio Ferro, από την επιδημία πανούκλας που ξέσπασε το καλοκαίρι του 1741. Ο Lee αναφέρεται ως συνεταίρος του Paradise, του επόμενου βρετανού προξένου της πόλης. Βλ. Χ. Παπαστάθης & Ε. Χεκίμογλου (επιμ.), *ό.π.*, σ. 79 και σ. 81-82.

9. Ο τεσκερές ήταν η απόδειξη πληρωμής που εξέδιδαν οι φοροεισπράκτορες επιβεβαιώνοντας έτσι ότι είχε καταβληθεί ο φόρος που είχε θεσπίσει η οθωμανική κυβέρνηση στη διακίνηση συγκεκριμένων αγαθών. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν πολλοί φόροι που φτάχαιναν τους κατοίκους και επιβάρυναν την τελική τιμή των προϊόντων βλ. Ν. Γ. Σβορώνος, *ό.π.*, σ. 60-61.

και είναι γνωστές στο Βενετικό Προξενείο της Θεσσαλονίκης. Είναι δε παράτυπες καθώς γίνονται χωρίς την άδεια των οθωμανικών κρατικών αρχών. Με το λαθρεμπόριο ασχολούνται από παλιά οι δυτικοί κάθε εθνικότητας κάτοικοι της πόλης. Οι παράνομες δραστηριότητες συνεχίζονται κατά τον χρόνο γραφής της επιστολής, καθώς στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν άφθονα διασκορπισμένα γλυπτά, όπως κίονες και αγάλματα. Τα περισσότερα από αυτά βρίσκονται διάσπαρτα στους δρόμους της πόλης, ενώ παρόμοια κατάσταση επικρατεί και στην ύπαιθρο.

Στη συνέχεια ο πρόξενος μας πληροφορεί για τον τρόπο απόσπασης και μεταφοράς των αρχαιοτήτων. Η απόσπαση γίνεται νύχτα από κτίρια που διασώζουν κατά χώραν (in situ) τον γλυπτό τους διάκοσμο, τα οποία μερικές φορές τα γκρεμίζουν, για να αφαιρέσουν τα αρχιτεκτονικά τους γλυπτά. Δεν διστάζουν επίσης, παρότι πρόκειται για εξαιρετικά βέβηλη πράξη, να καταστρέψουν τάφους των τουρκικών νεκροταφείων και να αποσπάσουν αρχαιότητες που επαναχρησιμοποιήθηκαν ως σπόλια. Κατά τη μεταφορά των γλυπτών, λόγω του μεγάλου βάρους τους, προκαλούνται ζημιές στους δρόμους. Οι «αρχαίοι θησαυροί» φυγαδεύονται σε χώρες της χριστιανικής Ευρώπης διά θαλάσσης. Φορτώνονται μυστικά σε πλοία που μεταφέρουν άλλα εμπορεύματα ή πιο σπάνια χρησιμοποιούνται πλοία μισθωμένα με υψηλό ναύλο ειδικά για την περίπτωση.

Ο πρόξενος παραθέτει επίσης τις πληροφορίες που συγκέντρωσε για το τι συνέβαινε στο παρελθόν, πριν από την ανάληψη των καθηκόντων του. Αναφέρει έτσι ότι ως το 1741 είχε εξαχθεί παράνομα «καταπληκτική» ποσότητα αρχαιοτήτων, καθώς πρόκειται για ιδιαίτερα επικερδή επιχείρηση. Το λαθρεμπόριο διεξαγόταν μάλιστα με την προστασία του Βενετικού Προξενείου της Θεσσαλονίκης και την ενεργή ανάμειξη του ίδιου του προκατόχου του, Onesto Caldana. Στο παράνομο εμπόριο συμμετείχαν πολλοί βενετοί κάτοικοι της πόλης, οι οποίοι, με εντολή του ίδιου του προξένου, συγκέντρωναν τις νύχτες αρχαιότητες από τους δρόμους της πόλης, όπως έκαναν άλλωστε και άλλοι ξένοι κάτοικοί της.

Ο νέος πρόξενος Maffio Ferro, με την ανάληψη των καθηκόντων του, λαμβάνει αυστηρά μέτρα για να σταματήσει τις δραστηριότητες της βενετικής παροικίας. Απειλεί τους βενετούς εμπλεκομένους με φυλάκιση και αποστολή τους στον πρέσβη Κωνσταντινούπολης. Στη συνέχεια, επειδή έχει πιθανόν πληροφορίες ότι στο λαθρεμπόριο χρησιμοποιούσαν αγγλικά και γαλλικά πλοία, συνεννοείται με τους προξένους της Γαλλίας και της Αγγλίας να απαγορευθεί η παράνομη φόρτωση αρχαιοτήτων σε πλοία των χωρών τους.

Δυστυχώς, παρά τα ληφθέντα μέτρα, το λαθρεμπόριο συνεχίζεται με περισσότερες προφυλάξεις εκ μέρους των εμπλεκομένων. Ως απόδειξη τούτου αναφέρει ένα παρόμοιο περιστατικό που συνέβη το 1740, την προηγούμενη δηλαδή χρονιά. Εμπορικό πλοίο με καπετάνιο τον Pedretti φόρτωσε τμήματα από μαρμάρινους κίονες[10]. Το γεγονός υπέπεσε στην αντίληψη του προξένου και επέπληξε τον καπετάνιο, ο οποίος υποσχέθηκε ότι δεν θα αναμειχθεί ξανά σε τέτοιου είδους μεταφορές.

Η επιστολή του προξένου είναι γραμμένη σε έντονο ύφος και παρουσιάζει το πρόβλημα στις πολιτικοοικονομικές του διαστάσεις, πιέζοντας έμμεσα για λήψη μέτρων. Αντιλαμβάνεται ότι τα γεγονότα ενδιαφέρουν τη Βενετία, διότι μπορεί να αποτελέσουν αιτία να διαταραχτούν οι κλονισμένες σχέσεις της με την οθωμανική Πύλη[11]. Δεν είναι τυχαίο ότι επικαλείται τις καταστροφές που προκαλού-

10. Κ. Δ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 306.
11. Άλλωστε λίγα μόλις χρόνια νωρίτερα, το 1714, κατά τη διάρκεια του ενετουρκικού πολέμου, η οθωμανική Πύλη είχε εκδώσει φερμάνι για τον εκτοπισμό όλων των Ενετών που κατοικούσαν σε Θεσσαλονίκη και Καβάλα εξαιτίας των επιθέσεων που έκαναν σε τουρκικά πλοία και της διαρπαγής των φορτίων. Πρβλ. έγγραφο 147, φ. (1714), *Περί εκτοπίσεως όλων των Ενετών υπηκόοων εκ των περιφερειών Καβάλας και Θεσσαλονίκης* σε Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας* Β΄, «Αρχείον Βεροίας-Ναούσης 1598-1886», Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική βιβλιοθήκη 19, Θεσσαλονίκη 1954, σ. 121.

Εικ. 3. Μαρμάρινοι κίονες σε δρομάκι στη νότια πλευρά της Αχειροποιήτου. Φωτογραφία του F. Boissonnas το 1919. [Γ. Κωνσταντινίδης, *Θεσσαλονίκη 1913+1919*, εκδόσεις Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1989, αρ. 50, σ. 177].

νται σε τουρκικούς τάφους και δρόμους θέλοντας έτσι να επιστήσει τη δέουσα προσοχή.

Καταγγέλλοντας το παράνομο εμπόριο αναγνωρίζει στην πραγματικότητα ότι, παρά τα μέτρα που έλαβε, απέτυχε να το σταματήσει. Μεγάλη δυσφορία προκαλεί στον πρόξενο το τέχνασμα του καπετάνιου για την αποφυγή καταβολής φόρων που αντιστοιχούν στην πραγματική αξία του φορτωθέντος εμπορεύματος. Έτσι, τα γλυπτά δηλώνονται ως 120 λευκές μαρμάρινες πέτρες και πληρώνεται γι' αυτά φόρος μόνο 500 πιάστρες, που αντιστοιχεί σε 182 χρυσά βενετσιάνικα τσεκίνια, όταν για το συνολικό φορτίο του πλοίου πληρώθηκε φόρος 23.650 πιάστρες[12].

Η ενδιαφέρουσα για τους αρχαιολόγους μαρτυρία του προξένου, σχετικά με την ύπαρξη κτιρίων που έστεκαν όρθια με τον γλυπτό τους διάκοσμο, την αφθονία διασκορπισμένων αρχαιοτήτων μέσα και έξω από την πόλη και την επανάχρηση γλυπτών, προστίθεται σε ανάλογες μαρτυρίες που συναντάμε σε περιηγητικά κείμενα του 17ου-19ου αιώνα, σε ταχυδρομικά δελτάρια (καρτ ποστάλ) και σε φωτογραφίες του 20ού αιώνα[13] (εικ. 2, 3).

Η θλιβερή εικόνα που παρουσιάζει η Θεσσαλονίκη αμέσως μετά την οριστική οθωμανική της κατάκτηση το 1430, μας είναι γνωστή από τον ιστορικό της άλωσης, Ιωάννη Αναγνώστη, ο οποίος αναφέρει ότι στην πόλη υπήρχαν πολλά λατρευτικά μνημεία που είχαν καταρρεύσει, εγκαταλειφθεί ή είχαν μετατραπεί σε ιδιωτικές κατοικίες[14].

12. Την εποχή αυτή 2,75 πιάστρες αντιστοιχούν με 1 χρυσό βενετσιάνικο τσεκίνι βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 296-297, υποσ. 1 και σ. 302, υποσ. 3. Σημειώνουμε ενδεικτικά ότι ο μηνιαίος μισθός του μάγειρα του προξενείου ήταν 3 πιάστρες, ενώ την επόμενη χρονιά 27 κομμάτια λόντρες, είδος ακριβού υφάσματος, φορολογήθηκε προς 300 πιάστρες το κομμάτι βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *ό.π.*, σ. 308.
13. Βλ. ενδεικτικά Ν. Μουτσόπουλος (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917*, Μουσείο Μπενάκη-Α.Ν.Α.-ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002.
14. «...*Άλλους λοιπόν ιερούς ναούς τους έκαμαν λαϊκές κατοικίες....άλλοι μόνο απομεινάρια της πρώτης τους ομορφιάς και της θέσης φυλάγουν ακόμα, μερικοί κιόλας, και καλύτερα, οι περισσότεροι, έχουν πέσει ολότελα, ώστε να μη φαίνεται ούτε πού ήτανε κάποτε... Και σχεδόν μόνο από τους γεροντότερους άντρες μπορείς να ακούς πως εδώ ήταν ο ναός ο δείνα, εκεί ο δείνα και όσες είχε ο καθένας κι ομορφιές και χάρες*» βλ. Γ. Τσάρας, *Η τελευταία άλωση της Θεσσαλονίκης (1430)*, εκδοτικός οίκος Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1985, σ. 67. [Στο εξής: Αναγνώστης].

Αυτά τα μισογκρεμισμένα κτίρια παρείχαν άφθονο οικοδομικό υλικό, κυρίως μαρμάρινα μέλη, που αποτέλεσαν από πολύ νωρίς αντικείμενο επανάχρησης, ένα είδος ανακύκλωσης, από την κρατική οθωμανική εξουσία. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι από τα πρώτα μέτρα που έλαβε ο σουλτάνος Μουράτ Β΄ μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης, ήταν η διαρπαγή των πολύτιμων μαρμάρων από τους ναούς και τα μοναστήρια της κατεστραμμένης πόλης. Τα μάρμαρα αυτά επαναχρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή νέων κτιρίων, απαραίτητων στη μουσουλμανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης, όπως για παράδειγμα τα κιονόκρανα και οι κίονες που χρησιμοποιήθηκαν στο Bey Hamam (λουτρά Παράδεισος)[15] .

Άλλα ταξίδεψαν μακριά, όπως τα «χίλια μάρμαρα» που αναφέρει ο Αναγνώστης ότι με εντολή του Μουράτ Β΄ μεταφέρθηκαν από τη Θεσσαλονίκη στην Αδριανούπολη και χρησιμοποιήθηκαν στην πλακόστρωση νεόδμητου λουτρού[16]. Λίγο αργότερα, το 1569, με διαταγή του σουλτάνου Σελίμ Β΄, είκοσι μαρμάρινοι κίονες μεταφέρθηκαν από ναούς της Θεσσαλονίκης στην Κωνσταντινούπολη[17].

Η τακτική της κρατικής ανακύκλωσης συνεχίστηκε όλη την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας της πόλης και υπάρχουν πολλά παραδείγματα επανάχρησης παλαιότερων γλυπτών σε οθωμανικά κτίσματα, όπως τα παλαιοχριστιανικά κιονόκρανα και οι λευκοί μαρμάρινοι κίονες που πιθανόν μεταφέρθηκαν από κοντινό ερειπωμένο παλαιοχριστιανικό ναό και επαναχρησιμοποιήθηκαν στις αρχές του 17ου αιώνα στον τεκέ των Μεβλεβήδων[18].

Πολλές είναι επίσης και οι περιπτώσεις που τα αρχαία γλυπτά αντιμετωπίστηκαν ως πρώτη οικοδομική ύλη, όπως για παράδειγμα τα γλυπτά και οι επιγραφές που το 1874 χρησιμοποιήθηκαν στην κατασκευή της προκυμαίας της πόλης και το 1891 στη θεμελίωση του νέου Διοικητηρίου[19].

Σύμφωνα πάλι με τη μαρτυρία του Ιωάννη Αναγνώστη, παρατηρήθηκε

Εικ. 4. Επίθημα κιονοκράνου του 6ου αιώνα που μετατράπηκε, πιθανόν κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο, από μη χριστιανούς κατοίκους της πόλης σε στόμιο πηγαδιού. Αίθουσα 2, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. [*Φωτογραφικό αρχείο γλυπτών,* Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού].

15. «*...γιατί τους πήρανε τα υλικά τους και τα βάλαν στο λαϊκό λουτρό που βλέπουμε τώρα στη μέση της πολιτείας...*» βλ. Αναγνώστης, σ. 67 και 83.
16. «*...και επειδή έχτισε στην Αδριανούπολη (ο Μουράτ) ένα λουτρό από θεμέλιο, έστειλε να ξηλώσουν και να κουβαλήσουν χίλια μάρμαρα, για να στρώσουν το πάτωμά του. Τα μάρμαρα αυτά, οι άνθρωποι που έστειλε τα ξήλωσαν από τους ιερούς ναούς και τα μοναστήρια σπάταλα...*» βλ. Αναγνώστης, σ. 64.
17. Σε βιβλιογραφικό σημείωμα διαβάζουμε «*ἔτους ζ, οζ΄(=1569) μηνός Αὐγούστου. ἔστιλ(εν) ο σουλτάν Σαίλεμ να πάρι τα κιὄνιά εκ των εκκλησιόν. ἔλαβεν δε από τω ναόν του αγίου Μηνά κιὄνιά στ καί από το έδαφως τρία και από του εἰπομνήσκοντος, κιὄνιά γ΄ και ἁπό τ(ήν) μ(ητ)ρ(ό)π(ο)λ(ιν) κιὄνιας η΄*». Βλ. Α. Βακαλόπουλος, «Υπήρξε επί Τουρκοκρατίας Μητροπολιτικός Ναός ο Άγ. Γεώργιος (Rotonda) και πότε;» *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), σ. 549 και Σ. Ταμπάκη, *Η Θεσσαλονίκη στις περιγραφές των περιηγητών. 12ος-19ος αι. μ.Χ. Λατρευτικά μνημεία, Βυζαντινά Μνημεία 10*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 107.
18. Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Ο Μεβλεβιχανές έξω από τα ΒΔ τείχη της Θεσσαλονίκης», *ΕΕΠΣΠΘ* 12 (1990), σ. 15-44, *Σ. Ταμπάκη, ό.π.*, σ. 198-200 και Δ. Μακροπούλου, «Δύο πρόσφατα αποκαλυφθέντες παλαιοχριστιανικοί ναοί στο δυτικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης», *Αρχαία Μακεδονία VI*, Ανακοινώσεις κατά το Έκτο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη 15-19 Οκτωβρίου 1996, σ. 716-717.
19. Πρβλ. ενδεικτικά Ε. Χατζητρύφωνος, «Αρχιτεκτονικά ανάγλυφα μέλη στο οθωμανικό λουτρό της Αγοράς Θεσσαλονίκης», *Θεσσαλονίκη* 5 (1996), σ. 121-124, εικ. 3-5, 7-9, 12-5, σχ. 1-6. Για τη χρήση γλυπτών και επιγραφών στην κατασκευή της προκυμαίας το 1874 σύμφωνα με τη μαρτυρία του αββά Μ. L'Abbé Duschesne βλ. Χ. Μπακιρτζής, «Η θαλάσσια οχύρωση της Θεσσαλονίκης. Παρατηρήσεις και προβλήματα», *Βυζαντινά* 7 (1975), σ. 300. Πρβλ. επίσης τη συλλογή με αρχιτεκτονικά μέλη και επιγραφές που ήταν συγκεντρωμένη στο Κονάκι και εντοιχίστηκε το 1891 στα θεμέλια του σημερινού Διοικητηρίου που χτιζόταν τότε στη θέση του παλιού Κονακιού βλ. Π. Κυριακίδης, «Βιβλιοκρισία»,

ελεύθερη επανάχρηση και από τους κατοίκους της πόλης[20]. Παράδειγμα ελεύθερης επανάχρησης από μη χριστιανούς κατοίκους της πόλης, πιθανόν μουσουλμάνους, αποτελεί και το επίθημα κιονοκράνου του 6ου αιώνα από άγνωστο ναό της πόλης που μετατράπηκε σε προστομιαίο πηγαδιού αφού αποξέστηκαν οι ανάγλυφοι σταυροί που κοσμούσαν τις πλευρές του[21] (εικ. 4).

Οι άφθονες διάσπαρτες αρχαιότητες της Θεσσαλονίκης που προέρχονταν από τα μεγάλα και λαμπρά δημόσια κτίρια της αρχαιότητας με τις μεγάλες κιονοστοιχίες και από τα αρχαία νεκροταφεία της πόλης κεντρίζουν από πολύ νωρίς το ενδιαφέρον των ξένων επισκεπτών της, όπως του Gabriele Cavazza, γραμματέα του βενετού προξένου Λορένσο Μπερνάρδο, που επισκέφθηκε την πόλη το 1591, λίγες δεκαετίες μετά την άλωσή της[22]. Αυτό το διάσπαρτο υλικό της φαίνεται πως αποτελούσε και την εύκολη λεία για όσους εμπλέκονταν με το λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων (εικ. 5).

Η πληροφορία του Maffio Ferro για επανάχρηση γλυπτών σε τάφους των τουρκικών νεκροταφείων αξίζει την προσοχή μας. Συμπληρώνει μάλιστα ανάλογη σύγχρονη μαρτυρία του ιεραπόστολου Jean- Baptiste Souciet για ενσωμάτωση αρχαιότερων γλυπτών

Εικ. 5. Μαρμάρινοι στρεπτοί κίονες από άγνωστο παλαιοχριστιανικό ναό της πόλης που εντοπίστηκαν το 1988 σε αυλόγυρο προσφυγικού σπιτιού στην οδό Αλόης 1 στην Άνω Τούμπα. Οι κίονες εκτίθενται στην αίθουσα 1 του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. [ΑΔ 43(1988), Β2 *Χρονικά*, εικ. 232β].

Μακεδονικά Β (1941-52), 748, Ν. Μουτσόπουλος, *Θεσσαλονίκη 1900-1917*, Θεσσαλονίκη 1980, εκδόσεις Μόλχο, σ. 238, υποσ. 351 και Π. Μ. Νίγδελης, *Πέτρου Ν. Παπαγεωργίου του Θεσσαλονικέως Αλληλογραφία (1880-1912)*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, σειρά φιλολογική και θεολογική αρ. 19, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 39, υποσ. 15.
20. «*...και τα μάρμαρά τους (από τους ναούς και τα μοναστήρια) δηλαδή τα ξήλωσαν από θεμέλιο κι όλα τ' άλλα τους τα υλικά, που μεταχειρίστηκαν απ' την αρχή, για να τα χτίσουν και να τα στολίσουν, τ' άφησαν να τ' αρπάζει όποιος ήθελε και τώρα φαντάζουν σ' όλους σαν ένα θέαμα αχαμνό και παρακινούν τις ψυχές ολωνών στο κλάμα...*» βλ. Αναγνώστης, σ. 67-68.
21. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή & Α. Τζιτζιμπάση, *Η ιστορία ενός επιθήματος από τα ψηλά στα χαμηλά*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 11 (2004) ΥΠΠΟ-Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 30-49.
22. «*28 Μαΐου Τρίτη... Εις τους δρόμους υπάρχουν πολλαί κολώναι, μεριkαί εκ των οποίων είναι ακέραιαι, άλλαι δε σπασμέναι, ως επίσης και αρκετοί τάφοι και άλλοι πολύτιμοι λίθοι και μάρμαρα πάρια. Αρκετάς δε κολώνας βλέπει τις από πορφυρίτην λίθον (porfido), ως και από μάρμαρον μελανοπράσινον (serpentine)*». Ο πρόξενος ήταν απεσταλμένος της Γερουσίας των Ενετών σε μυστική αποστολή, να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να συλλάβει τον ενετό πρεσβευτή Girolamo Lippomano, ως ύποπτο κατασκοπείας. Για να κρατηθεί λοιπόν μυστική η μετάβασή του ακολούθησε το δρομολόγιο Ελμπασάν-Μοναστήρι-Θεσσαλονίκη βλ. Κ. Δ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Κεφάλαιον Ε΄. «Ταξείδιον ενός πρεσβευτού Ενετού από Βενετίας εις Κωνσταντινούπολιν κατά το 1591. Πώς περιγράφει την Μακεδονία ο γραμματεύς του», Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική βιβλιοθήκη 7, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 133.

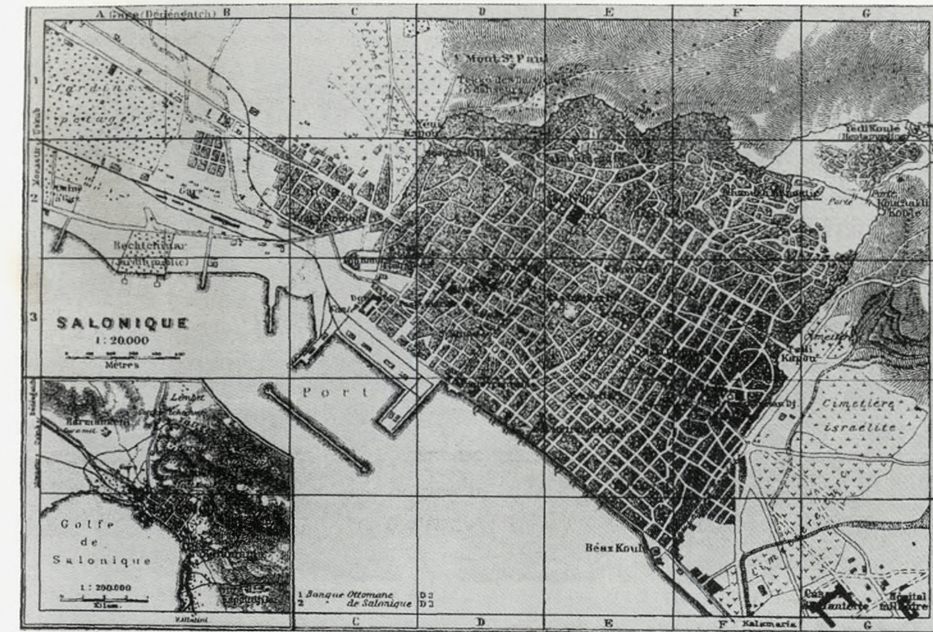
23. Ο γάλλος ιησουίτης ιεραπόστολος Jean-Baptiste Souciet διέμενε στη Θεσσαλονίκη 7 χρόνια, από το 1726 ως το 1733, και το έργο του μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες ιδιαίτερα για τις εθνότητες της πόλης βλ. «Description de la ville de Salonique par le P. Jean-Baptiste Souciet de la Compagnie de Jésus, Missionaire au Levant» στο M. Aimé-Martin, *Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant*, Paris 1755, tome IX, σ. 282 και Α. Ξανθοπούλου-Κυριακού, «Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1734 από τον Jean-Baptiste Souciet», *Μακεδονικά* 8 (1968), σ. 192.

Εικ. 6. Χάρτης του 1732 όπου δηλώνεται η θέση των ανατολικών νεκροταφείων της πόλης. [Ι. Κ. Χασιώτης (επιμ.), *«Τοις αγαθοίς βασιλεύουσα» Θεσσαλονίκη. Ιστορία και πολιτισμός*, εκδόσεις Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1997, τ. Α., σ. 146].

σε τουρκικούς τάφους[23].

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η κυρίαρχη τουρκική εθνότητα της Θεσσαλονίκης είχε τρία νεκροταφεία μεγάλης έκτασης, διότι δεν γινόταν εκταφή νεκρών, τα οποία βρίσκονταν εκτός των τειχών της πόλης (εικ. 6-8). Το πρώτο ήταν το ανατολικό νεκροταφείο, που γειτνίαζε με το εβραϊκό και εκτεινόταν νοτιότερα, από τον χώρο της σημερινής Διεθνούς Έκθεσης ως και την παραλία (εικ. 9-10). Το δεύτερο ήταν το δυτικό νεκροταφείο, που βρισκόταν έξω από τη Yeni kapi και κοντά στον τεκέ των Μεβλεβήδων. Τρίτο μεγάλο νεκροταφείο υπήρχε ανατολικά από

Εικ. 7. Χάρτης της Θεσσαλονίκης που συνοδεύει τον τουριστικό οδηγό του K. Baedeker (1905), με τη θέση των τουρκικών νεκροταφείων έξω από τα ανατολικά και δυτικά της τείχη της πόλης. [Π. Σαββαΐδης-Α. Μπαντέλας, *Πόλις Πανεπιστημίου πόλις. Η ιστορία του χώρου της Πανεπιστημιούπολης του Α.Π.Θ. μέσα από χάρτες και τοπογραφικά διαγράμματα*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 54, σχ. 4.2].

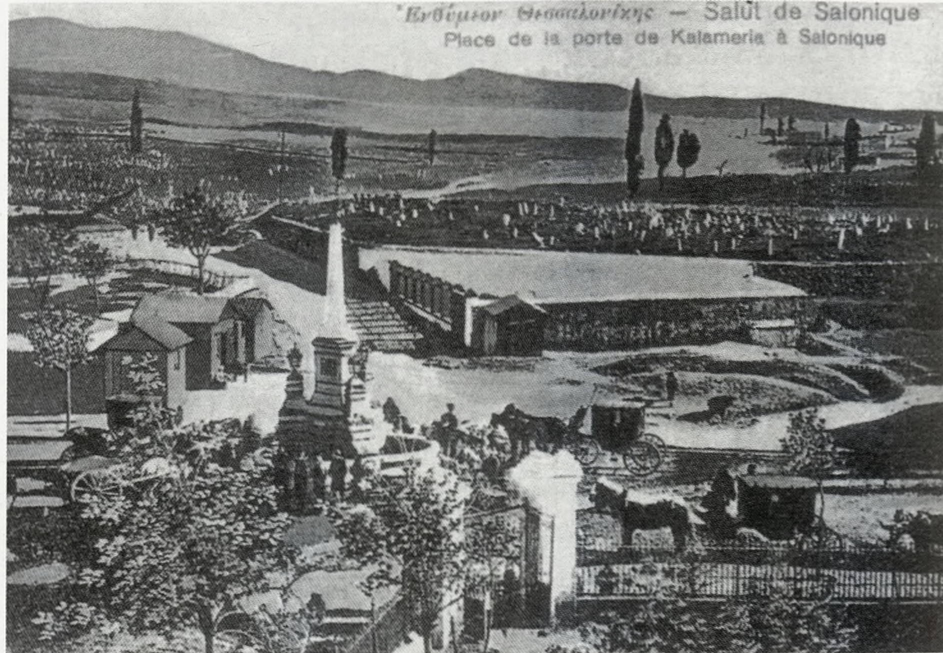
Εικ. 8. Άποψη τουρκικού νεκροταφείου της πόλης σε καρτ ποστάλ των αρχών του 20ού αι. [Λ. Τσακτσίρα, *Η Παλιά Θεσσαλονίκη. Μια περιδιάβαση με λόγο και εικόνα*, εκδόσεις Μαλλιάρης-Παιδεία, Θεσσαλονίκη 1996, αρ. 69, σ. 76].

το Επταπύργιο, όπου έθαβαν όσους πέθαιναν από πανούκλα ή κάποια άλλη επιδημία (εικ. 11).

Μέσα στην πόλη υπήρχαν επίσης πολλά μικρά τουρκικά νεκροταφεία, που οργανώνονταν γύρω από κάποιο τζαμί, ενώ σε πολλά κεντρικά σημεία της πόλης υπήρχαν ταφικά κτίσματα, μαυσωλεία (türbe), όπου ήταν θαμμένοι δερβίσηδες ή ηγούμενοι τεκέδων[24] (εικ. 12).

Απόψεις των τουρκικών νεκροταφείων της Θεσσαλονίκης βρίσκουμε σε ελάχιστα χαρακτικά του 19ου αιώνα, σε ζωγραφικά έργα, σε μερικές φωτογραφίες και ταχυδρομικά

24. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, 1430-1912*, Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Μακεδονική Βιβλιοθήκη αρ. 61, Θεσσαλονίκη 1983, 445-452.

Εικ. 9. Το σιντριβάνι, διάσπαρτες αρχαιότητες, όπως η μαρμάρινη σαρκοφάγος στο βάθος δεξιά, και πίσω τα εβραϊκά και τμήμα των τουρκικών νεκροταφείων. Καρτ ποστάλ του τέλους του 19ου αιώνα, Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης. [Π. Σαββαΐδης-Α. Μπαντέλας, *Πόλις Πανεπιστημίου πόλις. Η ιστορία του χώρου της Πανεπιστημιούπολης του Α.Π.Θ. μέσα από χάρτες και τοπογραφικά διαγράμματα*, εκδόσεις University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 37, σχ. 2.10].

δελτάρια των αρχών του 20ού αιώνα[25]. Ως προς τη μορφή που είχαν οι απλοί τουρκικοί τάφοι, αναφέρουμε επιγραμματικά ότι αποτελούνταν από μια οριζόντια καλυπτήρια πλάκα ή ένα είδος μαρμάρινου κιβωτίου και συνήθως από δύο στήλες που τοποθετούνταν η μια στο ύψος του κεφαλιού, όπου και γράφονταν τα στοιχεία του νεκρού, και η άλλη στο ύψος των ποδιών[26].

Τα τουρκικά νεκροταφεία της πόλης μετά τη φυγή του τουρκικού πληθυσμού της, σύμφωνα με την υποχρεωτική ανταλλαγή βάσει της συνθήκης της Λωζάννης το 1923, εγκαταλείφθηκαν, ξεχάστηκαν και καταστράφηκαν από τη ραγδαία ανοικοδόμηση της περιοχής εκτός των τειχών της, ιδιαίτερα μετά την πυρκαγιά του 1917. Έτσι, σήμερα είναι ολοκληρωτικά κατεστραμμένα, με εξαίρεση το ταφικό μνημείο του Χορτάτζη, προκείμενο στα ανατολικά της Ροτόντας, και το μαυσωλείο του Musa Baba, στην πλατεία Τερψιθέας την Άνω Πόλη.

Η πληροφορία του Maffio Ferro και η ανάλογη του Souciet, για επανάχρηση παλιότερων γλυπτών σε τουρκικούς τάφους, δεν έχει επαληθευτεί αρχαιολογικά, καθώς δεν έχουν αποκαλυφθεί τουρκικοί τάφοι στους οποίους να χρησιμοποιήθηκαν αρχαιότερα γλυπτά ούτε και βρέθηκαν γλυπτά που να μετατράπηκαν σε τουρκικές επιτύμβιες πλάκες[27].

Αντιθέτως γνωρίζουμε ότι αρκετά ρωμαϊκά και βυζαντινά γλυπτά επαναχρησιμοποιήθηκαν ως εβραϊκές ταφόπλακες. Τα γλυπτά αυτά «αποκαλύφθηκαν» με αφορμή την καθαίρεση του εβραϊκού νεκροταφείου της πόλης το 1943-1944 από τους γερμανούς ναζί[28].

Η επανάχρηση γλυπτών ήταν όμως πολύ συχνή σε άλλου είδους τουρκικά κτίσματα, όπως οι κρήνες. Το φαινόμενο συγκέντρωνε μάλιστα το ενδιαφέρον ξένων επισκεπτών, οι οποίοι αναφέρονται σε αυτές τις αρχαιότητες,

25. Αρκετές είναι αταύτιστες ή φέρουν λανθασμένες ενδείξεις. Βλ. σχετ. Γ. Βελένης, «Κρήνες και φιάλες της Θεσσαλονίκης. Ταυτίσεις φωτογραφιών», *Θεσσαλονικέων Πόλις, παράρτημα τεύχους 17*, σ. 32-35, εικ. 41-43.
26. Τα τουρκικά νεκροταφεία της πόλης είναι αδημοσίευτα. Για την τυπολογία των τουρκικών τάφων βλ. σύντομη αναφορά σε Α. Πασαδαίος, *Η Πόλη του Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικός οδηγός*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, αρ. 96, Αθήνα 1981, σ. 80-82.
27. Μεγάλος αριθμός μαρμάρινων τουρκικών επιτύμβιων πλακών, ακέραιων και σπασμένων, που χρονολογούνται από τον 16ο ως τον 20ό αιώνα, φυλάσσεται στον περιβάλλοντα χώρο της Ροτόντας, στο ταφικό μνημείο του Χορτάτζη. Σε αυτό το συγκεντρωμένο και καταγεγραμμένο υλικό δεν βρέθηκε κανένα γλυπτό που να επαναχρησιμοποιήθηκε ως τουρκική επιτύμβια πλάκα [προσωπική παρατήρηση].
28. Μεταξύ των επαναχρησιμοποιηθέντων γλυπτών σε τάφους του εβραϊκού νεκροταφείου συγκαταλέγεται η ανάγλυφη μαρμάρινη εικόνα του οσίου Δαβίδ του 13ου-14ου αι. [Βλ. Χ. Ι. Μακαρόνα, «Χρονικά αρχαιολογικά», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), σ. 597-598, Α. Τσιλιπάκου, «Βυζαντινές μαρμάρινες εικόνες από τη Θεσσαλονίκη», *Βυζαντινά* 19 (1998), σ. 317-318] και η μαρμάρινη πλάκα ψευδοσαρκοφάγου του 11ου-12ου αιώνα, που επαναχρησιμοποιήθηκε τον 17ο αιώνα ως εβραϊκή ταφόπλακα αφού αποξέστηκε ο σταυρός. [Βλ. Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιες πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, σ. 30-31, πιν. 18 και Α. Τζιτζιμπάση, *Μετρώντας το χρόνο: Συστήματα υπολογισμού του σε επιγραφές της συλλογής του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού*, Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού 13 (2006), (υπό έκδοση)], που εκτίθενται στο Μουσείο Βυζαντινού Ιολιτισμού.

Εικ. 10. Το ανατολικό τουρκικό νεκροταφείο στην περιοχή του Λευκού Πύργου. Χρωμολιθογραφία επιχρωματισμένη, Παρίσι 1847. [*Η Θεσσαλονίκη στα χαρακτικά. Από τον 15ο έως τα τέλη του 19ου αιώνα*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1998, αρ. 42, συλλογή Ι. Η. Τανιμανίδη].

πολλές από τις οποίες σήμερα είναι χαμένες. Κυρίως επαναχρησιμοποιούνταν λόγω του σχήματός τους μαρμάρινες σαρκοφάγοι ως λεκάνες περισυλλογής του νερού[29] (εικ. 13). Σύμφωνα μάλιστα με τον αυστριακό διπλωμάτη Prokesch-Osten, που ήρθε στη Θεσσαλονίκη το 1828, *«όλες σχεδόν οι λεκάνες των κρηνών είναι ενεπίγραφες σαρκοφάγοι, οι περισσότερες από τη ρωμαϊκή εποχή»*[30].

Η πρόσοψη των τουρκικών κρηνών συχνά κοσμούνταν και με μαρμάρινα θωράκια, παρμένα από τέμπλα κατεστραμμένων μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών ναών της πόλης, που ο διάκοσμός τους ταίριαζε στην ισλαμική αισθητική, όπως για παράδειγμα το σωζόμενο ακόμη και σήμερα στη θέση του θωράκιο του 11ου-12ου αιώνα στη γνωστή κρήνη στο Τσινάρι[31].

Αν αναλογιστούμε μάλιστα τη συχνή συνύπαρξη τάφου και κρήνης στη μουσουλμανική ταφική αρχιτεκτονική, η οποία σχετίζεται με τη θρησκευτική πεποίθηση ότι η κατασκευή κρήνης και η προσφορά θεόσταλτου νερού στον διψασμένο συνιστά πράξη αγαθοεργίας, δεν είναι απίθανο ο πρόξενος να είχε υπόψη του απόσπαση γλυπτών από κρήνες που ήταν προσκολλημένες σε τουρκικά ταφικά μνημεία της πόλης.

29. Γ. Κιουρτζιάν, «Η μονόλιθη μαρμάρινη σαρκοφάγος (ΒΕ 95 α,β,γ/ΑΓ 1560 α,β,γ,) του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης», *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού* 7 (2000), σ. 32-37 και Γ. Βελένης, «Βυζαντινή ενεπίγραφη σαρκοφάγος από τα Χίλια Δένδρα της Θεσσαλονίκης», *Μακεδονικά* 35 (2005-2006), σ. 39-62.
30. Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η περιοχή Πέλλας-Γενιτσών στα 1828», *Μακεδονικά* 26 (1987-1988), σ. 178.
31. Χ. Χατζηαντωνίου-Δεληβογιατζή, «Η βρύση του πλάτανου στο Τσινάρι», *Θεσσαλονίκη* 2 (1990), σ. 135-149.

Εικ. 11. Παλιό τουρκικό νεκροταφείο έξω από τις φυλακές Επταπυργίου. Φωτογραφία του F. Boissonnas το 1913. [Γ. Κωνσταντινίδης, *Θεσσαλονίκη 1913+1919,* εκδόσεις Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1989, αρ.1, σ. 77].

Εικ. 12. Τουρκικό νεκροταφείο πιθανόν στην Άνω Πόλη. Φωτογραφία του F. Boissonnas το 1913. [Γ. Κωνσταντινίδης, *Θεσσαλονίκη 1913+1919,* εκδόσεις Διαγώνιος, Θεσσαλονίκη 1989, αρ. 38, σ. 151].

Εικ. 13. Μονόλιθη βυζαντινή ενεπίγραφη σαρκοφάγος πιθανόν του 13ου αιώνα, που χρησιμοποιήθηκε ως λεκάνη σε τουρκική κρήνη στα Χίλια Δένδρα. Στο βάθος διακρίνεται τμήμα τουρκικού νεκροταφείου. Η σαρκοφάγος συμπληρωμένη εκτίθεται στην αίθουσα 6 του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. [Ν. Μουτσόπουλος (επιμ.), *Η Θεσσαλονίκη μέσα από τον φακό του Αριστοτέλη Ζάχου 1912-1917,* Μουσείο Μπενάκη-Α.Ν.Α.-ΕΛΙΑ, Αθήνα 2002, φωτ. 21, σ. 106].

Στη συνέχεια ο πρόξενος αναφέρεται στις ζημιές που προκαλούνται στους δρόμους κατά τη μεταφορά των αρχαιοτήτων. Το ίδιο πρόβλημα αντιμετώπισε και ο Άγγλος Miller, όταν μετέφερε τον Δεκέμβριο του 1864, με άδεια των οθωμανικών αρχών, τις Incadadas, τις Μαγεμένες, από την περιοχή της αρχαίας Αγοράς στο λιμάνι[32].

Η επιχείρηση απόσπασης, φόρτωσης και μετακίνησης ογκωδών μαρμάρινων μελών, είτε μέσα στους στενούς δρόμους της πόλης είτε από την ύπαιθρο προς το λιμάνι, απαιτούσε συμμετοχή αρκετών ανθρώπων και ζώων και επομένως είναι βάσιμοι οι φόβοι του προξένου ότι σύντομα θα γίνουν αντιληπτοί από τις οθωμανικές αρχές, δεδομένου ότι δεν είχαν λάβει επίσημη άδεια[33].

Για τη μεταφορά των γλυπτών από τη Θεσσαλονίκη προς τη Δύση επιλέχτηκε ορθά ο θαλάσσιος δρόμος. Αυτός ήταν άλλωστε ο πιο συνηθισμένος και ασφαλής τρόπος μεταφοράς μαρμάρινων μελών, καθώς για τη δύσκολη μεταφορά του μεγάλου φορτίου απαιτούνταν καλοί οδικοί δρόμοι που εκείνη την εποχή δεν υπήρχαν[34]. Διά θαλάσσης προτίμησε να μεταφέρει το 1801 και ο Έλγιν τα αποσπασμένα γλυπτά από την Ακρόπολη, συσκευασμένα σε κιβώτια, αλλά και ο Miller[35]. Η μεταφορά διά θαλάσσης είχε βέβαια τους δικούς της κινδύνους, όπως να βυθιστεί το πλοίο από θύελλες και τρικυμίες. Έτσι, δεν είναι τυχαίο ότι οι αρχαιότητες προγραμματίζονταν να φυγαδευτούν το καλοκαίρι, όταν οι καιρικές συνθήκες ήταν ευνοϊκές. Σημειώνουμε ότι στις 16-17 Αυγούστου 1740 απέπλευσε για Βενετία ο Pedretti, τον Ιούλιο του 1741 ο Bartagnia και τον Ιούλιο του 1864 ο Miller.

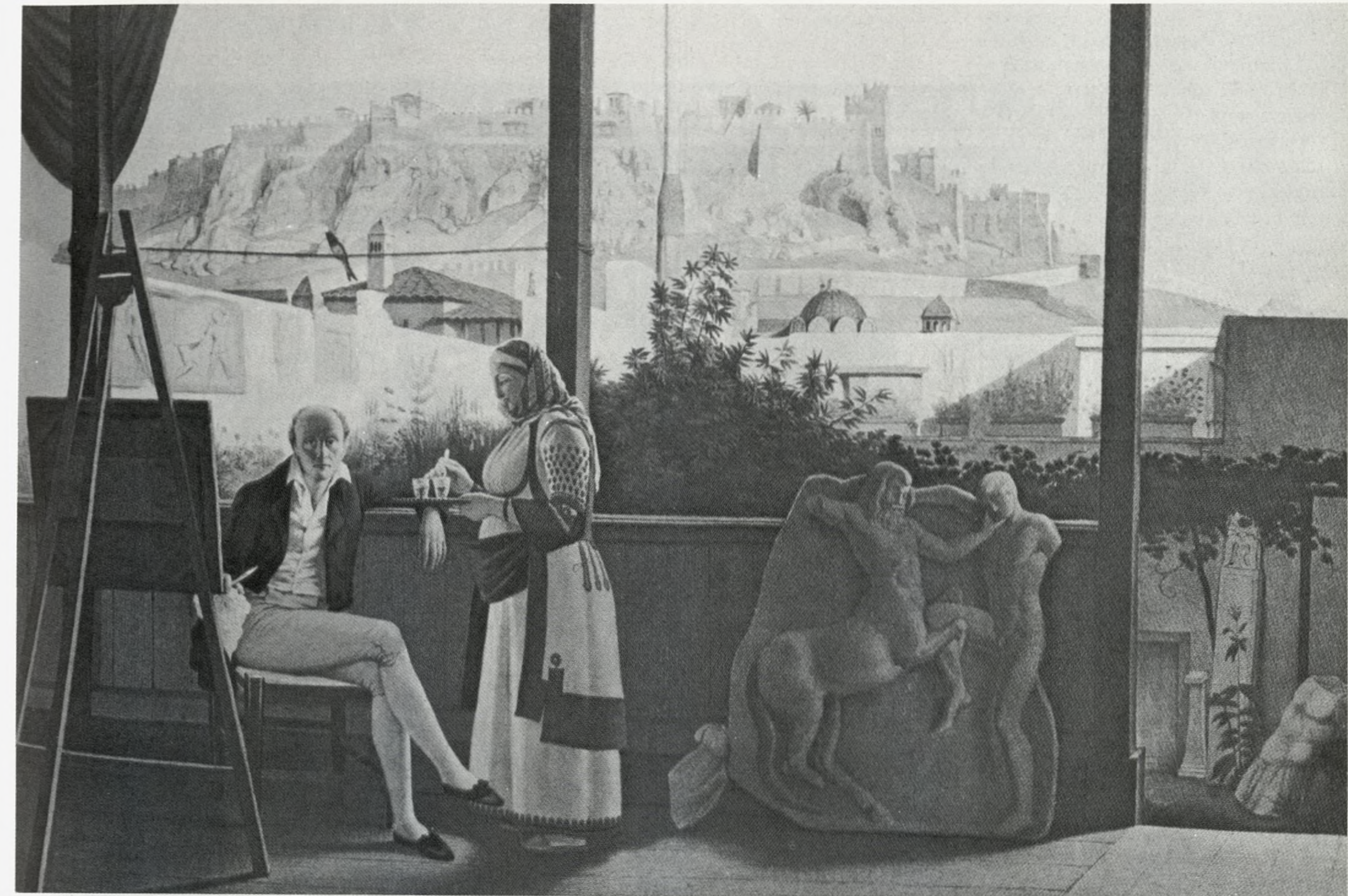
Η παράνομη διακίνηση των άφθονων αρχαιοτήτων που συντελείται αυτή την εποχή από τους Ευρωπαίους, με ή χωρίς την άδεια των οθωμανικών αρχών, έχει σκοπό την πώλησή τους στο εξωτερικό, ως έργων τέχνης. Τούτο αποτελεί τελείως διαφορετική αντιμετώπιση του αρχαίου υλικού από τις περιπτώσεις που προαναφέραμε. Τα γλυπτά, πολλές φορές βαριά τραυματισμένα από την απόσπασή τους, δεν κοστολογούνται με κριτήριο το αν μπορούν να επαναχρησιμοποιηθούν, αλλά αντιμετωπίζονται πλέον στη Δύση ως απομεινάρια ενός ένδοξου παρελθόντος.

Πρόκειται για φαινόμενο στενά συνδεδεμένο με το κίνημα του Διαφωτισμού και του κλασικισμού στην Ευρώπη και την ίδρυση των πρώτων μουσείων του 17ου-18ου αιώνα από τους βασιλείς και τους αριστοκράτες που επιζητούν την απόκτηση αρχαιοτήτων για τις συλλογές τους[36].

Αυτή η μεγάλη ζήτηση αρχαιοτήτων μέσα στο κυρίαρχο ιδεολογικό πνεύμα της εποχής δημιούργησε τις απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του ανθηρού εμπορίου αρχαιοτήτων από τον μεσογειακό και υπόδουλο χώρο προς την ανεπτυγμένη Δύση. Απεσταλμένοι βασιλέων, πλούσιοι φιλέλληνες του εξωτερικού, περιηγητές και εραστές του ένδοξου παρελθόντος έρχονται στην κοιτίδα του ελληνικού πολιτισμού αναζητώντας αντικείμενα για τις συλλογές τους (εικ. 14).

Συγκεντρώνουν αρχαιότητες άλλοτε με την άδεια των οθωμανικών αρχών και δωροδοκώντας τους τοπικούς άρχοντες και άλλοτε, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, δρώντας κρυφά και εφαρμόζοντας πρακτικές λαθρεμπορίου. Οι αποσπασμένες αρχαιότητες από την υπανάπτυκτη και υπόδουλη Ελλάδα συγκεντρώνονται στην πολιτισμένη Δύση, όπου και επανεκτιμώνται υλικά και καλλιτεχνικά.

Το φορτίο του 1741 με τους «αρχαίους θησαυρούς», καθώς επίσης και η προηγούμενη «εκπληκτική» ποσότητα αρχαιοτήτων που είχε ήδη εξαχθεί, θα πρέπει να αναζητηθούν στις αυτοκρατορικές και ιδιωτικές συλλογές που αποτέλεσαν τον 18ο αιώνα τον πυρήνα των τεράστιων συλλογών που διαθέτουν τα μεγάλα μουσεία της Δύσης.

Εικ. 14. Το σπίτι του γάλλου πρέσβη Fauvel (1753-1838) στην Αθήνα με συγκεντρωμένα γλυπτά. Λιθογραφία του Louis Duprè το 1819. [*Ο Ελληνισμός υπό ξένη κυριαρχία. Τουρκοκρατία-Λατινοκρατία (1669-1821)*, ΙΕΕ, τ. ΙΑ, σ. 363, Αθήνα, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη].

Άγνωστο παραμένει από ποια μνημεία της πόλης ή της ευρύτερης περιοχής αποσπάστηκαν το 1741 τα εκατόν είκοσι γλυπτά, οι πέντε ακέραιοι μαρμάρινοι κίονες και το φορτίο της προηγούμενης χρονιάς.

Οι πληροφορίες που χάθηκαν από τη βίαιη διαρπαγή των αρχαιοτήτων αποτελούν μη αντιστρέψιμη πραγματικότητα, η οποία δυστυχώς εξακολουθεί να συντελείται ακόμη και σήμερα σε πολλά σημεία της γης[37]. Η τελευταία επιστολή του Mafio Ferro γράφηκε στις 11 Ιουλίου 1741. Στη συνέχεια ο πρόξενος αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη. Επέστρεψε την 1η Σεπτεμβρίου και προσβεβλημένος από την επιδημία πανούκλας που είχε ξεσπάσει στη Θεσσαλονίκη πέθανε στις 3 του μήνα. Τι απέγινε όμως με το λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων μετά τον θάνατο του προξένου;

Η επιστολή του γραμματέα του εκλιπόντος προξένου προς τον βαΐλον, με ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1741, ανάμεσα στα άλλα μας πληροφορεί «...*ως προς το εμπόριον των αρχαιοτήτων, το οποίον διεξήγετο παρανόμως κατά το παρελθόν από τους υπηκόους μας, σήμερα ούτοι απέχουν ολοσχερώς κατόπιν της αυστηράς απαγορεύσεως, που τοις είχεν επιβάλει ο μακαρίτης Φέρρο*...».

Δυστυχώς η ιστορία γράφηκε αλλιώς...

32. Σ. Ταμπάκη, *ό.π.*, σ. 186-187, Απ. Ε. Βακαλόπουλος, «Ένας Γάλλος Έλγιν στη Θεσσαλονίκη», *Μακεδονικά* 25 (1983-1986), σ. 24-32, εικ. 1-4, Ε. Μαρκή-Αγγέλκου, «Ανασκαφή Αγίου Νικολάου Τρανού», *Μακεδονικά* 19 (1979), σ. 271-298, σχ. 1-6, πιν. 1-16 και Θ. Σ. Μαντοπούλου-Παναγιωτοπούλου, *Θρησκευτική αρχιτεκτονική στη Θεσσαλονίκη κατά την τελευταία φάση της Τουρκοκρατίας (1839-1912)*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 155-156.

33. Για τις δυσκολίες της μετακίνησης και φόρτωσης μεγάλων γλυπτών σε πλοία αλλά και τη στάση του ντόπιου πληθυσμού στη διαρπαγή των αρχαιοτήτων της περιοχής τους, πρβλ. τη γλαφυρή περιγραφή του Άγγλου Clarke, όταν απέσπασε το 1801 άγαλμα της θεάς Δήμητρας από την Ελευσίνα στο Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά χρονικά*, τ. Γ1 (1800-1810), Αθήνα 2001[6], σ. 73-77.

34. Η άθλια κατάσταση του οδικού δικτύου της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επισημαίνεται από όλους τους ξένους επισκέπτες και οφείλεται στην αποχή της οθωμανικής Πύλης από κάθε δημόσιο έργο, όπως η κατασκευή και η συντήρηση οδικών αρτηριών. Βλ. Ι. Κολιόπουλος-Ι. Χασιώτης (επιμ.), *Η νεότερη και σύγχρονη Μακεδονία. Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία-Πολιτισμός*, τ. Α΄, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 67.

35. Κ. Σιμόπουλος, *ό.π.*, σ. 64-65, υποσ. 3.

36. S. M. Pearce, *Museums, Objects and Collections: A Cultural Study*, Leicester 1992, σ. 89-99. Πρβλ. επίσης την περιοδική έκθεση που παρουσιάστηκε στο πλαίσιο του XXου Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών στο Παρίσι *Byzance Retrouvée. Érudits et voyageurs français (XVIe-XVIIe siècles)*, Chapelle de la Sorbonne-Paris, 13 août-2 Septembre 2001, Publications de la Sorbonne-Byzantina Sorbonensia, Paris 2001, σ. 16-19 και σχολιασμό της έκθεσης Μ. Καμπούρη-Βαμβούκου, «Ξαναβρίσκοντας το Βυζάντιο μέσα από τους γάλλους λόγιους και ταξιδευτές του 16ου-18ου αιώνα. Μερικές σκέψεις με την ευκαιρία της έκθεσης-ντοκουμέντου για την ιστορική πορεία των βυζαντινών σπουδών στη Γαλλία», *Θεσσαλονικέων Πόλις* 7 (2002), σ. 183-98.

37. Για το σύγχρονο και ανθηρό λαθρεμπόριο αρχαιοτήτων που τροφοδοτεί ιδιωτικές συλλογές μεγιστάνων και μουσεία της Ευρώπης και της Αμερικής βλ. Α. Αποστολίδης, *Αρχαιοκαπηλία και εμπόριο αρχαιοτήτων. Μουσεία, έμποροι τέχνης, οίκοι δημοπρασιών, ιδιωτικές συλλογές*, εκδόσεις Άγρα, Αθήνα 2006. Πρβλ. επίσης την περιοδική έκθεση *Η Κλοπή της Ιστορίας, Μια έκθεση για την αρχαιοκαπηλία στην Ελλάδα, την Κύπρο και τον κόσμο*, Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, 13 Σεπτεμβρίου-22 Οκτωβρίου 2006.

Άγιον Όρος. Εξομολόγηση (1858). Σχέδιο του Bida. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde,* Paris (1860), 129. (Ιδιωτική συλλογή).

Το οδοιπορικό του Domimique Papety

στο Άγιον Όρος (1846)

[ΤΟΥ: ***Αλέξανδρου Χ. Γρηγορίου***]

Ο Dominique Louis Féréol Papety υπήρξε από τους σπουδαιότερους εκπροσώπους της γαλλικής σχολής ζωγραφικής του 19ου αιώνα. Γεννήθηκε στη Μασσαλία στις 12 Αυγούστου 1815 από οικογένεια με παράδοση στην επεξεργασία και παρασκευή ελαίων και σαπώνων. Σε νεαρή ηλικία μυήθηκε στην τέχνη της ζωγραφικής από τον καθηγητή Augustin Aubert (1781-1857).

Μνήμη Γέροντος Θεοκλήτου Διονυσιάτου (1916-2006)

Α. Προλεγόμενα

Το 1833 με την παρότρυνση του γενικού επιθεωρητή των μουσείων της Γαλλίας κόμη Louis Nicolas Philippe de Forbin (1777-1841) άρχισε να παρακολουθεί μαθήματα στη Σχολή Καλών Τεχνών του Παρισιού υπό την επίβλεψη του καθηγητή Leon Cogniet (1794-1880). Στις 24 Σεπτεμβρίου 1836 κέρδισε το πρώτο βραβείο στον μεγάλο διαγωνισμό που διοργάνωσε η σχολή με θέμα *Moïse et le frappement du rocher* (Ο Μωυσής και το κτύπημα του βράχου)[1], γεγονός που του επέτρεψε να παρακολουθήσει μαθήματα στη Γαλλική Ακαδημία της Ρώμης που στεγαζόταν στη Villa Medicis. Την εποχή που έγινε δεκτός στη σχολή, χρέη διευθυντή εκτελούσε ο γάλλος καθηγητής ζωγραφικής Jean-Auguste-Dominique Ingres (1780-1867). Κατά την παραμονή του στη Ρώμη επηρεάστηκε ως ένα βαθμό από τις σοσιαλιστικές θεωρίες του γάλλου φιλοσόφου Charles Fourier (1772-1837).

Ανάμεσα στους κυριότερους πίνακες που φιλοτέχνησε την περίοδο αυτή[2] συγκαταλέγονται οι: *Jeanne d'Arc devant le roi Charles VII* (Η Ιωάννα της Λωραίνης ενώπιον του βασιλιά Καρόλου VII, 1837)[3], *Moïse sauvé des eaux* (Ο Μωυσής διασωθείς των υδάτων, 1837)[4], και *Femmes grecques à la fontaine* (Ελληνίδες στην πηγή, 1840)[5]. Το 1841 άρχισε να φιλοτεχνεί το *Le rêve de Bonheur* (Το όνειρο της ευτυχίας)[6], το οποίο εκτέθηκε -μεταξύ άλλων- στο σαλόνι του Παρισιού του 1843 αποσπώντας τις καλύτερες κριτικές.

Κατά τη διάρκεια της πενταετούς παραμονής του στη Ρώμη (1836-1841)[7], επισκέφθηκε αρκετές πόλεις της Ιταλίας και του Βελγίου, ενώ το 1846 και το 1847 πραγματοποίησε δύο ταξίδια στην Ελλάδα[8].

1. Paris. École Nationale Supérieure des Beaux-Arts. Βλ. Jonathan P. Ribner, *Broken Tablets. The Cult of the Law in French Art from David To Delacroix*. Berkeley [University of California Press], 1993, 148-149. Επίσης βλ. Anonymous, «Grand prix de peinture. Septembre 1836», *Journal de Savants*, Paris (1836), 567-568.
2. Σχετικά με το έργο του Dominique Papety κατά την πρώτη περίοδο της καλλιτεχνικής του δημιουργίας βλ. Rosemarie Loyd, «Un peintre et ses critiques: Dominique Papety», *Romantisme*. Revue du dix-neuvieme siècle, 15 (1985), No 50, 105-110 και Linda Nochlin, *The Politics of Vision*. Essays on Nineteenth-Century Art and Society. Icon Edition. New York [Harper & Row, Publishers], 1989.
3. Versailles, Musée national du château et des Trianons.
4. Marseille. Musée des Beaux-Arts.
5. Paris, Musée du Louvre. Département des Peintures. Σχετικά βλ. Georges d'Alcy, «Correspondance-Exposition de Rome», *L'Artiste*, Paris 1840 (σειρά 2), τ. 5, 385-386 και τ. 6, 119-121.
6. Compiègne, Musée Antoine Vivenel. Τα τρία προσχέδια του έργου βρίσκονται στο Musée Fabre του Montpellier. Για τον συγκεκριμένο πίνακα βλ. Neil McWilliam, *Dreams of Happiness: Social Art and the French Left, 1830-1850*, Princeton N.J. [Princeton University Press], 1993. N. A. Finlay, «Fourierist Art Criticism and the Rêve du Bonheur of Dominique Papety», *Art History* 2, No 3 (Σεπτέμβριος 1979), 327-338 και Léon Rosenthal, *Du romantisme au réalisme. La peinture en France de 1830 à 1848*, Paris, 1914, 320, 363-364.
7. Σχετικά με τη ζωή και το έργο του Papety βλ. François Xavier Amprimoz, «Lettres de Papety à son père», *Bulletin de la Société d'histoire de l'art francais*, 1973, 25-87, François Xavier Amprimoz, «Lettres de Dominique Papety à ses parents et ses amis, Rome, 1837-1842», *Archives de l'art français*, τ. XXVIII, 1986, 201-267, François Xavier Amprimoz, *Dominique Papety, ses maitres, ses amis (1815-1849).* Thèse de 3ème cycle, Aix-en-Provence, 1980, François Xavier Amprimoz, «Dominique Papety à Rome au temps de Monsieur Ingres», *Actes du Colloque International Ingres et le néo-classicisme*, Montauban, 1975 και Ferdinand Servian, *Papety d'après*

Μπάρκαρε από τη Μασσαλία την άνοιξη του 1846. Έφθασε στο Μπρίντεζι στις 24 Απριλίου. Την 1η Μαΐου 1846 αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα και μετά παραμονή ολίγων ημερών επισκέφθηκε τη Ζάκυνθο και την Κεφαλλονιά. Πέρασε στις ακτές της Ηπείρου και περιηγήθηκε την Αμφιλοχία, την Πρέβεζα και τα Γιάννενα. Στις 14 Μαΐου ανέβηκε στα χωριά του Σουλίου και, αφού επισκέφθηκε το Μεσολόγγι, στις 31 Μαΐου πέρασε στο Αίγιο. Στη συνέχεια περιηγήθηκε πόλεις και αρχαιολογικούς τόπους της Πελοποννήσου. Το Μέγα Σπήλαιο (1 Ιουνίου), την Ολυμπία (4 Ιουνίου), τον ναό του Επικούριου Απόλλωνα (6 Ιουνίου), τη Μεσσηνία (8 Ιουνίου), τη Σπάρτη (12 Ιουνίου), το Λεοντάρι (13 Ιουνίου), το Ναύπλιο, το Άργος, την Τίρυνθα και τις Μυκήνες (16 Ιουνίου), τη Νεμέα (19 Ιουνίου) και την Κόρινθο (20 Ιουνίου). Στις 23 Ιουνίου 1846 έφθασε στην Αθήνα, όπου φιλοξενήθηκε στα ανάκτορα από τον τότε βασιλιά Όθωνα και την σύζυγό του Αμαλία και, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην πόλη, φιλοτέχνησε τα πορτραίτα τους[9].

Με έδρα την Αθήνα πραγματοποίησε σύντομες εξορμήσεις στην Αττική και τη Βοιωτία. Επισκέφθηκε τη Σαλαμίνα (6 Ιουλίου), τη Λιβαδειά (13 Ιουλίου), τους Δελφούς και τη Μονή Δαφνίου στον Παρνασσό (16 Ιουλίου) καθώς και τη μονή του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα.

Στα τέλη Ιουλίου του 1846 επισκέφθηκε το Άγιον Όρος, όπου εκτός από τις χειρόγραφες σημειώσεις που κράτησε, αποτύπωσε δεκάδες μορφές αγίων από τις βυζαντινές τοιχογραφίες των μονών και φιλοτέχνησε πίνακες με θέματα από την καθημερινή ζωή των μοναχών.

Δώδεκα από τα έργα αυτά -αντίγραφα τοιχογραφιών του Θεοφάνους του Κρητός που βρίσκονται στην Τράπεζα της μονής Μεγίστης Λαύρας[10]- εκτέθηκαν στο σαλόνι του Παρισιού του 1847[11] και στο Μουσείο Granet του Aix-en-Provence το 1971.

Το καλοκαίρι του 1847 πραγματοποίησε ένα δεύτερο ταξίδι στην Ελλάδα. Κατά τη διάρκεια των δύο ταξιδιών του αποτύπωσε σε εκατοντάδες σχέδια και ακουαρέλες τοπία, πρόσωπα και εικόνες της καθημερινής ζωής των Ελλήνων[12]. Ανάμεσα στις προσωπογραφίες που φιλοτέχνησε συγκαταλέγονται αυτές του πρωθυπουργού Ιωάννη Κωλέττη[13], του στρατηγού Γαρδικιώτη Γρίβα[14], του στρατηγού Δημήτριου Μαυρομιχάλη[15], της δεσποινίδος Φωτεινής Μαυρομιχάλη[16], της Λαμπρούσας, συζύγου του Μουχτάρ πασά[17], και αρκετών άλλων.

Η καλλιτεχνική του δραστηριότητα διακόπηκε απότομα το 1847, όταν προσβλήθηκε στον Μωριά από χολέρα. Επέστρεψε στο Παρίσι, όπου κατόρθωσε να αναρρώσει. Την ίδια χρονιά δημοσίευσε το οδοιπορικό του στο Άγιον Όρος στο περιοδικό *Revue des Deux Mondes*[18]. Τον Μάιο του 1849, όταν η χολέρα άρχισε να εξαπλώνεται στα περίχωρα του Παρισιού, το εγκατέλειψε, και περιηγήθηκε πόλεις της νότιας Γαλλίας, σχεδιάζοντας αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία. Τον Ιούνιο του ίδιου έτους επισκεπτόμενος τις ελώδεις περιοχές της Camargue, προσβλήθηκε εκ νέου από χολέρα. Εγκαταστάθηκε στο πατρικό του σπίτι στη Μασσαλία, αλλά παρά τις θεραπείες στις οποίες υποβλήθηκε και τις υπεράνθρωπες προσπάθειες των γιατρών, πέθανε τη νύκτα της 19ης-20ής Σεπτεμβρίου 1849[19]. Ήταν μόνο 34 ετών[20].

Μετά τον θάνατο του Dominique Papety αρκετοί πίνακές του πουλήθηκαν σε διάφορους συλλέκτες. Το 1861 ελάχιστα από τα έργα που βρέθηκαν στο πατρικό του σπίτι στη Μασσαλία εκτέθηκαν στην τοπική έκθεση της πόλης[21]. Παρά τις προσπάθειες που διενεργήθηκαν τα επόμενα χρόνια, ώστε να εντοπισθεί το σύνολο του εικαστικού του έργου, αρκετά από αυτά βρίσκονται ακόμη σε άγνωστες ιδιωτικές συλλογές. Στην πλειονότητά τους -όσα

Οι πατριάρχες Αβραάμ, Ισαάκ και Ιακώβ (1858). Ξυλογραφία του E. Guillaumot από σχέδιο του Therond. Τοιχογραφία στην Τράπεζα της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde*, Paris (1860), 128 και αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Annales archéologiques*, Paris, τ. 21 (1861), εκτός αρίθμησης. (Ιδιωτική συλλογή).

sa correspondance, ses œuvres et les mœurs de son temps, Marseille, 1912. Για τα χρόνια παραμονής του στη Ρώμη βλ. François Fossier (επιμέλεια), *Correspondance des directeurs de l'Academie de France à Rome*. τ. VI: Directorat de Jean-Auguste-Dominique Ingres (1835-1841) και τ. VII: Premier directorat de Jean-Victor Schnetz (1840-1843), [http://www.bibliotheque-institutdefrance.fr/actualites/Corr.dir.Villa.Medicis.html].

8. Βλ. σχετικά με το ταξίδι του Dominique Papety στην Ελλάδα François Moureau, *L'oeil aux aguets ou l'artiste en voyage*. Collection: Littérature des voyages, volume 10. Paris [Klincksieck], 1996 και Christine Peltre, *Retour en Arcadie: Le voyage des artistes français en Grèce au XIXe siècle*. Collection: Littérature des voyages, volume 13. Paris [Klincksieck], 1997.

9. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques. Το 1848 ο Papety φιλοτέχνησε έναν ακόμη πίνακα στον οποίο απεικονίζονται οι έλληνες βασιλείς Όθων και Αμαλία να συνοδεύουν τον Antoine-Marie-Philippe Louis d'Orleans δούκα του Montpensier (1824-1890) και την ακολουθία του στην Ακρόπολη στις 12 Σεπτεμβρίου 1845. Ο δούκας του Montpensier ήταν γιος του βασιλέα της Γαλλίας Louis Philippe I. [Versailles, châteaux de Versailles et de Trianon].

10. Βλ. Anonymous, «Le Mont Athos», *Le Magasin pittoresque*, Paris, 15 (1847), No 23, 177-178.

11. Στη διεθνή έκθεση (σαλόνι) του Παρισιού που πραγματοποιήθηκε στο Λούβρο το 1847, εκτέθηκαν συνολικά 2.010 έργα ζωγραφικής, 168 γλυπτά, 19 αρχιτεκτονικά σχέδια και μακέτες και 122 χαρακτικά. Από το σύνολο των έργων που παρουσιάστηκαν στην έκθεση, τις καλύτερες κριτικές απέσπασαν οι 12 ακουαρέλες του Papety με τις μορφές αγίων. «*Grand style, grande tournure, grand caractere; c'est superbe*». Βλ. Théophile Thoré, *Le Salon de 1847*, precedé d'une lettre à Firmin Barrion. Paris [Alliance des Arts], 1847, 29, 156-159. Επίσης βλ. κριτική των έργων του Papety στην έκθεση του 1847 στο F. Feuillet de Conches, *Causeries d'un curieux*. Varietés d'histoire et d'art, tirées d'un abinet d'autographes et de dessins. ome premier. Paris [Henri Plon, mprimeur-Editeur], 1862, 50.

12. Αρκετά από τα έργα του Papety εκτέθηκαν στην Αθήνα το 1946 κατά τη διάρκεια του εορτασμού των 100 χρόνων από την ίδρυση της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

13. Versailles, Musée national du château et des Trianons. Τα προσχέδια έγιναν στην Αθήνα το 1847. Το έργο αυτό υπήρξε παραγγελία του βασιλιά της Γαλλίας Louis-Philippe I. O Papety δημιούργησε και άλλα δύο αντίγραφα του πίνακα που εστάλησαν στον υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας Guizot και τα ανάκτορα των Βερσαλλιών.

14. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques.

15. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques.

16. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques.

17. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques.

18. Dominique Papety, «Les peintures Byzantines et les couvens de l'Athos», *Revue des Deux Mondes*, Paris, 1847 (Νέα σειρά, έτος 17), 769-789.

19. Τον Σεπτέμβριο του 1849 ο Dominique Papety, ο Philippe Comairas και ο Hippolyte Holfeld επιλέχθηκαν για να εικονογραφήσουν το Πάνθεον του Παρισιού μετά το ναυάγιο των διαπραγματεύσεων με τον γάλλο ζωγράφο Paul Chenavard που είχε αρχικά επιλεγεί (1848). Μετά τον θάνατο του Papety λίγες ημέρες αργότερα, επιλέχθηκε στη θέση του ο Jean-Louis Bézard. Βλ. Pierre-Olivier Douphis, *The Decoration of the Paris Panthéon by Paul Chenavard. A particular Brotherhood*. [http://www.artcircles.org/id61.html].

20. Βλ. Audouard, «Notice historique sur Dominique Papety - Nécrologie» στο Polydore Roux, *Répertoire des travaux de la Société de statistique de Marseille*. Marseille [Imprimerie et Lithographie Vial Imp. de la Société de statistique], 1852, τ. 15, 45-54. Επίσης βλ. Jean Chrétien Ferdinand Hoefer, *Nouvelle biographie générale* depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours, avec les renseignements bibliographiques, et l' indication des sources à consulter. Paris [Firmin Didot Frères, fils et Cie, Éditeurs], 1862, τ. 39, 158-159, William Duckett, *Dictionnaire de la conversation et de la lecture*. Second édition. Paris [Aux comptoirs de la direction et chez Michel Lévy Frères, libraires], 1852, τόμος 14, σ. 159 και Étienne Parrocel, *Annales de la peinture*, Paris & Marseille [Ch.

εντοπίστηκαν- βρίσκονται σήμερα σε διάφορα μουσεία της Γαλλίας. Το μεγαλύτερο μέρος των δημιουργιών του Papety αγοράστηκε, πριν από τον θάνατό του, από τον συλλέκτη François Sabatier (1818-1891)[22]. Το 1890 ο Sabatier κληροδότησε τη σπάνια συλλογή των 360 έργων[23] του Papety -στην πλειονότητά τους από την Ελλάδα και το Άγιον Όρος- στο Μουσείο του Λούβρου. Στο ίδιο μουσείο φυλάσσονται ακόμη και οι δώδεκα αγιογραφίες του Papety που εκτέθηκαν στο σαλόνι του Παρισιού του 1847. Όπως σημειώνει ο Antonin Proust[24], που επισκέφθηκε το Άγιον Όρος 12 χρόνια αργότερα (1858), τα έργα αυτά βρίσκονταν το 1858 στο Μουσείο του Λούβρου[25]. Είναι άγνωστο το πώς βρέθηκαν στη Ρωσία λίγο αργότερα, αφού το 1860 πουλήθηκαν στην Αγία Πετρούπολη[26]. Είναι άγνωστος επίσης ο τρόπος με τον οποίο περιήλθαν εκ νέου στη συλλογή του Μουσείου του Λούβρου.

Β. Εισαγωγικά

Ο Papety ήταν από τους λιγότερο γνωστούς περιηγητές που επισκέφθηκαν τον Άθω στα μέσα του 19ου αιώνα. Το ταξίδι που πραγματοποίησε το καλοκαίρι του 1846 είχε μία ιδιαίτερη σημασία για την ιστορία της αθωνικής πολιτείας όχι τόσο για τα αναφερόμενα γεγονότα -αρκετά από τα οποία δεν συναντάμε σε άλλες πηγές- αλλά κυρίως για τον πλούτο του καλλιτεχνικού του έργου, το οποίο στην πλειονότητά του παραμένει άγνωστο στο ευρύ κοινό.

Ο Papety προτάσσει του οδοιπορικού του σημειώσεις σχετικά με την τοπογραφία του Αγίου Όρους. *«Το Άγιο Όρος ευρίσκεται νότια της Μακεδονίας, στην τελευταία χερσόνησο της Χαλκιδικής που ορίζεται από τους κόλπους της Κοντέσας και του Αγίου Όρους»*[27]. Αυτό που κατά τη γνώμη του Papety ελκύει το ενδιαφέρον των περιηγητών δεν είναι το μεγάλο υψόμετρο του Άθω, που η σκιά του σύμφωνα με τον Chevallier φθάνει έως την Τροία, ούτε το βουνό αυτό καθαυτό, αλλά η παρουσία πέντε με έξι χιλιάδων μοναχών. *«Αυτό που χαρακτηρίζει το βουνό σε σχέση με τον καλλιτέχνη, είναι η μοναδική μοίρα των μοναστηριών του, εκεί όπου γεννήθηκε παλαιότερα η βυζαντινή τέχνη και εκεί όπου ακόμα και σήμερα, βρίσκει το τελευταίο της καταφύγιο»*[28].

Η διώρυγα του Ξέρξη παραμένει κατά τον Papety το μοναδικό ιστορικό τεκμήριο που συνδέει την αρχαία εποχή με τη σημερινή, ενώ αναφέρεται και στο ανεκπλήρωτο όνειρο του Δεινοκράτη, να χαράξει στο Όρος τη μορφή του Μεγάλου Αλεξάνδρου, ο οποίος θα κρατούσε μια ολόκληρη πόλη στα χέρια του.

Στη συνέχεια ο Papety εξιστορεί τη διαχρονική πορεία του μοναχισμού, έτσι όπως τη διαμόρφωσαν οι πρώτοι ασκητές στις ερήμους της Αιγύπτου της Θηβαΐδας και της Συρίας. Την ίδια περίπου εποχή αρκετοί μοναχοί αναζητώντας πιο ασφαλείς τόπους εγκαταστάθηκαν στο Άθω, όπου υπό την προστασία αλλά και την οικονομική βοήθεια των βυζαντινών αυτοκρατόρων δημιούργησαν μια διαχρονική μοναστική πολιτεία, μοναδικό τόπο λατρείας της χριστιανικής πίστης.

Ασφαλώς ο Papety κατανοεί το πρόβλημα της ανεπαρκούς μελέτης της ιστορίας των μοναστηριών και των αρχείων τους *«γεγονός που θα αποκάλυπτε στον υπόλοιπο κόσμο την αίγλη των μοναστηριών κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους... Η προσεκτική μελέτη της παρούσας κατάστασης των μοναστηριών είναι ακόμα και σήμερα ό,τι καλύτερο μπορούμε να επιδείξουμε, καθώς απουσιάζουν τα δεδομένα εκείνα, πολλά από τα οποία αποσιωπήθηκαν από τη λήθη της ιστορίας»*[29].

Στη συνέχεια ο Papety αναφέρεται στην ύπαρξη 23 μονών, από τις οποίες οι 11 βρίσκονται στην ανατολική πλευρά της χερσονήσου. Αναφέρεται στις τέσσερις μεγαλύτερες μονές από άποψη αρχαιότητας, τις οποίες και σημειώνει: Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου,

Albessard et Berard, éditeurs], 1862, 435-444.
21. Βλ. Marius Chaumelin, «Un carton de D. Papety», *Tribune artistique et littéraire du midi.* Revue publiée sous les auspices de la Société artistique des Bouches-du-Rhones. Marseille [chez Camoin frères, libraires - éditeurs], 1862, 18-22.
22. Βαθύπλουτος μαικήνας από αριστοκρατική οικογένεια του Montpellier (Tour de Farges). Εραστής της όπερας και του θεάτρου, ζωγράφος και φημισμένος συλλέκτης έργων τέχνης, παντρεύτηκε στις 18 Μαρτίου 1841 τη βιεννέζα αοιδό της όπερας και αγαπημένη μούσα του Μπετόβεν, Caroline Ungher (1803-1877). Μετά τον θάνατό της, παντρεύτηκε την Marie Boll (1888). Υπήρξε επιστήθιος φίλος του Papety, από τον οποίο αγόρασε τα περισσότερα έργα.
23. Βλ. Salomon Reinach, *Chroniques d'Orient:* Documents sur les fouilles et découvertes dans l'Orient. Paris [Ernest Leroux, editeur], 1896, 243.
24. Γάλλος πολιτικός και δημοσιογράφος (1832-1905). Είναι γνωστός και ως Antonin Barthélemy, ψευδώνυμο που χρησιμοποιούσε ως συγγραφέας. Διατέλεσε υπουργός στη κυβέρνηση Gambetta (1881-1882). Επισκέφθηκε το Άγιον Όρος το καλοκαίρι του 1858. Βλ. Antonin Proust, «Voyage au Mont Athos», *Le Tour du Monde*, Paris 1860 (No 2, Β΄ εξάμηνο), 103-138 και Αλέξανδρος Γρηγορίου, «Περιγραφές της Θεσσαλονίκης μέσα από τα κείμενα γάλλων ταξιδιωτών», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 21 (Ιανουάριος 2007), 96-131 (Περί του Proust, σ. 111-112).
25. Proust, *Voyage au Mont Athos*, 124.
26. Βλ. F. Feuillet de Conches, *Causeries d'un curieux, ό.π.*, 50, σημ. 1.
27. Papety, *Les peintures*, 769.
28. Papety, *Les peintures*, 769.
29. Papety, *Les peintures*, 770.

Ιβήρων και Χιλανδαρίου. Προσδιορίζει τον αριθμό των μοναχών στις μονές Μεγίστης Λαύρας και Βατοπεδίου σε 400, στη μονή Ιβήρων σε 500, ενώ ο αριθμός των μοναχών που διαβιώνει στη μονή Χιλανδαρίου υπολογίζεται σε 400-500. Παράλληλα παρουσιάζει στους αναγνώστες του περιοδικού και ένα σύντομο ιστορικό των προαναφερθέντων μονών.

Ακολούθως αναφέρεται στα μοναστήρια που βρίσκονται στη δυτική πλευρά του Άθω. Ο Papety σημειώνει ότι δεν προσφέρουν κάτι το εξαιρετικό για τα ενδιαφέροντα ενός καλλιτέχνη, με μόνη ίσως εξαίρεση αυτό του Ζωγράφου, που είναι πλούσιο σε καλλιτεχνικούς θησαυρούς.

Ο Papety αναφέρεται επίσης στο μικρό λιμανάκι της Δάφνης και στην εκκλησία της Μεταμορφώσεως στην κορυφή του Άθω. Το ενδιαφέρον του εστιάζεται στις Καρυές, τη μητρόπολη της μοναστικής πολιτείας, στην οποία κατοικούν 1.000 - 1.200 μοναχοί. Γύρω από τις Καρυές βρίσκονται διασκορπισμένα μικρά χωριά, τα οποία ονομάζονται σκήτες, όπου δεν κατοικεί πάντοτε ορισμένος αριθμός μοναχών. Αυτοί που κατοικούν στις σκήτες ασχολούνται με το εμπόριο αγαθών και ειδών καθημερινής ανάγκης, τα οποία εισάγονται από τη Θεσσαλονίκη. Ο αριθμός των μοναχών που κατοικούν στην Αθωνική χερσόνησο, συμπεριλαμβανομένων αυτών που διαμένουν στις Καρυές και στις σκήτες γύρω από αυτήν, υπολογίζεται από τον Papety σε 6.000 άτομα.

Σε ό,τι αφορά την ιεραρχία των μοναχών, ο γάλλος ζωγράφος τους κατατάσσει σε δύο μεγάλες κατηγορίες, των «αδελφών» και των «πατέρων». *«Αυτός ο αναμεμειγμένος πληθυσμός, όπου ο Σλάβος συναντάται με τον Έλληνα και ο Βλάχος[30] με τον Αρμένιο, παρουσιάζει το μοναδικό φαινόμενο της πρόσμιξης τόσων εθνοτήτων σε έναν αναλλοίωτο λήθαργο, κάτω από ένα ακλόνητο σύστημα μοναστικής πειθαρχίας»*[31].

Γ. Από τον Πειραιά στον Άθω

Ο Papety, μετά την παρουσίαση στους αναγνώστες του περιοδικού των βασικών χαρακτηριστικών του τόπου που θα περιέγραφε, αρχίζει πλέον να καταγράφει τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του. Είναι γοητευμένος, γιατί του δόθηκε η ευκαιρία να παρατηρήσει από κοντά αυτά που διδάχθηκε στη Γαλλική Ακαδημία της Ρώμης. *«Είμαι πεπεισμένος, ότι σ' αυτή την ευτυχισμένη γωνιά της υφηλίου, διατηρήθηκε αναλλοίωτη η παράδοση της βυζαντινής εικονογραφίας, παρά τις όποιες προσπάθειες μερικών ανθρώπων που εντελώς αποξενωμένοι από τα αισθήματα και τις ιδέες που αυτή εκπροσωπούσε, προσπάθησαν σε αρκετές εποχές να αλλάξουν την πορεία της συγκεκριμένης τέχνης»*[32].

Ο Papety ήταν στην Αθήνα τον Ιούλιο του 1846, όταν αποφάσισε να επισκεφθεί τον Άθω. Βρέθηκε σε δίλημμα για τον δρόμο που έπρεπε να ακολουθήσει, τον οδικό διά μέσου της Θεσσαλονίκης ή τον θαλάσσιο με απευθείας μετάβαση από τον Πειραιά. Ο Papety αποφάσισε να ακολουθήσει τη δεύτερη διαδρομή και έσπευσε να προμηθευτεί τα κατάλληλα έγγραφα από τη Γαλλική Πρεσβεία στην Αθήνα. Χρέη πρεσβευτή εκτελούσε ο πρώην υπουργός Theobald Emile Arvambal Piscatory (†1870). Ο τελευταίος τον παρέπεμψε στον αντιναύαρχο Louis-Georges-François Turpin (1790-1848), ο οποίος ως γενικός διοικητής του γαλλικού στόλου της ανατολικής Μεσογείου, που ναυλοχούσε εκείνη την εποχή στον Πειραιά, του παραχώρησε για το ταξίδι το γαλλικό μπρίκι *L'Argus*, ο καπετάνιος του οποίου επρόκειτο να αναχωρήσει για τα παράλια της Μακεδονίας στο πλαίσιο διατεταγμένης αποστολής[33].

Ο Papety αναφέρεται στις συγκινητικές στιγμές που εκτυλίχθηκαν στο λιμάνι του Πειραιά, όταν διάφοροι καλλιτέχνες που διέμεναν στην Αθήνα[34] εκδήλωσαν την επιθυμία να τον συνοδεύσουν. Όταν όμως πληροφορή-

30. [Στο κείμενο: Valaque]. Προφανώς εννοεί τους ρουμάνους μοναχούς.
31. Papety, *Les peintures*, 771.
32. Papety, *Les peintures*, 772.
33. Étienne Parrocel, *Annales de la peinture*, Paris & Marseille [Ch. Albessard et Berard, éditeurs], 1862, 441-442.
34. Πρόκειται για τους μαθητές της Γαλλικής Ακαδημίας της Ρώμης που το διάστημα εκείνο επισκέφθηκαν την Αθήνα στο πλαίσιο μελέτης των ελληνικών αρχαιοτήτων.

θηκαν από τον γάλλο πρέσβη τις στερήσεις των καθημερινών απολαύσεων τις οποίες επρόκειτο να συναντήσουν στα μοναστήρια, υπαναχώρησαν. Ο Papety συνοδευόμενος από έναν δραγουμάνο της πρεσβείας αναχώρησε για το Άγιον Όρος στις 24 Ιουλίου 1846. Ύστερα από λίγες ώρες το μπρίκι έκανε μία ολιγόωρη στάση στις ακτές του Σουνίου, δίπλα στα ερείπια του ναού του Ποσειδώνα. Ο Papety αποβιβάστηκε στην ακτή, επισκέφθηκε τον ναό και τον σχεδίασε[35]. [Στο οδοιπορικό του αναφέρεται ότι επισκέφθηκε τον ναό της Σουνιάδας Αθηνάς, αλλά η περιγραφή παραπέμπει ευθέως στον ναό του Ποσειδώνα που βρίσκεται 450 μέτρα βορειότερα].

Ακολούθως το πλοίο παρέκαμψε την Άνδρο και την Εύβοια και στις 25 Ιουλίου 1846 αντίκρισαν από μακριά τα Ψαρά, τη Χίο και τον Άγιο Ευστράτιο. *«Η σκέψη μου περιστρεφόταν με ευχαρίστηση γύρω από τα ωραία δειλινά που πέρασα στη πρύμνη του πλοίου, στη μέση ενός εξαίσια όμορφου τοπίου. Ο πιλότος μας διηγήθηκε έντρομος την ιστορία της Δρακοπούλας, ένα είδος βρυκόλακα που έβγαινε από τον τάφο του τα μεσάνυκτα. Ο ίδιος μας διηγήθηκε πως στην πατρίδα του τη Μήλο, έβλεπαν κάθε βράδυ τρία φαντάσματα με λευκά που τριγυρνούσαν στην παραλία και προσήλκυαν τα βλέμματα κάθε ψαρά που είχε καθυστερήσει να επιστρέψει»*[36]. Ο Papety παραλλήλισε τα φαντάσματα με τις σειρήνες της αρχαιότητας.

Στις 27 Ιουλίου 1846 αντίκρισαν τον Άθω. Η θαλασσοταραχή που επικρατούσε εμπόδισε τον κυβερνήτη να πλησιάσει τις ακτές και το πλοίο κατευθύνθηκε σε ασφαλή όρμο στο νησί της Αμμουλιανής. Ο Papety και ο δραγουμάνος της πρεσβείας επιβιβάστηκαν σε μια βάρκα και έπειτα από αρκετές ώρες αποβιβάστηκαν κάτω ακριβώς από τη μονή Μεγίστης Λαύρας. Ο κυβερνήτης του πλοίου τους είχε υποσχεθεί ότι θα έστελνε το συντομότερο τα πιστοποιητικά υγείας τους στις Καρυές.

Δ. Μονή Μεγίστης Λαύρας

Αποβιβάστηκαν (27 Ιουλίου 1846) στον αρσανά της μονής, ο οποίος περιβαλλόταν από συγκροτήματα πύργων του 11ου ή του 12ου αιώνα. Ο Papety αναφέρει ότι τη στιγμή της αποβίβασης συνάντησαν μοναχούς που μόλις είχαν επιστρέψει από το ψάρεμα και προσπαθούσαν να σύρουν τις βάρκες στην αμμουδιά. Περιγράφει τη χρησιμότητα των πύργων κατά τους περασμένους αιώνες, ιδιαίτερα για την άμυνα των μονών, και τους συγκρίνει κατασκευαστικά με αυτούς που κτίστηκαν στη φεουδαρχική Ευρώπη από τους σταυροφόρους, όταν οι τελευταίοι επέστρεφαν από τους Αγίους Τόπους.

Ακολουθώντας ένα μονοπάτι έφθασαν σε ένα τέταρτο της ώρας στο μοναστήρι της Μεγίστης Λαύρας. Ο ηγούμενος, ο οποίος τους συνάντησε στην είσοδο, τους ενημέρωσε ότι θα έπρεπε να μεταβούν πρώτα στις Καρυές, για να παραλάβουν το διαμονητήριο, ώστε να μπορούν να μετακινούνται ελεύθερα σε όλη τη μοναστική πολιτεία χωρίς προβλήματα. *«Του απήντησα ότι είχα σκοπό να μεταβώ στις Καρυές αλλά του ζήτησα πρώτα την άδεια να επισκεφθώ το μοναστήρι του. Ο ηγούμενος συμφώνησε και έτσι έγινα δεκτός»*[37].

Ο Papety, προτού εισέλθει στο μοναστήρι, παρατηρεί το όλο συγκρότημα εξωτερικά και το συγκρίνει αρχιτεκτονικά με τα υπόλοιπα μοναστήρια του Άθω. Σημειώνει ότι οι μονές δεν εντάσσονται σε ένα ενιαίο αρχιτεκτονικό σχέδιο, αφού οι κατά καιρούς προσθήκες και οι καινούργιες κατασκευές οφείλονται κατά κύριο λόγο στην αύξηση του αριθμού των μοναχών. Ακολούθως αναφέρεται στη βασική διαμόρφωση του εσωτερικού χώρου των μονών ο οποίος χαρακτηρίζεται από το υψηλό περιτείχισμα, την κεντρική είσοδο και τον μεγάλο

35. Papety, *Les peintures*, 772.
36. Papety, *Les peintures*, 772-773.
37. Papety, *Les peintures*, 773.

αυλόγυρο. Ο τελευταίος, ο οποίος στα περισσότερα μοναστήρια είναι τετράγωνος, περιβάλλεται από πολυώροφα κτίσματα, τα οποία περιλαμβάνουν δεκάδες αίθουσες που χρησιμοποιούνται για τη στέγαση των μοναχών. Στο κέντρο κάθε αυλόγυρου βρίσκεται η κεντρική εκκλησία [καθολικό] της μονής, η οποία περιβάλλεται από μικρά ναΐδρια, τα οποία σύμφωνα με τον Papety δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Τα περισσότερα από αυτά δεν κτίστηκαν από ανθεκτικά δομικά υλικά, γεγονός που αναγκάζει τους μοναχούς να προβαίνουν κατά τακτά χρονικά διαστήματα σε συντηρήσεις και επισκευές.

Ο Papety εισήλθε στο αρχονταρίκι της μονής συνοδευόμενος από ανυπόδητους μοναχούς. Από τα μικρά παράθυρα της αίθουσας φαινόταν η Λήμνος. *«Εδώ είναι ο χώρος που οι μοναχοί περνούν ατέλειωτες ώρες χωρίς να ανταλλάξουν ούτε μία κουβέντα»*[38].

Ο Papety αναλογίζεται τη χρυσή εποχή των αθωνικών βιβλιοθηκών, όταν το σύνολο σχεδόν των μοναχών ασχολούνταν καθημερινά με την αντιγραφή των σπάνιων χειρογράφων της ελληνικής κλασικής γραμματείας. Σημειώνει ότι οι σημερινοί μοναχοί δεν ενδιαφέρονται πλέον για χειρόγραφα και παραπλήσιες εργασίες, γεγονός που έχει ως αποτέλεσμα την υποβάθμιση και την ολοκληρωτική εγκατάλειψη των βιβλιοθηκών. *«Οι μοναχοί αγνοούν σήμερα ακόμη και τους τίτλους των έργων που βρίσκονται στις βιβλιοθήκες. Δεν διαβάζουν παρά μόνο εκκλησιαστικές ακολουθίες, δεν γράφουν ποτέ παρά μόνον ό,τι αφορά τα αναγκαία για την καθημερινή τους διαβίωση και εκτός από ορισμένες σπάνιες εξαιρέσεις όλοι διαβιούν μέσα στην πιο βαθειά άγνοια. Αρκετοί από αυτούς ευρισκόμενοι στη Θεσσαλονίκη για δουλειές του μοναστηριού προσπαθούν να συλλέξουν, κατά το διάστημα της παραμονής τους στην πόλη, ημιτελείς γνώσεις σχετικά με την ιατρική και την τουρκική γλώσσα»*[39].

Στη συνέχεια ο Papety αναφέρεται στις καθημερινές συνήθειες των μοναχών, τόσο σε θέματα διατροφής όσο και σε αυτά που αφορούν τις καθημερινές σχέσεις τους με τα υπόλοιπα μοναστήρια. Εκθειάζει την πραγματικά ασκητική ζωή των μοναχών, αναφέροντας πως η απαγόρευση της κατανάλωσης κρέατος ανάγεται στον 4ο αιώνα. *«Κατά την άφιξή μου στη Μονή της Μεγίστης Λαύρας μου προσφέρθηκε γλυκό, ένα είδος ζαχαρωτού με άρωμα τριαντάφυλλου, και καφές. Λόγω της εξαιρετικής ευμένειας του ηγουμένου, μου έφεραν στη συνέχεια ένα τσιμπούκι. Όταν τελείωσε το ελαφρύ γεύμα, ξεκίνησα να επισκεφθώ την εκκλησία»*[40].

Στον αυλόγυρο της μονής παρατηρεί τη Φιάλη (Πηγή) την οποία και περιγράφει. Το άβατο απασχολεί τον Papety και αναφέρεται στο ιστορικό του. Στη συνέχεια επισκέπτεται το καθολικό της μονής το οποίο -όπως αναφέρει- ιδρύθηκε από τον Άγιο Αθανάσιο στις αρχές του 9ου αιώνα και το 965 εμπλουτίστηκε από τις δωρεές του αυτοκράτορα Νικηφόρου Φωκά. Ο Papety εντυπωσιάζεται από τις ορειχάλκινες πόρτες του καθολικού. Διατηρούνταν σε καλή κατάσταση από την εποχή της κατασκευής τους και θύμισαν στον γάλλο ζωγράφο τις αντίστοιχες της εκκλησίας του Ravello κοντά στο Amalfi της Ιταλίας. Ο Papety μάλιστα σημειώνει ότι η κάτοψη του καθολικού της Λαύρας είναι σχεδόν παρόμοια με αυτήν του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Δεν παραλείπει να αναφερθεί στους θησαυρούς του καθολικού, οι οποίοι αποτελούσαν στην πλειονότητά τους δωρεές της ρωσικής κυβέρνησης.

Στην συνέχεια ο Papety επανέρχεται στα της βυζαντινής εικονογραφίας και αναφέρεται στον ιερομόναχο ζωγράφο Διονύσιο από τα Φουρνά των Αγράφων της Ευρυτανίας[41] και στο περίφημο χειρόγραφο της *Ερμηνείας της Ζωγραφικής Τέχνης*[42], αντίγραφο του οποίου βρίσκεται σε όλες σχεδόν τις

38. Papety, *Les peintures*, 774.
39. Papety, *Les peintures*, 774.
40. Papety, *Les peintures*, 775.
41. Για τη ζωή και το έργο του ιερομονάχου Διονυσίου βλ. Πρακτικά Επιστημονικού Συνεδρίου «Διονύσιος ο εκ Φουρνά και το έργο του» Καρπενήσι 11-14 Οκτωβρίου 1996, Αθήνα [Ιερά Μητρόπολις Καρπενησίου], 2003, Α. Ξυγγόπουλος, *Διονύσιος απ' τα Φουρνά*, *Νέα Εστία*, 74 (1963), 227-230 και Κ. Θ. Δημαράς, «Θεοφάνης του εξ' Αγράφων. Βίος Διονυσίου του εκ Φουρνά», *Ελληνικά*, 10 (1937-1938), 213-272.
42. Η *Ερμηνεία* γράφηκε η οποία εγράφη μεταξύ 1728 και 1733 με τη βοήθεια του ιερομόναχου Κύριλλου Φωτεινού από τη Χίο, παρέχει ακριβείς οδηγίες για όλα τα ζητήματα που αφορούν τη βυζαντινή ζωγραφική (υλικά, τεχνική, διάταξη, λεπτομέρειες εικόνων κτλ.). Το χειρόγραφο του ιερομόναχου Διονυσίου ανακάλυψε στο Άγιον Όρος το 1839 και δημοσίευσε στο Παρίσι το 1845 ο γάλλος αρχαιολόγος και καθηγητής της βυζαντινής εικονογραφίας Adolphe-Napoléon (Aîné) Didron (1806-1867). Βλ. Aîné Didron, *Manuel d'iconographie chrétienne grecque et latine*, avec une introduction et des notes par M. Didron, traduit du manuscrit byzantin «le Guide de la Peinture» par le Dr. Paul Durand, Paris [Imprimerie Royale], 1845. Το χειρόγραφο δημοσιεύθηκε και στην Ελλάδα. Βλ. Διονύσιος Ιερομόναχος ο εκ Φουρνά. *Ερμηνεία των ζωγράφων ως προς την εκκλησιαστικήν ζωγραφιάν*. Α΄ έκδοση, Αθήνησι [Τύποις Φ. Καραμπίνη και Κ. Βάφα], 1853, Β΄ έκδοση [τύποις Ανέστη Κωνσταντινίδου], 1885 και Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Διονυσίου του εκ Φουρνά. Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης*: εκ χειρογράφου του ιη΄ αιώνος εκδοθείσα κατά το πρωτότυπον αυτής κείμενον. Εν Πετρουπόλει [Εκ της τυπογραφίας της Αγιωτάτης Συνόδου], 1900 και Εν Πετρούπολει [Τυπογραφείον B. Kirschbaum], 1909. Για το χειρόγραφο της *Ερμηνείας* βλ. J. R. Partington, «Chemical Arts in the Mount Athos. Manual of Christian Iconography», *Isis*, τ. 22 (Δεκέμβριος 1934), No 1, 136-149. Για την περιοδεία του Didron στις μονές των Μετεώρων και του Αγίου Όρους το 1839. Βλ. Aîné Didron

«Voyage archéologique dans la Grèce Chrètienne», *Annales archéologiques*, Paris, τ. 1 (1844), 29-36, 173-179, τ. 4 (1846), 69-86, 133-147, 223-237, τ. 5 (1846), 148-165, τ. 20 (1860), 275, τ. 21 (1861), 27-38, 80-93, 126-136.

43. Ο Pierre de Sevastianoff, σύμβουλος του τσάρου, πραγματοποίησε περιοδεία στο Άγιον Όρος το 1859-1860 στο πλαίσιο επιστημονικής αποστολής. Μεταξύ των χειρογράφων που ανακάλυψε ήταν και ένα αντίγραφο της *Ερμηνείας* του μοναχού Διονυσίου. Ο ίδιος ισχυρίστηκε, στη συνάντηση που είχε με τον Didron στο Παρίσι το 1861, ότι το χειρόγραφο ήταν αρχαιότερο από το δικό του. Βλ. Julien Durand & Aine Didron, «Expédition scientifique de M. de Sevastianoff au mont Athos», *Annales archéologiques*, Paris, τ. 21 (1861), 173-183. (Σχετικά με το χειρόγραφο βλ. σ. 178, σημ. 1).

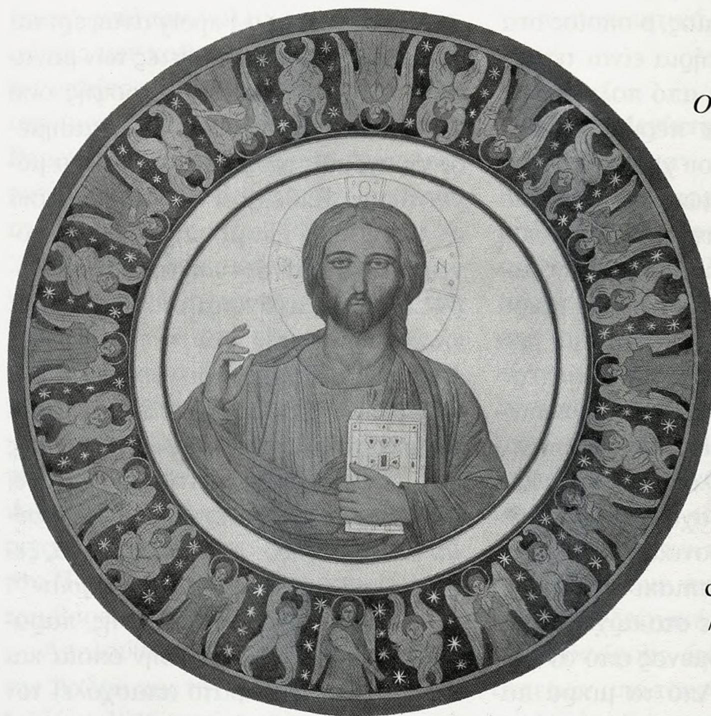
44. Papety, *Les peintures*, 776.

45. Για τις τοιχογραφίες αυτές ο Proust αναφέρεται στον Papety. Βλ. Proust, *Voyage au Mont Athos*, 126.

46. Στη συγκεκριμένη τοιχογραφία απεικονίζεται ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής και ο γιος του. Ο Papety αντέγραψε την τοιχογραφία και δημιούργησε έναν εκπληκτικό πίνακα με εμφανείς όμως διαφορές από το πρωτότυπο. Σήμερα βρίσκεται στο Μουσείο του Λούβρου.

47. Papety, *Les peintures*, 778.

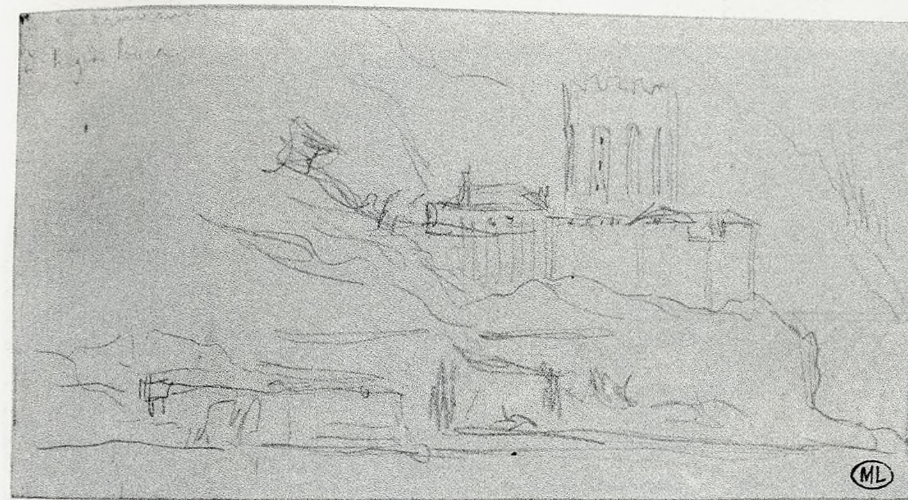
48. Papety, *Les peintures*, 778. Εδώ πρόκειται περί λάθους πληροφόρησης εκ μέρους των μοναχών. Το καθολικό της Μεγίστης Λαύρας τοιχογράφησε ο Θεοφάνης Στρελίτζας ο Κρης (1535) και όχι ο Μανουήλ Πανσέληνος. Το ίδιο όμως λάθος φαίνεται ότι έκανε ο καθηγητής Didron το 1839 [Didron, *Voyage*, τ. 21 (1861), 34] και ο Proust το 1858. Όπως σημειώνει όμως ο τελευταίος, η λάμψη και η φήμη του Πανσέληνου επηρέασαν τόσο πολύ τους μοναχούς, ώστε θεωρούσαν όλες τις τοιχογραφίες του Όρους δικές του δημιουργίες [Proust, *Voyage*, 115, σημ. 1]. Για τη ζωή και το έργο του Θεοφάνους του Κρητός βλ. Μανόλης Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης.* τελευταία φάση της τέχνης του τις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα. Άγιον Όρος [Εκδοση Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα], 1986. Για τον Μανουήλ Πανσέληνο βλ. Ιωάννης Χατζηφώτης, *Μακεδονική σχολή: η σχολή του Πανσέληνου, 1290-1320: περίοδος ακμής της ελληνικής τέχνης.* Αθήνα [Εθνικό ίδρυμα Νεότητος] 1995 και Λεωνίδας Μαυρομμάτης, *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, Αθήνα [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών] 1999. Ειδικά για τη βυζαντινή τέχνη στις τοιχογραφίες βλ. Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη [Πουρνάρας] 1999.

Ο Ιησούς Παντοκράτωρ (1846). Αντίγραφο τοιχογραφίας που κοσμεί τον θόλο του καθολικού της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας. Ακουαρέλα του *Dominique Papety*. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques [RF 1773. Folio 133]. Copyright: Reunion des Musées Nationaux /©Jean-Gilles Berizzi.

μονές[43]. *«Η εκκλησία της μονής της Μεγίστης Λαύρας μας προσφέρει από την πλευρά της εικονογραφίας ένα από τα πιο αυθεντικά και ολοκληρωμένα δείγματα της τέχνης που προσπαθήσαμε να ερμηνεύσουμε»*[44]. Αναφέρεται στην γιγαντιαία τοιχογραφία του Ιησού Παντοκράτορος που καλύπτει τον θόλο του καθολικού και αναλύει τα τεχνικά χαρακτηριστικά της. Εντυπωσιάζεται από τα φωτεινά χρώματα των ενδυμασιών των αρχαγγέλων, των αγγέλων και των ευαγγελιστών και μένει έκθαμβος από το σύνολο των τοιχογραφιών που καλύπτουν το καθολικό της μονής με θέματα από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη[45]. Αναφέρεται σε μία τοιχογραφία του καθολικού που αναπαριστά έναν γάλλο σταυροφόρο πρίγκιπα με τον γιο του, οι οποίοι επιστρέφοντας από τις σταυροφορίες κρατούν στα χέρια τους το ομοίωμα μιας εκκλησίας[46]. Ο Papety σημειώνει πως η τοιχογραφία αυτή ενισχύει την άποψη ότι αρκετοί γάλλοι περιηγητές επισκέφθηκαν τους περασμένους αιώνες τον Άθω. Εντύπωση επίσης του προκαλεί η μεγάλη τοιχογραφία που απεικονίζει τους ασκητές και αναχωρητές της ερήμου και στην οποία αναγράφεται χαρακτηριστικά: *«Ιδού, πώς πρέπει να είναι η ζωή των ασκητών»*[47].

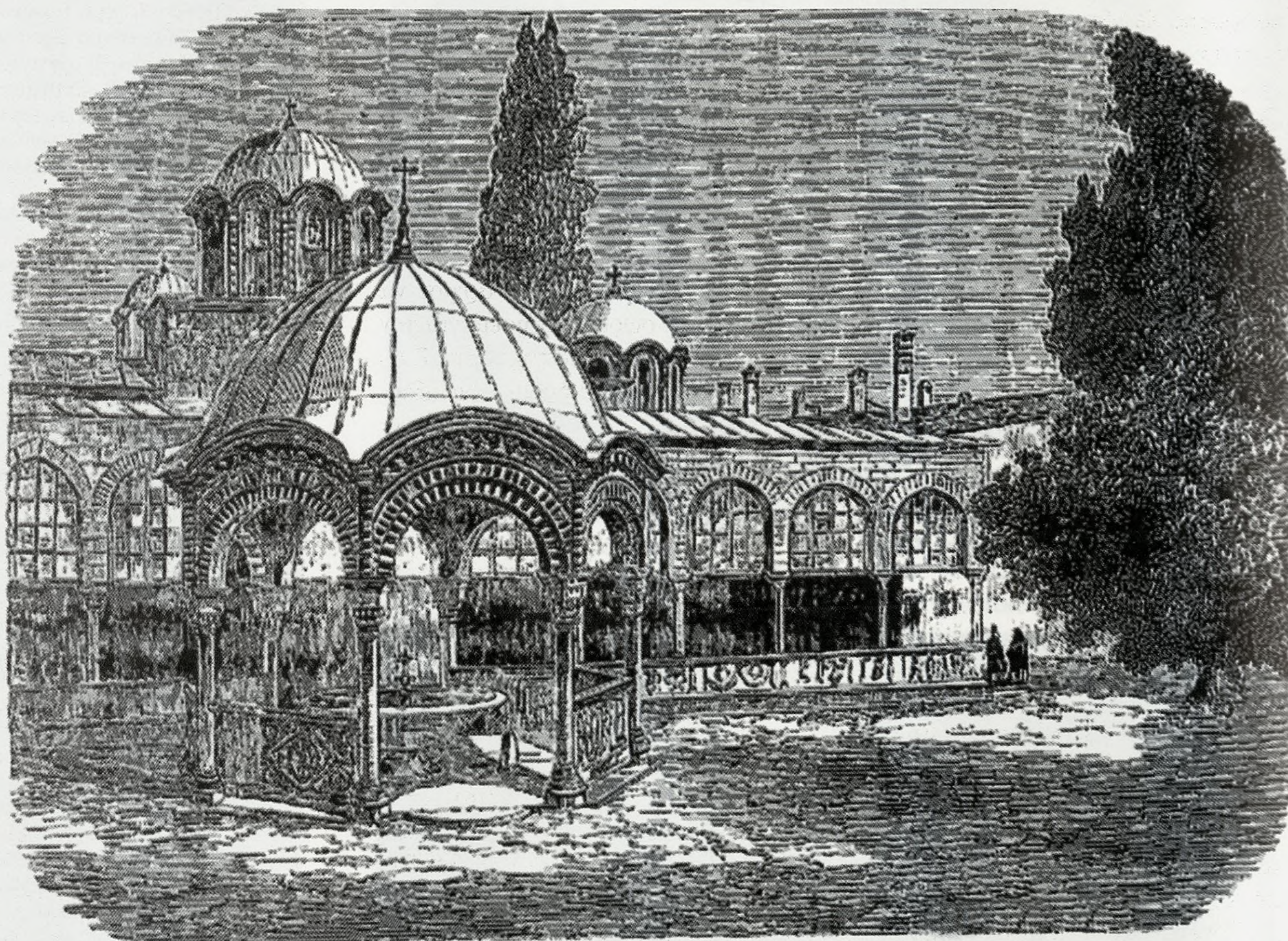
Ο Papety συνομίλησε με τους μοναχούς της Λαύρας σχετικά με τις τοιχογραφίες του καθολικού. Όπως σημειώνει, οι μοναχοί τον πληροφόρησαν ότι δημιουργός τους ήταν ο Μανουήλ Πανσέληνος[48], αλλά, όπως του εξήγησαν, δεν γνώριζαν περισσότερες λεπτομέρειες για τον βίο του ούτε για τη χρονολογία που τις φιλοτέχνησε. Στη συνέχεια ο Papety επιχειρεί μια αναδρομή στη βυζαντινή τέχνη και αναφέρεται στις τοιχογραφίες και τα μωσαϊκά που βρίσκονται στις εκκλησίες της Santa-Pudentiana στη Ρώμη (2ος αιώνας), του Saint-Jean de Latran (4ος αιώνας), των Saint-Come & Damien (6ος αιώνας), της Sainte-Françoise (847), της Sainte-Praxede (9ος αιώνας), της Saint-Marie στο Trastevere (1143) και του Saint-Vital στη Ραβέννα (11ος αιώνας). Ο Papety προσπαθεί να εξηγήσει τους κανόνες που όρισε και χρησιμοποίησε η βυζαντινή τέχνη για να επηρεάσει σε όλες τις μορφές την ιταλική εικονογραφία και επιχειρεί να συγκρίνει τις τοιχογραφίες του κα-

Άγιον Όρος. Αρσανάς και Μονή της Μεγίστης Λαύρας (1846). Προσχέδιο του Dominique Papety. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques [RF 1773. Folio 106, recto]. Copyright: Reunion des Musées Nationaux /©Madaleine Coursaget.

Άγιον Όρος. Μονή Μεγίστης Λαύρας (1846). Σχέδιο του Dominique Papety. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques [RF 1773. Folio 129, recto]. Copyright: Reunion des Musées Nationaux /©Madaleine Coursaget.

Αγιον Όρος. Η Φιάλη της Μονής Μεγίστης Λαύρας (1858). Ξυλογραφία του Aetherington από σχέδιο του Lancelot. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde,* Paris (1860), 121 και αναδημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Annales archéologiques,* Paris, τ. 21 (1861), εκτός αρίθμησης. (Ιδιωτική συλλογή).

θολικού της Μεγίστης Λαύρας με τις αντίστοιχες τοιχογραφίες της ιταλικής Αναγέννησης.

Εξερχόμενος από το καθολικό ο Papety επισκέφθηκε την τράπεζα (εστιατόριο) της μονής, όπου θαύμασε τις τοιχογραφίες που κάλυπταν το εσωτερικό της. Αναφέρεται μάλιστα στο κάθισμα που προοριζόταν για τον ηγούμενο της μονής, καθώς και στο αναλόγιο από το οποίο ένας μοναχός διάβαζε πατερικά κείμενα κατά τη διάρκεια των γευμάτων. Ύστερα από παραμονή δύο ημερών στη μονή αποφάσισε να αναχωρήσει. Τη στιγμή της αναχώρησης προσφέρθηκε να πληρώσει τα έξοδα παραμονής του. Οι μοναχοί του απάντησαν ότι η φιλοξενία στη μονή παρεχόταν δωρεάν, αλλά, αν επιθυμούσε, μπορούσε να αφήσει χρήματα τα οποία θα κάλυπταν ένα μέρος των λειτουργικών εξόδων της μονής.

Ε. Μονή Ιβήρων

Ακολουθώντας το μονοπάτι που οδηγούσε από τη μονή Μεγίστης Λαύρας στις Καρυές, παρατήρησε ότι υπήρχαν πολλοί ερειπωμένοι πύργοι κατά μήκος της διαδρομής. Σε κάποιο σημείο του μονοπατιού και μέσα από τη πυκνή βλάστηση που κάλυπτε την περιοχή διέκρινε μια ερειπωμένη γέφυρα. Τη διέσχισε με προσοχή και βρέθηκε σε ένα οίκημα που έμοιαζε με ερημητήριο. Κάποιος μοναχός τον πληροφόρησε ότι στο μέρος αυτό έρχονταν καθημερινά πολλοί μοναχοί. Ο Papety αναρωτήθηκε αν η εκπληκτική τοποθεσία στην οποία βρέθηκε καθώς και η ασυνήθιστη κίνηση που επικρατούσε μπορούσαν να είναι λόγοι ίδρυσης μιας νέας μονής. Σε πολύ κοντινή απόσταση από το οίκημα συνάντησε ένα σπήλαιο[49]. Εισήλθε προσεκτικά και στο βάθος συνάντησε έναν μοναχό, ο οποίος στεκόταν μπροστά από τον τοίχο και προσευχόταν. Ένας τεράστιος κόκκινος σταυρός ήταν ζωγραφισμένος στην επιφάνειά του. Παρόλο τον θόρυβο, ο μοναχός δεν φάνηκε να ενοχλήθηκε. Βρισκόταν σε κατάσταση έκστασης. Ο Papety παρομοίασε τη στάση και τη θρησκευτική έξαρση του μοναχού με τις αντίστοιχες των βραχμάνων μοναχών στην Ανατολική Ασία.

Συνεχίζοντας το οδοιπορικό του στον Άθω, ο Papety δεν επισκέφθηκε τις μονές Καρακάλλου και Φιλοθέου επειδή -όπως αναφέρει- δεν είχαν τίποτε το ιδιαίτερο από καλλιτεχνική άποψη να προσφέρουν. Ακολουθώντας το μονοπάτι έφθασε έπειτα από αρκετή ώρα στη μονή Ιβήρων (29 Ιουλίου 1846). Περιγράφει τη μονή ως έναν τεράστιο πύργο με μία κεντρική είσοδο, η πόρτα της οποίας κλείνει με τη δύση του ηλίου. Εισερχόμενος στη μονή παρατήρησε πολλά καταστήματα στα οποία οι μοναχοί πουλούν στους προσκυνητές εικόνες, σταυρούς, κομποσχοίνια και διάφορα είδη λαϊκής τέχνης από ξύλο και χαλκό. Τα περισσότερα από αυτά προέρχονταν από τα εργαστήρια των Καρυών.

Τον υποδέχθηκε ο μοναχός που εκτελούσε χρέη γιατρού στη μονή. Δεν μιλούσε καλά ιταλικά. Μόλις έμαθε ότι ο προσκυνητής ήταν Γάλλος, άρχισε να φωνάζει χαρούμενος: Gallia tricolor! Για τους μοναχούς του Άθω οι Γάλλοι ήταν πάντα οι Γαλάτες των περασμένων εποχών. Δεν αποκαλούσαν τους Γάλλους Français αλλά Gaulois[50].

Ο μοναχός υπέθεσε ότι ο σκοπός του ταξιδιού του ήταν πολιτικός. Ότι βρισκόταν σε διατεταγμένη αποστολή από την κυβέρνησή του και άρχισε να του θέτει ένα σωρό ερωτήσεις για την κατάσταση που επικρατούσε στη Γαλλία. Δεν πίστεψε ότι διήνυσε χιλιάδες χιλιόμετρα αποκλειστικά και μόνο για να αντιγράψει τοιχογραφίες και να απεικονίσει καθημερινές σκηνές της ζωής των μοναχών. Ο μοναχός τον παρακάλεσε να μεσολαβήσει στον βασιλιά της Γαλλίας να βοηθήσει τους Έλληνες που είναι ακόμη σκλαβωμένοι να απελευθερωθούν από τους Τούρκους. *«Αυτός ο μοναχός δεν ξέχασε τη βοήθεια της Γαλλίας κατά τη διάρκεια του αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων»*[51]. Ο Papety επισκέφθηκε το κελί του. Ήταν γεμάτο με ρωσικές γκραβούρες, οι οποίες απεικόνιζαν τον Ναπολέοντα. Σε όλες υπήρχε η λεζάντα σε γαλλική και ρωσική γλώσσα: *Devant l'elite des Nations de l'Europe*. Ο Papety παρατήρησε ότι η απέχθεια και η δυσφορία των Ελλήνων κατά των Τούρκων ήταν εμφανείς στο Όρος. Οι μοναχοί εξαγόραζαν την αυτοδιοίκησή τους με ένα ποσό. *«Ο ξεναγός μου, όσο περνούσε η ώρα γινόταν όλο και περισσότερο εύπιστος. Με ρώτησε εάν ήμουν καθολικός στο θρήσκευμα και στην καταφατική μου απάντηση με παρακάλεσε να του δείξω πώς κάνουμε το σημείο του σταυρού»*[52].

Ο Papety επισκέφθηκε το καθολικό της μονής. Η επίσκεψή του συνέπεσε με τις εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών. Οι πόρτες του καθολικού ήταν κλειστές. Ο Papety κτυπούσε συνεχώς να του ανοίξουν. Η επιμονή του

49. Papety, *Les peintures*, 780.
50. Papety, *Les peintures*, 780
51. Papety, *Les peintures*, 780.
52. Papety, *Les peintures*, 781.

Άγιον Όρος. Η Μονή των Ιβήρων (1846). Σχέδιο του Dominique Papety. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques [RF 1773. Folio 107, recto]. Copyright: Reunion des Musées Nationaux /©Madaleine Coursaget.

53. Papety, *Les peintures*, 781.
54. *«Je visitai l'église que je trouvai nouvellement repeinte et par conséquent, très inférieur à tout ce que j'avais vu. Une des chapelles n'était masquée que par des planches et je pus entrevoir les moines qui en terminaient la décoration...»* βλ. Papety, *Les peintures*, 781.
55. Ο Proust, που αν και εσφαλμένα, σημειώνει ότι ο Papety επισκέφθηκε το Όρος το 1844, αναφέρεται στις εργασίες συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν στη μονή το 1846. Και ο Proust απογοητεύτηκε από το αποτέλεσμα των εργασιών τις οποίες πραγματοποίησε ένας αγιογράφος από τις Καρυές με τους μαθητές του. Βλ. Proust, *Voyage*, 118, 124.
56. [Στο κείμενο: Prodramos].
57. [Στο κείμενο: Saint-Jean].

δικαιώθηκε, καθώς ύστερα από αρκετή ώρα άνοιξε η πόρτα και εμφανίστηκε ένας μοναχός στην είσοδο. Ο Papety του συστήθηκε ως γάλλος ζωγράφος ο οποίος επιθυμούσε να παρατηρήσει από κοντά τις εργασίες συντήρησης. Ο μοναχός κοιτούσε με απορία, όταν ο Papety του πρόσφερε μερικά μολύβια ζωγραφικής. Ο μοναχός τράβηξε το μπλόκ ζωγραφικής που κρατούσε ο Papety στο χέρι του και άρχισε να ξεφυλλίζει τις σελίδες με τα σχέδια χαμογελώντας. *«Μου έδωσε την εντύπωση πως δεν τον ενδιέφεραν τα σχέδια που παρουσίαζαν τοπία. Τελικά απεφάσισε να συνεχίσει την εργασία του μπροστά μου και έτσι μου δόθηκε η ευκαιρία να παρακολουθήσω τη μέθοδο που χρησιμοποιούσε»*[53].

Ο Papety απογοητεύθηκε από τον τρόπο εργασίας[54]. Η μέθοδος εργασίας του φάνηκε πρωτόγονη. Έτριβαν και καθάριζαν τον τοίχο από τις παλιές μαυρισμένες τοιχογραφίες μέχρι να καθαρίσει εντελώς. Ακολούθως χρησιμοποιούσαν χρώματα ανακατωμένα με νερό και ψαρόκολλα και σχεδίαζαν τις μορφές, έγραφαν τις επιγραφές και συμπλήρωναν τις λεπτομέρειες. Χρησιμοποιούσαν επίσης χρώματα ανακατωμένα με λάδι, μία μέθοδος που εισήχθη από ρώσους μοναχούς που ίδρυσαν τη «μοντέρνα» -όπως την αποκαλεί- Ρωσική μονή. Οι μορφές των αγίων είχαν πελώρια κεφάλια και, για να ζωγραφίσουν τα φωτοστέφανά τους, χρησιμοποιούσαν λυγισμένα καλάμια. Πίσω από αυτούς σε μία υπερυψωμένη σκαλωσιά κάθονταν οι μαθητευόμενοι μοναχοί και τους παρατηρούσαν. Απογοητευμένος ο Papety σημειώνει ότι αυτό που βλέπει δεν έχει καμία σχέση με τη βυζαντινή τέχνη[55].

Ακολούθως αναφέρεται στην ίδρυση του καθολικού της μονής. Σημειώνει πως ιδρύθηκε από τον μοναχό Γεώργιο από τη Γεωργία, όπως αναγράφεται σε μία εντοιχισμένη επιγραφή. Θαυμάζει τις πόρτες του καθολικού, οι οποίες είναι αριστουργήματα τέχνης. Επισκέπτεται επίσης δύο ακόμη παρεκκλήσια της μονής, αφιερωμένα το ένα στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο[56] και το άλλο στον Άγιο Ιωάννη[57], χωρίς όμως να αναφέρεται σε λεπτομέρειες.

Στη συνέχεια ο Papety ξεναγήθηκε στα υπόλοιπα κτίσματα της μονής από τον συνοδό του. Επισκέφθηκαν το φαρμακείο της μονής που στεγαζόταν σε ένα από τα πολλά δωμάτια των κτιρίων. Εντύπωση του προκάλεσε το γεγονός ότι στα τελευταία και πιο ψηλά πατώματα των κτιρίων όπου βρίσκονταν τα κελιά των μοναχών, υπήρχαν πολλά νεαρά παιδιά τα οποία κρύφτηκαν, όταν αντιλήφθηκαν την παρουσία τους. Ο γάλλος ζωγράφος πρόλαβε να τα παρατηρήσει. Χαριτωμένα πρόσωπα που τα κάλυπταν μακριά μαλλιά με πλεξούδες. Γνωρίζοντας περί του αβάτου[58] ρωτά τον συνοδό του για ποιο λόγο βρίσκονται τα παιδιά αυτά στη μονή. Ο μοναχός του απαντά ότι: *«Οι μοναχοί του Αγίου Όρους έχουν όλα τα περιουσιακά τους στοιχεία στην Μολδαβία και τη Βλαχία. Από εκεί προέρχονται τα εισοδήματά τους τα οποία είναι σημαντικά. Πηγαίνουν κάθε χρόνο για να εισπράξουν τα χρήματα και επιστρέφουν φέρνοντας μαζί τους τα πιο ωραία παιδιά των οικογενειών που εκμισθώνουν τα κτήματά τους. Μεγαλώνοντας μέσα στο μοναστήρι τα παιδιά αφιερώνονται μετά από αρκετά χρόνια σ' αυτό, τα δε αδέλφια τους που παρέμειναν στην Βλαχία εργάζονται πλέον γι' αυτά. Τα παιδιά αυτά αναπληρώνουν επίσης τις φυσιολογικές απώλειες που υπάρχουν κάθε χρόνο στις τάξεις των μοναχών λόγω των γηρατειών και των ασθενειών»*[59].

Σε αρκετή απόσταση από τη μονή Ιβήρων ήταν ένας μικρός ναός, στο υπόγειο του οποίου υπήρχαν κατακόμβες. Ο Papety εξέφρασε την επιθυμία να τις επισκεφθεί και ο μοναχός τον οδήγησε στις υπόγειες κρύπτες. Τον ενημέρωσε πως εκεί φυλάσσονται τα οστά 5.000 μοναχών. Ο Papety φοβισμένος παρατήρησε κρανία, σκελετούς αλλά και σώματα μοναχών τα οποία δεν είχαν προλάβει να αποσυντεθούν εντελώς. Όπως τον ενημέρωσε ο συνοδός του, τα λείψανα των μοναχών μεταφέρονταν εκεί έξι μήνες μετά την ταφή στο κοιμητήριο της μονής. Ο Papety σημειώνει πως η εξάμηνη προσωρινή ταφή και η μετακομιδή των λειψάνων στις κατακόμβες, εκτός από το αίσθημα φόβου που προκαλεί, έχει και μία μεταφυσική έννοια. Η ταφή στο κοιμητήριο της μονής είναι ένα μεταβατικό στάδιο -το καθαρτήριο- το οποίο προηγείται από αυτό της αιώνιας ανάπαυσης στις κατακόμβες της μονής.

Ο Papety αναφέρεται επίσης στις διατροφικές συνήθειες των μοναχών.

Άγιον Όρος. Η Μονή των Ιβήρων (1858). Σχέδιο του Karl Girardet. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde*, Paris (1860), 117. (Ιδιωτική συλλογή).

58. *«Μηδόλως παίδας αγενείους μήτε είναι μήτε ευρίσκεσθαι ένδον του Αγίου Όρους εν ουδεμιά προφάσει των ασκούντων απάντων. Ούτε γραμμάτων τυχόν μαθήσεως ή συγγενείας ή παιδεύσεως ή ουδεμιάς άλλης αιτίας»* [Απόφαση του 1575 της συνόδου της Κωνσταντινουπόλεως επί πατριαρχίας Ιερεμίου Β΄]. Το 1753 επί πατριαρχίας Κυρίλλου Ε΄, τροποποιήθηκε ο σχετικός όρος αναφορικά με τους μαθητές της Αθωνιάδος σχολής (Σμυρνάκης, *Το Άγιον Όρος*, 142 κ.ε).
59. Papety, *Les peintures*, 783.

60. Papety, *Les peintures*, 783-784.
61. Επισήμως το σώμα των γενιτσάρων διαλύθηκε από τον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ το 1826. Η αναφορά του Papety στην ύπαρξη γενιτσάρων στο Άγιον Όρος το 1846, προφανώς προέρχεται από αναφορές των μοναχών. Υποπτευόμαστε ότι η αλαζονική συμπεριφορά που εξακολουθούσαν να επιδεικνύουν οι τούρκοι στρατιώτες μετά την Επανάσταση ταυτίστηκε από όλους τους Έλληνες -μοναχούς και μη- με αυτήν των πραγματικών γενιτσάρων. Επομένως είναι πολύ πιθανόν τα επόμενα χρόνια, ο κάθε τούρκος στρατιώτης να ονομαζόταν γενίτσαρος.
Πίνακας τον οποίο σχεδίασε ο Papety στα Γιάννενα (Μάιος 1846), έχει τη λεζάντα *«Γενίτσαρος των Ιωαννίνων»*, αν και η στολή που φορά δεν παραπέμπει σε αυτή των γενιτσάρων. [Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques].

Παρατηρεί πως οι ντομάτες και οι μελιτζάνες αποτελούν τη βάση της διατροφής τους. Ο Γάλλος φαίνεται πως δεν ήταν συνηθισμένος σε παρόμοια διατροφή, η οποία -όπως σημειώνει- του έφερε πυρετό και αποφάσισε να εγκαταλείψει το μοναστήρι ευελπιστώντας πως η πεζοπορία θα τον έκανε να νιώσει καλύτερα.

ΣΤ. Καρυές

Στις 30 Ιουλίου 1846 ακολουθώντας το μονοπάτι που οδηγούσε στις Καρυές συνάντησε τη μονή Κουτλουμουσίου η οποία -όπως σημειώνει- κατοικούνταν αποκλειστικά από βούλγαρους μοναχούς. Εξέφρασε την επιθυμία να την επισκεφθεί, αλλά οι μοναχοί βλέποντας ότι είχε πυρετό του αρνήθηκαν την είσοδο από τον φόβο για τυχόν μεταδοτική ασθένεια. Ο Papety κάθισε στη σκιά μιας μικρής κατοικίας έξω από τη μονή, ώσπου πληροφορήθηκε ότι ο αγάς του Αγίου Όρους, ο οποίος διέμενε στις Καρυές, τον αναζητούσε. Όπως ήταν εξουθενωμένος, αποκοιμήθηκε. Όταν ξύπνησε, βρέθηκε περιτριγυρισμένος από εκατό περίπου μοναχούς, οι οποίοι τον παρατηρούσαν περίεργα. Όπως τον πληροφόρησαν, ο τούρκος αγάς είχε δώσει εντολή να μείνει σε καραντίνα στην κατοικία που τον βρήκαν οι τελευταίοι. Ο Papety αρνήθηκε να υπακούσει και επιστρατεύοντας όλες του τις δυνάμεις διέσχισε το πλήθος των μοναχών πηγαίνοντας προς την πλατεία των Καρυών, ενώ ο δραγουμάνος του Γαλλικού Προξενείου της Αθήνας τον ακολουθούσε φοβισμένος.

«Οι Καρυές βρίσκονται στο κέντρο σχεδόν της χερσονήσου του Άθω σε μία τοποθεσία με πυκνή βλάστηση. Η γενική όψη της πόλης είναι παρόμοια με την όψη που παρουσιάζουν οι τοποθεσίες με τις κατοικίες αναψυχής των Τούρκων. Ο πληθυσμός είναι περίπου 1000 κάτοικοι. Οι 23 μονές του Άθω αντιπροσωπεύονται κάθε χρόνο στο Πρωτάτο των Καρυών από έναν αντιπρόσωπο ή επιστάτη, που στην ουσία είναι ο τελευταίος ηγούμενος που παραιτήθηκε από τα καθήκοντά του. Κάθε αντιπρόσωπος διαμένει σε μία ανεξάρτητη κατοικία. Μεταξύ αυτών των αντιπροσώπων εκλέγεται αυτός που ορίζεται Πρώτος, ο πρόεδρος δηλαδή αυτής της δημοκρατίας»[60]. Με αυτά τα λόγια αρχίζει ο Papety την περιγραφή της διοικητικής οργάνωσης στο Άγιον Όρος. Καλά πληροφορημένος αναφέρεται στον αγά που διαμένει στις Καρυές και αντιπροσωπεύει την τουρκική κυβέρνηση καθώς και στην παρουσία των 12 γενιτσάρων, της πολιτοφυλακής δηλαδή του Όρους. Σημειώνει ότι ειδικά μετά τον πόλεμο της ανεξαρτησίας των Ελλήνων οι γενίτσαροι φέρονται περισσότερο αλαζονικά από οποιαδήποτε άλλη περίοδο[61].

Στις Καρυές ο Papety έγινε δεκτός από τον Πρωτοεπιστάτη του Αγίου Όρους, ο οποίος τον ενημέρωσε ότι ο καπετάνιος του *L'Argus* δεν είχε στείλει ακόμη τα απαραίτητα πιστοποιητικά υγείας. Ο Γάλλος τον διαβεβαίωσε ότι θα σταλούν το συντομότερο, αλλά ο ηγούμενος του ανταπάντησε ότι - με εντολή του αγά - θα παρέμενε προφυλακισμένος στον στάβλο της οικίας του τελευταίου. Προφανώς ο Papety θορυβήθηκε με αυτή την εξέλιξη και συνέταξε μία επιστολή προς τον καπετάνιο του πλοίου. Ένας από τους δεσμοφύλακες προθυμοποιήθηκε [το πιθανότερο με αμοιβή] να μεταφέρει την επιστολή αυτή στην άλλη πλευρά του Όρους.

Στη συνέχεια ο Papety περιγράφει το κονάκι του τούρκου αγά. *«Σαν μοναδική ιδιοκτησία της τουρκικής κυβέρνησης στο όρος, η κατοικία του αγά είναι το μοναδικό μέρος στο οποίο επιτρέπεται η κατανάλωση κρέατος. Καθ' εκάστη σφάζουν πέντε πρόβατα στο στάβλο, στο μέρος δηλαδή που χρησιμοποιήθηκε για προσωρινή φυλακή μου. Έμεινα εντυπωσιασμένος από την ποιότητα και την ποσότητα του κρέατος που καταναλώνεται καθημερινά από τον αγά και τους 12 γενιτσάρους.... Οι αντιπρόσωποι των μονών έρχονται αρκετά συχνά να επισκεφθούν τον αγά και δεν είναι λίγες οι φορές που αγοράζουν κρέας, το οποίο κρύβουν όταν εξέρχονται από τον στάβλο κάτω από τις μαύρες ρόμπες τους»*[62].

Ακολούθως ο Papety περιγράφει την παραπομπή του στο ειδικό δικαστήριο του Όρους. *«Οι γενίτσαροι με οδήγησαν σε μία μεγάλη αίθουσα. Οι αντιπρόσωποι των μονών ήταν καθισμένοι σε μεγάλα ντιβάνια γύρω από αυτήν. Σε μία πλευρά της αίθουσας ήταν κρεμασμένη μία μεγάλη εικόνα της Παναγίας, όπως αποκαλούν οι Έλληνες την Παρθένο. Ο αγάς ήταν καθισμένος δίπλα στον πρόεδρο [τον Πρώτο], και ένας γραφέας με γυαλιά που καθόταν δίπλα μου έγραφε πάνω σε ένα μεγάλο σημειωματάριο. Για πρώτη φορά στη ζωή μου είχα συλληφθεί όχι από χωροφύλακες αλλά από γενίτσαρους οι οποίοι ήταν περισσότερο χυδαίοι... Καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας ο δραγουμάνος ήταν φοβισμένος... Ποιητής καθώς ήταν, είχε συνθέσει πριν από καιρό στην Αθήνα ένα σατυρικό ποίημα κατά της κυβέρνησης Κωλέττη. Δεν διακρίνονταν ποτέ για το θάρρος του, και το πνευματώδες χιούμορ του τον εγκατέλειψε όταν πάτησε το πόδι του σε τουρκικό έδαφος. Είχε καταληφθεί ολοκληρωτικά από τρόμο»*[63].

Ο Papety περιγράφει τη διαδικασία που ακολούθησε. *«Μετά από μία στιγμή απόλυτης σιγής κάθε ένας από τους αντιπρόσωπους άρχισε να με βομβαρδίζει με ερωτήσεις, το περιεχόμενο των οποίων με έκανε να καταλάβω ότι με εξέλαβαν για ρώσο κατάσκοπο. Καθώς η πλειονότητα των μοναχών κατάγονταν από την Μολδαβία και τη Βλαχία ο αγάς φοβόταν πάντα μία επανάσταση που θα είχε σαν επακόλουθο την άρνηση πληρωμής φόρων, γεγονός που είχε πάντα τις ίδιες συνέπειες στην Ανατολή όπως και στη Δύση. Η επανάσταση που φοβόταν ο αγάς συνδυάστηκε από το γεγονός ότι ο μέγας δούκας Κωνσταντίνος*[64] *είχε επισκεφθεί το Όρος λίγους μήνες νωρίτερα και είχε προσφέρει στις μονές αμύθητα δώρα»*[65].

Ο δραγουμάνος δεν μπορούσε να απαντήσει στις ερωτήσεις. Δεν τελείωνε ποτέ μία φράση και πάντα έπιανε φοβισμένος από το μπράτσο τον Papety. Η ανάκριση συνεχίστηκε για μία ολόκληρη ώρα. Οι αντιπρόσωποι των μονών αποσύρθηκαν για να αποφασίσουν. Ο Papety ζήτησε την άδεια να επισκεφθεί τις Καρυές όσο οι τελευταίοι θα συνεδρίαζαν. Η άδεια του δόθηκε με την προϋπόθεση ότι θα τον συνόδευαν δύο γενίτσαροι.

Τις επόμενες ώρες ο γάλλος ζωγράφος περιηγήθηκε την αθωνική πρωτεύουσα. *«Όλοι οι δρόμοι είναι γεμάτοι με καταστήματα εις τα οποία πωλούνται είδη που εισάγονται από τη Θεσσαλονίκη. Μπορεί να βρεί κανείς όλα τα αντικείμενα που μπορούν να σκαλιστούν στο ξύλο καθώς και εικονίσματα της Παναγίας και όλων των Αγίων σμιλευμένα σε κέρατα ζώων. Οι Έλληνες χρησιμοποιούν μία πρακτική μέθοδο για να θεραπεύσουν τον πυρετό. Αφήνουν για δύο ημέρες νερό στο οποίο προσθέτουν τεμάχια από κέρατα ζώων και το οποίο πίνουν κατά την ανατολή του ήλιου. Υπάρχει επίσης στις Καρυές ένα τυπογραφείο στο οποίο παράγονται χαρακτικά με θρησκευτικά θέματα. Στο τυπογραφείο αυτό δεν τυπώνονται βιβλία...Είμαι πεπεισμένος πως εδώ και πολύ καιρό δεν έχει τυπωθεί κανένα βιβλίο από τα 23 μοναστήρια του Άθω»*[66].

Ο Papety αναφέρεται στην ολοκληρωτική απουσία των γυναικών στο Άγιον Όρος. *«Η απουσία των γυναικών γίνεται εμφανής στις Καρυές όπου βλέπει κανείς ένα πλήθος καλογέρων, εμπόρων, αγοραστών και περιπατητών. Οι Καρυές είναι η μοναδική πόλη της Ευρώπης που παρουσιάζει ένα ιδιαίτερο θέαμα. Όλες οι καθημερινές εργασίες γίνονται αποκλειστικά από άνδρες»*[67].

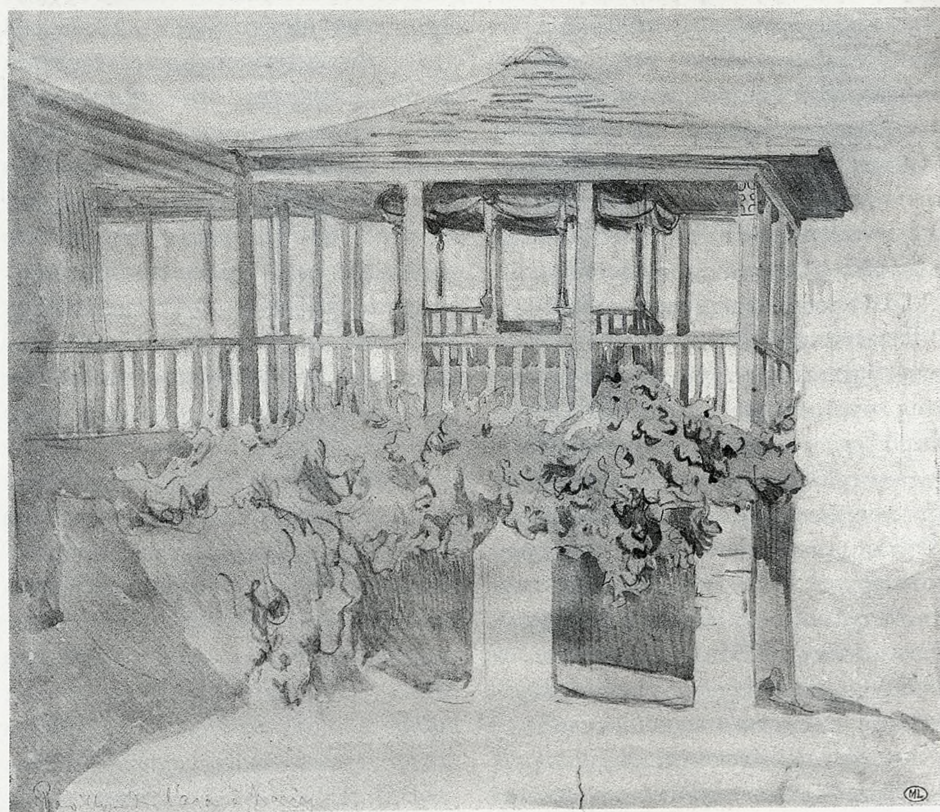
Ακολούθως ο γάλλος ζωγράφος αναφέρεται σε μία παλιά παράδοση που επικρατεί στον Άθω και η οποία

62. Papety, *Les peintures*, 784.
63. Papety, *Les peintures*, 785.
64. Δευτερότοκος γιος του τσάρου της Ρωσίας Νικολάου Β΄. Το 1845 επισκέφθηκε το Όρος και θεμελίωσε τον ναό της Αγίας Σκέπης στο Σεράγι (Σκήτη Αγίου Ανδρέα). Επιχείρησε να μετατραπεί το τότε κελί σε σκήτη αλλά απέτυχε εξαιτίας αντιρρήσεων των βατοπεδινών μοναχών. Η μετατροπή αυτή επιτεύχθηκε το 1849 με ενέργειες του πρέσβη της Ρωσίας στην Κωνσταντινούπολη, κόμη Ανδρέα Νικολάου Μουράβιεφ.
65. Papety, *Les peintures*, 785.
66. Papety, *Les peintures*, 785.
67. Papety, *Les peintures*, 786.

68. Papety, *Les peintures*, 786.
69. Papety, *Les peintures*, 786.

καταδεικνύει τις θεολογικές διαφορές που υπάρχουν μεταξύ της Ανατολικής και Δυτικής Χριστιανικής Εκκλησίας. *«Υπήρχε κάποτε ένας Πάπας -του οποίου δεν γνωρίζουμε το όνομα- ο οποίος επιστρέφοντας από την Κωνσταντινούπολη θέλησε να τεθεί επί κεφαλής όλων των μοναχών στις Καρυές. Επειδή αυτό κατέστη αδύνατο, πυρπόλησε αρκετά μοναστήρια του Άθω. Στη μονή Ζωγράφου υπάρχει μία τοιχογραφία εις την οποία ο προαναφερθείς Πάπας παρακολουθεί την πυρκαγιά που καταστρέφει τη μονή. Στη μονή Χιλιανδαρίου προκάλεσε μεγαλύτερη καταστροφή. Σε μία τοιχογραφία της μονής απεικονίζεται να κατακρημνίζεται στην κόλαση ανάμεσα στον Μωάμεθ και τον Άριο»*[68]. Συνεχίζοντας ο Papety αναφέρεται στα μοναστήρια τα οποία τοιχογραφήθηκαν πριν από το Σχίσμα των Εκκλησιών και παρατηρεί ότι οι Άγιοι Συλβέστρος και Λέοντας που απεικονίζονται σε τοιχογραφίες διατέλεσαν Πάπες της Ρώμης. Ο Γάλλος ενημερώνει τους αναγνώστες του περιοδικού ότι η λέξη Πάπας στην Ανατολή σημαίνει Επίσκοπος και συμπληρώνει ότι οι τοιχογραφίες αυτές αποδεικνύουν την αξία της βυζαντινής τέχνης αλλά και τη διαχρονικότητα του Μανουήλ Πανσέληνου. Ο μοναχός Διονύσιος εκ Φουρνά των Αγράφων, που έζησε αρκετά χρόνια μετά τον Μανουήλ Πανσέληνο, συμπεριέλαβε στον *Οδηγό της ζωγραφικής* όλες τις αρχές, τις μεθόδους και την τεχνοτροπία του μεγάλου αυτού δασκάλου και της σχολής που δημιούργησε[69].

Μετά την ολιγόωρη επίσκεψη που πραγματοποίησε στις Καρυές, ο Papety επέστρεψε στη φυλακή του. Ο πυρετός δεν είχε υποχωρήσει και η κατάσταση της υγείας του είχε αρχίσει να

Άγιον Όρος, Καρυές. Κατοικία του τούρκου αγά (1846). Σχέδιο του Dominique Papety. Paris, Musée du Louvre. Département des Arts graphiques [RF 1773. Folio 76, recto]. Copyright: Reunion des Musées Nationaux /©Madaleine Coursaget.

Άγιον Όρος, Καρυές. Η Ιερά Επιστασία (1858). Σχέδιο του G. Boulanger. Δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Tour du Monde*, Paris (1860), 113. (Ιδιωτική συλλογή).

επιδεινώνεται. Μία από τις επόμενες ημέρες οι μοναχοί γιόρτασαν τη μνήμη του Προφήτη Ηλία [σύμφωνα με το παλιό ημερολόγιο]. Την ημέρα της γιορτής, οι μοναχοί από το πρωί άρχισαν να κτυπούν τα σήμαντρα με ένα ξύλο, δημιουργώντας έναν ήχο που δονούσε πολύ γλυκά την ατμόσφαιρα μέχρι που χάθηκε.

Στις 2 Αυγούστου 1846 κατά τη διάρκεια του καθιερωμένου περιπάτου του στις Καρυές με τη συνοδεία των δύο γενιτσάρων συνάντησε σε ένα σοκάκι τον πλοίαρχο του *L'Argus*. Συνοδευόταν από ένα οπλισμένο άγημα ναυτών. Ο πλοίαρχος είχε πληροφορηθεί την κατάσταση. Εισήλθε στην μεγάλη αίθουσα της Ιεράς Επιστασίας και συνάντησε τους αντιπροσώπους των μονών. Οι τελευταίοι βλέποντας τα όπλα φοβήθηκαν και επέρριψαν τις ευθύνες για τα προβλήματα που είχαν δημιουργηθεί στον τούρκο αγά. Αυτός, ο οποίος είχε πληροφορηθεί την άφιξη του οπλισμένου γαλλικού αγήματος κρύφθηκε μαζί με τους υπόλοιπους γενιτσάρους. Παρόλες τις έρευνες που ακολούθησαν, ο αγάς δεν βρέθηκε πουθενά.

Ο γάλλος ζωγράφος απελευθερώθηκε και ένας λοχαγός συνέταξε αμέσως μία επιστολή με τα γεγονότα προς τον πρόξενο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη. Ο Papety σημειώνει πως ήταν σχεδόν σίγουρος ότι η επιστολή αυτή ποτέ δεν θα έφθανε στη Θεσσαλονίκη, αφού οι άνθρωποι του τούρκου αγά ήθελαν με κάθε τρόπο να εξαφανίσουν τα τεκμήρια ενοχής του.

Ζ. Μονή Βατοπεδίου

Την ίδια ημέρα (2 Αυγούστου 1846), ο Papety αναχώρησε από τις Καρυές και κατευθύνθηκε προς τη μονή Βατοπεδίου. Αυτή τη φορά είχε μαζί του όλα τα απαραίτητα έγγραφα και τις συστατικές επιστολές που του παραχώρησε η Ιερά Επιστασία. Η είδηση της παρουσίας του γάλλου πλοιάρχου και του αγήματος στις Καρυές ανέτρεψε άρδην το κλίμα που είχε δημιουργηθεί. Στο Βατοπέδι η υποδοχή ήταν κάτι παραπάνω από εγκάρδια.

«Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου τοιχογραφήθηκε εξ' ολοκλήρου από τον Μανουήλ Πανσέληνο. Η διάταξη των εικόνων είναι παρόμοια με αυτήν της Μεγίστης Λαύρας. Το πρόσωπο του αυτοκράτορα Ιωάννη Κατακουζηνού, ο οποίος μόνασε στη μονή όταν εγκατέλειψε το θρόνο του Βυζαντίου, συναντάται στις περισσότερες τοιχογραφίες του καθολικού»[70]. Ο Papety ζήτησε από τον ηγούμενο να επισκεφθεί τη βιβλιοθήκη. Ο αριθμός των βιβλίων ήταν σχετικά μικρός και η κατάσταση που βρισκόταν έδειχνε την αδιαφορία των μοναχών. *«Δεν βρήκα παρά λειτουργικά βιβλία. Ο Μηνάς Μινωΐδης*[71] *που πραγματοποίησε σ' αυτή τη βιβλιοθήκη μία ειδική έρευνα, ανακάλυψε χειρόγραφα αξίας. Αλλά από καλλιτεχνικής πλευράς δεν υπήρχε τίποτε το αξιοσημείωτο, παρά μόνο μερικοί επιχρωματισμοί μικρής σημασίας»*[72].

Οι δύσκολες ημέρες της διαμονής του Papety στις Καρυές αντισταθμίστηκαν από την παραμονή του στο Βατοπέδι. Τελικά αναχώρησε από το μοναστήρι αφήνοντας στα αριστερά του τη μονή Εσφιγμένου[73], που, όπως σημειώνει, δεν είχε τίποτε το αξιόλογο να επιδείξει. Αναφερόμενος στην τελευταία, πληροφορεί τους αναγνώστες του περιοδικού ότι κτίστηκε τον 5ο αιώνα[74] από τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο και την αδελφή του Πουλχερία. Επιθυμούσε να επισκεφθεί και άλλες μονές του Άθω, αλλά ο πλοίαρχος του *L'Argus* τον ενημέρωσε πως έπρεπε να αναχωρήσουν.

Η. Επιστροφή στην Αθήνα

Το σούρουπο της 2ας Αυγούστου 1846 επιβιβάστηκαν σε μία λέμβο του μοναστηριού στον αρσανά της μονής. *«Μόλις αναχώρησα από το Άγιο Όρος, συνέβη ένα γεγονός που αποδεικνύει περίτρανα ότι η ζωή των μοναχών δεν είναι και τόσο ήσυχη όσο νομίζουμε. Μερικές ώρες μετά την απομάκρυνσή μας από την ακτή, κοντά στα μεσάνυκτα, μία μεγάλη βάρκα μας πλησίασε και οι κωπηλάτες της προσπάθησαν να ανέβουν στην δική μας. Η θέα των όπλων μας τους απέτρεψε και εμείς εγκαταλείψαμε γρήγορα το σημείο ταραγμένοι. Ο μόνος θόρυβος που ακουγόταν ήταν αυτός των κουπιών. Οι υποθέσεις πολλές... Δεν γνωρίζω ακριβώς αλλά μία υπόθεση μου φάνηκε η πιο πιθανή. Από την εποχή της τουρκικής κατάκτησης, οι πειρατές δεν άφησαν ποτέ την ευκαιρία να λυμαίνονται τις ακτές»*[75].

Τα ξημερώματα της 3ης Αυγούστου 1846, η λέμβος είχε φθάσει στο σημείο όπου παλιότερα βρισκόταν ο ισθμός του Ξέρξη, στο οποίο τους περίμενε το γαλλικό μπρίκι. Αποβιβάστηκαν στην ακτή και οι μοναχοί που τον συνόδευαν επέστρεψαν στη μονή. *«Διέσχισα τον ισθμό. Έφθασα σε ένα σημείο που ονομάζεται Πόρτες της Κασσάνδρας, όπου σταματήσαμε και ανάψαμε φωτιά. Ήταν το σινιάλο. Μία λέμβος του πλοίου ήρθε να μας παραλάβει και βρεθήκαμε μετά από λίγο να ταξιδεύουμε προς την Αθήνα. Το ταξίδι μας διήρκεσε ένα ακριβώς μήνα* [Σημ: το ταξίδι διήρκεσε συνολικά 10 ημέρες] *όσο δηλαδή διάστημα είχα υποσχεθεί στον υποναύαρχο κύριο Turpin*[76]*. Οφείλω πολλά σ' αυτόν όπως επίσης και στον κύριο Piscatory. Χάρη στη βοήθειά τους επισκέφθηκα και γνώρισα από κοντά -ειδικά στην μεγίστη Λαύρα- τα πιο χαρακτηριστικά και αυθεντικά έργα της Βυζαντινής τέχνης. Αλλά λυπούμαι που δεν μου δόθηκε η ευκαιρία να μείνω περισσότερο διάστημα σε μία ανεξερεύνητη χώρα, με τόσους πολλούς αρχαιολογικούς θησαυρούς που εξαφανίζονται καθημερινά εξ' αιτίας της αμέλειας και της άγνοιας των μοναχών. Αυτή η επίσκεψη στο Άγιο Όρος μου επέτρεψε να γνωρίσω και να μελετήσω από κοντά τις διάφορες φάσεις της βυζαντινής σχολής και την αδιαμφισβήτητη επίδραση που είχε στο μέλλον της τέχνης»*[77].

Ο Papety επέστρεψε στην Αθήνα αποκομίζοντας ένα πλούσιο καλλιτεχνικό έργο. Το ίδιο σημαντικές υπήρξαν και οι πληροφορίες του περιηγητικού του χρονικού. Έζησε «μπροστά» από την εποχή του και πέθανε «νωρίτερα» από αυτή. Υπήρξε ένας ανήσυχος καλλιτέχνης, ένας διαχρονικός θιασώτης της πραγματικής βυζαντινής τέχνης, ο οποίος δεν παρέλειπε σε κάθε στιγμή να στιγματίζει όσους κατά καιρούς προσπάθησαν να τη μιμηθούν, να την αντιγράψουν και να την παραποιήσουν. *«Βλέπουμε ακόμα και σήμερα μοντέρνους ζωγράφους στο Άγιο Όρος. Αποξενωμένοι από κάθε έννοια του ωραίου, χωρίς να αντιλαμβάνονται ούτε την φύση ούτε τον σκοπό της βυζαντινής τέχνης, κατέστρεψαν τις σπουδαιότερες τοιχογραφίες των μοναστηριών τους για να φιλοτεχνήσουν τις αμφιβόλου προελεύσεως δημιουργίες τους»*[78].

Το ταξίδι του Dominique Papety στο Άγιον Όρος αμφισβητήθηκε κατηγορηματικά από τον καθηγητή Adolphe-Napoléon (Ainé) Didron, ο οποίος σε άρθρο του στο περιοδικό *Annales archéologiques*[79] κατηγόρησε τον Papety ως μυθομανή. Οι αμφισβητήσεις στηρίχθηκαν σε λανθασμένες αναφορές οι οποίες -σύμφωνα με τον Didron- παρατίθενται στο οδοιπορικό του Papety. Η μη παράθεση ημερομηνιών εκ μέρους του Papety, η αναφορά σε 23 μονές (19 κατά τον Didron), η παρουσία γενιτσάρων [έλληνες στρατιώτες (sic) κατά τον Didron], το γεγονός ότι οι μοναχοί περνούσαν ατέλειωτες ώρες μοναξιάς (ενώ κατά τον Didron οι περισσότεροι μοναχοί του Άθω ασχολούνταν με το εμπόριο φουντουκιού. Γνωστός μεγαλέμπορος της Θεσσαλονίκης αγόρασε το 1846 όλη την παραγωγή έναντι 100.000 φράγκων, την οποία μεταπούλησε στη Ρωσία), καθώς και διάφορα άλλα λάθη ως προς τη γραμματική και την ορθογραφία των κύριων ονομάτων δημιούργησαν κατά τον Didron αμφισβητήσεις και υπόνοιες ότι ο Papety ουδέποτε επισκέφθηκε το Άγιον Όρος.

Πέρα όμως από τις αιτιάσεις που καταγράφει ο Didron στο άρθρο του, ο ίδιος δεν έδωσε καμία απολύτως εξήγηση για τα δεκάδες σχέδια και ακουαρέλες που φιλοτέχνησε ο Papety με θέματα από το Άγιον Όρος. Απέφυγε επιμελώς να εξηγήσει πώς ήταν δυνατόν τα έργα του Papety να βραβευθούν στην έκθεση του Παρισιού του 1847 από επιτροπή η οποία απαρτιζόταν από διακεκριμένους επιστήμονες και ανθρώπους της τέχνης. Ίσως η έρευνα να δικαιώσει τον Didron. Ίσως και όχι. Έως τότε όμως το Μουσείο του Λούβρου θα αποδίδει τα έργα της συλλογής Papety, στην επίσκεψη του τελευταίου στο Άγιον Όρος το 1846.

Ιάκωβος ο Πέρσης (1846-1847). Αντίγραφο τοιχογραφίας του Θεοφάνους του Κρητός στην τράπεζα της Ιεράς Μονής Μεγίστης Λαύρας. Χαρακτικό του A. Cusman σε αναπαραγωγή του Hadamar από τη γνωστή ακουαρέλα του Dominique Papety, η οποία εκτέθηκε στο σαλόνι του Παρισιού του 1847. Το εικονιζόμενο χαρακτικό δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Le Magasin pittoresque*, Paris 1847 (έτος 15, No 23), 177.

70. Papety, *Les peintures*, 787. Παρόλο που οι βατοπεδινοί μοναχοί διατηρούν άσβεστο λυχνία στον τάφο του αυτοκράτορα-μοναχού στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, η παράδοση αυτή αμφισβητείται.
71. Έλληνας φιλόλογος από τις Σέρρες (1790-1860). Με την έναρξη της Επανάστασης το 1821, εγκαταστάθηκε στο Παρίσι. Το 1841 με εντολή της γαλλικής κυβέρνησης περιηγήθηκε τον Άθω με σκοπό τη συλλογή χειρογράφων. Εκατοντάδες χειρόγραφα της ελληνικής κλασικής γραμματείας μεταφέρθηκαν στη Γαλλία. Σχετικά βλ. Henry Omont, «Description du Mont Athos par Minoide Mynas (1842)», *Bulletin de la section de Géographie du Comité des Travaux historiques et scientifiques*, 1915, 20-33, Henry Omont, «Minoide Mynas et ses missions en Orient (1840-1855)», *Memoires de l' Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, τ. XL, 1916, 430-431, Salomon Reinach, «Notes sur Mynas», *Revue Archéologique*, Ιούλιος-Αύγουστος 1916, 195, Henri Dehérain, «Minoide Mynas», *Journal des savants.* Paris, 1917 (Νέα σειρά, έτος 15), 276-279.
72. Papety, *Les peintures*, 787.
73. [Στο κείμενο: Simenou]. Βλ. Papety, *Les peintures*, 788.
74. Πρόκειται για παλιά αγιορείτικη παράδοση, την οποία, απ' ό,τι φαίνεται, αφηγήθηκαν οι μοναχοί στον Papety.
75. Papety, *Les peintures*, 788.
76. Τα σχέδια και οι ακουαρέλες που έφερε ο Papety από το Άγιον Όρος, «προκάλεσαν» τον έντονο θαυμασμό του φιλότεχνου κοινού του Παρισιού. Στις 16 Ιουλίου 1847, λίγο δηλαδή μετά την επιστροφή του Papety από το δεύτερο ταξίδι του στην Ελλάδα, τριάντα ένα μέλη της καλλιτεχνικής ζωής του Παρισιού (ζωγράφοι, γλύπτες, αρχιτέκτονες και χαράκτες), απηύθυναν μία ευχαριστήρια επιστολή στον ναύαρχο Turpin. Τον ευχαρίστησαν εκ μέρους του φιλότεχνου κοινού της πρωτεύουσας για την παραχώρηση στον Papety του πλοίου *L'Argus*, χωρίς το οποίο θα ήταν σχεδόν αδύνατη η επίσκεψη στον Άθω. Η παραμονή του Papety στο Άγιον Όρος -όπως αναφέρεται στην επιστολή- είχε ως αποτέλεσμα να γνωρίσει το φιλότεχνο κοινό του Παρισιού αντιπροσωπευτικά δείγματα της βυζαντινής τέχνης και εικονογραφίας. Ολόκληρο το κείμενο της επιστολής δημοσιεύθηκε το 1862. Βλ. Étienne Parrocel, *Annales de la peinture*, Paris & Marseille [Ch. Albessard et Berard, editeurs], 1862, 443-444.
77. Papety, *Les peintures*, 788.
78. Papety, *Les peintures*, 789.
79. Ainé Didron, «Le mont Athos et le phalanstère», *Annales archéologiques*, Paris, τ. 7 (1847), 41-48.

Ημερομηνία	Τόπος	Τίτλος έργου	Διαστ.	Μουσείο / Συλλογή	Προέλευση
1846	Άγιον Όρος	*Γενική άποψη* (Σημειώνονται οι θέσεις των μονών)	0,145 X 0,457 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.127, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Άγιον Όρος	*Χάρτης με τις 23 μονές*	0,385 X 0,289 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.125, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
27 Ιουλ. 1846	Άγιον Όρος.	*Γενική άποψη*	0,120 X 0,435 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.126, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
2 Αυγ. 1846	Ιερά Μονή Βατοπεδίου	*Η Παναγία κρατώντας τον Ιησού*	0,124 X 0,067 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.3, 74]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1847	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Μοναχοί εικονογραφώντας το καθολικό της μονής.*	0,320 X 0,250 μ.	Dijon, Musée Magnin. [1938DF760]	
1846	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Εργαστήριο ζωγραφικής*	0,124 X 0,067 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.3, 70]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Διάφορα αρχιτεκτονικά σχέδια. Προφήτης Ιωνάς*	0,069 X 0,121 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.6, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Σκεύος και μωσαϊκά της μονής*	0,124 X 0,067 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.3, 72]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
29 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Γενική άποψη*	0,295 X 0,465 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.128, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
29 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Ιβήρων	*Γενική άποψη της μονής*	0,066 X 0,126 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graphi. [RF 1773.107, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Καρακάλλου	*Πύργος δίπλα στη μονή*	0,225 X 0,200 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.131, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ιησούς Παντοκράτωρ.* Από τοιχογραφία στο καθολικό της μονής	0,330 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.133, recto].	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Άγιος Λέων.* Προσχέδιο. Από τοιχογραφία στο καθολικό της μονής.	0,285 X 0,220 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. es Arts graph. [RF 1773.1, 18]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Αρσανάς και πύργος*	0,210 X 0,310 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.129, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ο Αρσανάς και άποψη από τη θάλασσα*	0,061 X 0,123 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.106, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής με τον γιο του.* Από τοιχογραφία στο καθολικό της μονής	0,343 X 0,175 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.19, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ο αυτοκράτορας Ιωάννης Τσιμισκής με τον γιό του.* Προσχέδιο, από τοιχογραφία στο καθολικό της μονής	0,285 X 0,140 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.10, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ο πύργος*	0,215 X 0,112 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.130, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Χάλκινη πόρτα στο καθολικό της μονής.*	0,215 X 0,143 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.109, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Démétrius* (Ο Άγιος Δημήτριος) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32185, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Diomède* (Ο Άγιος Διομήδης) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32184, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Eurathi* (;) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32189, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Georges* (Ο Άγιος Γεώργιος), Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32191, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.

Ημερομηνία	Τόπος	Τίτλος έργου	Διαστ.	Μουσείο / Συλλογή	Προέλευση
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Jacques de Perse* (Ο Άγιος Ιάκωβος ο Πέρσης) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32193, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Léon* (Ο Άγιος Λέων) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32186, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Mercure* (Ο Άγιος Μερκούριος) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32183, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Minas d'Egypte* (Ο Άγιος Μηνάς εξ Αιγύπτου) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32194, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Nikita* (Ο Άγιος Νικήτας) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32188, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Pantalémon* (Ο Άγιος Παντελεήμων) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32190, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Procope* (Ο Άγιος Προκόπιος) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32187, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
1846-1847	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Saint Théodore* (Ο Άγιος Θεόδωρος) Από τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής. (Σαλόνι του Παρισιού, 1847)	0,344 X 0,192 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [INV 32192, recto]	Άγνωστη προέλευση. Το 1860 πουλήθηκε στην Αγία Πετρούπολη.
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Ιησούς Παντοκράτωρ* Προσχέδιο. Από τοιχογραφία στο καθολικό της μονής	0,225 X 0,310 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép.des Arts graph. [RF 1773.1, 25]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Εικόνες Αγίων. Παναγία η Γλυκοφιλούσα, Άγιος Γεώργιος, Άγιος Ιωάννης και Άγιος Θεόδωρος* Από τοιχογραφίες στο καθολικό της μονής	0,220 X 0,290 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.1, 27]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Εικόνες Αγίων.* Από τοιχογραφίες στην τράπεζα της μονής	0,220 X 0,290 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.1, 28]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Εικόνες Αγίων* Από τοιχογραφίες στην τράπεζα της μονής	0,220 X 0,290 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.1, 29]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Εικόνες Αγίων. Παρθένος Μαρία, Άγιος Μερκούριος και Άγιος Νικήτας.* Από τοιχογραφίες στην τράπεζα της μονής	0,288 X 0,215 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.1, 26]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
28 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Έπιπλα και λειτουργικά σκεύη*	0,124 X 0,067 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.3, 71]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
29 Ιουλ. 1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας	*Η τράπεζα της μονής*	0,291 X 0,470 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.132, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Ιερά Μονή Μεγίστης Λαύρας / Ιερά Μονή Καρακάλλου	*Οι πύργοι των μονών*	0,063 X 0,125 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.105, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Καρυές	*Μοναχός των Καρυών κτυπά με τη βοήθεια σφυριού το σήμαντρο*	0,67 X 0,124 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.3, 73]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Καρυές	*Κατοικία του Αγά*	0,190 X 0,229 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.76, recto]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
1846	Πρωτάτο, Καρυές	*Φιγούρες Αγίων* Από τοιχογραφίες του Μανουήλ Πανσέληνου.	0,290 X 0,225 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép.des Arts graph. [RF 1773.1, 31]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)
2 Αυγ. 1846	Πρωτάτο, Καρυές	*Ευαγγελιστές* Από τοιχογραφίες του Μανουήλ Πανσέληνου	0,288 X 0,220 μ.	Paris, Musée du Louvre. Dép. des Arts graph. [RF 1773.1, 30]	Κληροδότημα François Sabatier (1890)

Η νοσηρότητα της προσφυγικής κοινότητας Ρυσίου (Καλαμαριά)

και οι σχετικές με την υγεία αποφάσεις του συμβουλίου της των ετών 1938-1939

Η κοινότητα Ρυσίου δημιουργήθηκε το 1934, όταν συνενώθηκαν, μετά τον αποχωρισμό τους από τον Δήμο Θεσσαλονίκης, οι προσφυγικοί συνοικισμοί Ρυσίου (ή Αρετσούς), Νέας Κρήνης, Κουρίου και Δέρκων[1]. Ο αρχικός πυρήνας κάθε συνοικισμού ήταν πρόσφυγες από το Ρύσιο της Κωνσταντινούπολης[2], από τον Τσεσμέ (που σημαίνει κρήνη στα τουρκικά) της Μικράς Ασίας[3], από το Κουρί της Μικράς Ασίας[4] και από την επαρχία Δέρκων της Κωνσταντινούπολης[5].

[ΤΗΣ: *Δέσποινας Ντίνα*]

Λίγο πριν από τη συνένωσή τους, το 1933, οι συνοικισμοί αριθμούσαν 3.700 κατοίκους (Ρύσιο ή Αρετσού: 800 κάτοικοι[6], Νέα Κρήνη: 1.000 κ.[7], Κουρί: 1.000 κ.[8], Δέρκων: 900 κ.[9]).

Στην κοινότητα Ρυσίου λειτουργούσε κοινοτικό ιατρείο. Σήμερα στο Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς στη Θεσσαλονίκη φυλάσσεται Βιβλίο ασθενών που προέρχεται από αυτό το ιατρείο. Οι ασθενείς του ζούσαν στους συνοικισμούς που αναφέρθηκαν, εκτός από ελάχιστους, για τους οποίους στην στήλη του συνοικισμού αναγράφεται: «Θάλαμοι Νοσοκομείου»[10] και για κάποιους άλλους: «Κτηνοτροφικά»[11].

Ο κοινοτικός γιατρός Μιχάλης Παπαδόπουλος σε διάστημα 21 μηνών (από τον Απρίλιο του 1938 μέχρι τον Δεκέμβριο του 1939) κατέγραψε 3.440 επισκέψεις ασθενών. Στην κοινότητα Ρυσίου νοσούσαν από ελονοσία συνολικά 570 ασθενείς. Από αυτούς οι 383 εμφάνιζαν ελονοσία, οι 64 ελώδη καχεξία, οι 52 χρόνια ελονοσία, οι 50 ελονοσία σε συνδυασμό με αναιμία, οι 18 ελονοσία σε συνδυασμό με μεγαλοσπληνία και οι 3 κακοήθη ελονοσία. Ακολουθούσαν με σειρά συχνότητας: γρίππη (240), εντερίτιδα (222), αναιμία (208), βρογχίτιδα (207), σκωλικοειδίτιδα (169), αμυγδαλίτιδα (166), γαστρίτιδα (107), νεφρίτιδα (93), ρευματισμοί (89), νευραλγία (70), βρογχικός κατάρρους (70), οδοντοφυία (64), αδενοπάθεια (57), αρθρίτιδα (50), απόστημα (37), υπέρταση (36), δυσπεψία (34), αδενίτιδα (32), διάρροια (31), πλευρίτιδα (31), νευρασθένεια (28), εντεροκολίτιδα (27), σταφυλοκοκκίαση (26), φυματίωση (25), πυουρία (24), γαστραλγία (24), δυσεντερία (23) ...και άλλες.

Απόσπασμα από χάρτη του Δήμου Καλαμαριάς, έκδοση 2001.

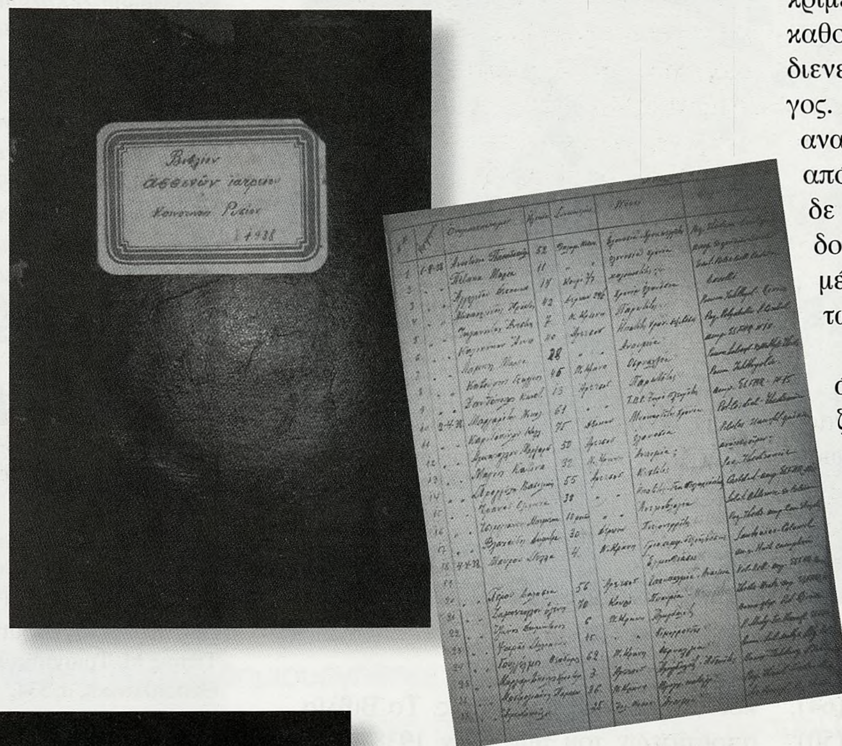
Εντυπωσιακά λίγοι ήταν οι ασθενείς με καρκίνο (1 διαπιστωμένος, 2 με ερωτηματικό από τον γιατρό δίπλα στην λέξη). Μοναδικά περιστατικά: χολολιθίαση, συρίγγιο, μελαγχολία, κατάθλιψη, ιδιωτεία, συφιλιδική αορτίτιδα, σηψαιμία, γάγγραινα.

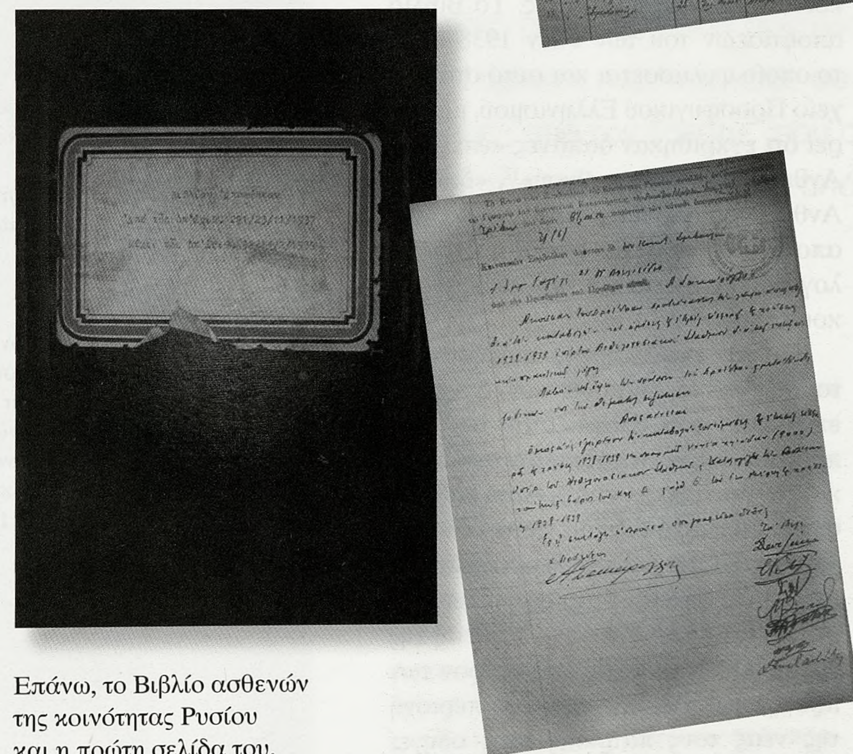
Ειδικότερα για τα παιδιά το συχνότερο νόσημα ήταν η ελονοσία. Από τους 570 ελονοσούντες οι 366 ήταν παιδιά κάτω των 12 ετών, και από αυτά τα 39 είναι κάτω του ενός έτους. Εντυπωσιακός αριθμός για τα σημερινά δεδομένα είναι τα 10 παιδιά κάτω των 12 ετών που καταγράφηκαν στους ασθενείς με ρευματισμούς, των οποίων ο συνολικός αριθμός ήταν 89. Όπως είναι φυσικό, σε μια κοινότητα όπου ζούσαν 570 ελονοσούντες, η καταπολέμηση της ελονοσίας ήταν προτεραιότητα του κοινοτικού συμβουλίου της. Το Βιβλίο αποφάσεων του των ετών 1938-1939, το οποίο φυλάσσεται και αυτό στο Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, μαρτυρεί ότι εγκρίθηκαν δαπάνες «υπέρ του Ανθελονοσιακού σταθμού»[12], «διά τον Ανθελονοσιακόν αγώνα»[13], «διά την αποξήρανσιν των διαφόρων μικροσυλλογών υδάτων εις την περιφέρειαν της κοινότητος»[14].

Για την εκτέλεση της αποξήρανσης το συμβούλιο ενέκρινε τον διορισμό επιτροπής που απαρτιζόταν από τον πρόεδρο της κοινότητας, τον αστυνόμο και τον κοινοτικό γιατρό. Αυτή καθόρισε ως χρονικό διάστημα για τη σύνταξη του πίνακα των μικροσυλλογών υδάτων έναν μήνα από την έγκριση της απόφασης, δείχνοντας σαφώς τη διάθεσή της για άμεση δράση. Το ενδιαφέρον των προσφύγων για την ευρύτερη περιοχή της νέας τους πατρίδας τους οδηγεί στην κατάθεση χρημάτων «εις το εν Θεσ/νίκη υποκατάστημα της Τραπέζης της Ελλάδος εις ονόματι του κ. Γ. Διοικητού Μακεδονίας διά την καταπολέμησιν της ελονοσίας»[15].

Κάθε μήνα[16] η κοινότητα πλήρωνε την αξία των φαρμάκων που χορηγού-

1. Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940), Πρόσφυγες, Δημιουργώντας τη Νέα Πατρίδα* [στο εξής *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*], επιμέλεια Ελένη Ιωαννίδου, Χοσέ Ροντρίγκες, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 212. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης: Δήμος Θεσσαλονίκης, *Θεσσαλονίκη, Ιστορία της Πόλης και του Δήμου*, εποπτεία Νικόλαος Μουτσόπουλος, εκδόσεις Αλέξανδρος, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 327-328.
2. *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, σ. 211.
3. *Ό.π.*, σ. 214.
4. *Ό.π.*, σ. 212.
5. *Ό.π.*, σ. 214.
6. *Μέγας Οδηγός Θεσσαλονίκης και περιχώρων 1932-1933*, τόμος Β΄, Διευθυντής: Γ.Χ. Γαβριηλίδης, εκδ. Μετοχικής Εκδοτικής Εταιρίας, Τύποις Μ. Τριανταφύλλου, Θεσσαλονίκη, σ. 534.
7. *Ό.π.*, σ. 528.
8. *Ό.π.*, σ. 526.
9. *Ό.π.*, σ. 519.
10. Π.χ. 1ος ασθενής *Βιβλίου ασθενών*.
11. Π.χ. 128ος ασθενής *Βιβλίου ασθενών*.
12. *Βιβλίο αποφάσεων κοινότητος Ρυσίου* [στο εξής *Βιβλίο αποφάσεων*], έτος 1938, απόφαση 152.
13. *Ό.π.*, απόφαση 85.
14. *Ό.π.*, απόφαση 224.
15. *Ό.π.*, απόφαση 167. Για τον ίδιο σκοπό είναι και η απόφαση 233, στην οποία διευκρινίζεται ότι ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας είναι και πρόεδρος της Υγειονομικής Επιτροπής του Νομού Θεσ/νίκης.
16. *Ό.π.*, αποφάσεις 78, 116, 117, 185, 264.

Επάνω, το Βιβλίο ασθενών της κοινότητας Ρυσίου και η πρώτη σελίδα του.

Κάτω, το Βιβλίο αποφάσεων της κοινότητας Ρυσίου και μία σελίδα του.

νταν σε άπορους ασθενείς από συγκεκριμένο φαρμακοποιό. Το αντίτιμο καθοριζόταν έπειτα από έλεγχο που διενεργούσε ο φαρμακευτικός σύλλογος. Οι κατάλογοι απόρων προφανώς ανανεώνονταν και γι' αυτό υπάρχει απόφαση σύμφωνα με την οποία: «Τα δε φάρμακα χορηγούνται μετά φειδούς κατά την κρίσιν του προέδρου μέχρι της συντάξεως του καταλόγου των απόρων της κοινότητος»[17].

Η κοινότητα υποστήριζε τα άπορα μέλη της, όταν αυτά χρειάζονταν ιατρική φροντίδα που δεν μπορούσε να παρασχεθεί στο κοινοτικό ιατρείο. Πλήρωνε τα έξοδα μεταφοράς στο Κεντρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης[18], αλλά και τη νοσηλεία σ' αυτό[19]. Οι φυματικοί εισάγονταν και νοσηλεύονταν στο Σανατόριο Ασβεστοχωρίου με την κάλυψη της κοινότητας[20]. Στο Δημόσιο Ψυχιατρείο καταβάλλονταν χρήματα για την θεραπεία άπορης ασθενούς[21].

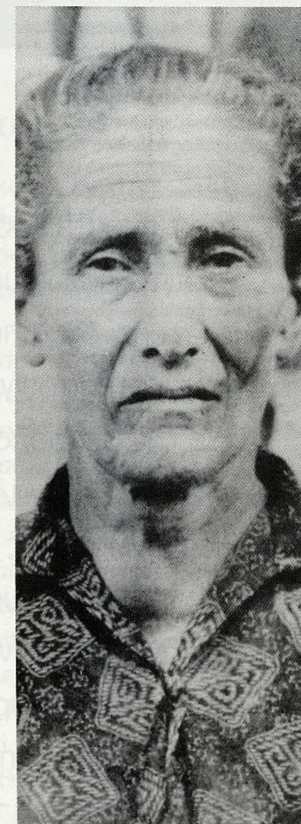
Η μεταφορά των ασθενών μακριά από τον τόπο τους αποτελεί απόδειξη της διακοπής της λειτουργίας του Νοσοκομείου Καλαμαριάς, το οποίο ιδρύθηκε το 1924. Δεν υπάρχουν ακριβή στοιχεία για το έτος διακοπής της λειτουργίας του. Το 1940-1941 επαναλειτούργησε για τις ανάγκες του πολέμου[22]. Σίγουρα όμως το 1938 λειτουργούσε ως κατοικία, όπως φαίνεται από την απόφαση[23] της κοινότητας για την έγκριση της δαπάνης για «την εργασίαν της κατασκευής τεσσάρων αποχωρητηρίων εις τους θαλάμους Καλαμαριάς πρώην Νοσοκομείον», αλλά και από το Βιβλίο ασθενών της κοινότητας Ρυσίου, στο οποίο ο γιατρός σημειώνει ως κατοικία κάποιων ασθενών: «Θάλαμοι Νοσοκομείου». Φροντίδα για την υγιεινή των κατοίκων ήταν η κατασκευή των αποχωρητηρίων. Υπάρχουν αποφάσεις του συμβουλίου με τις οποίες εγκρίνονται δαπάνες για «ακτινοσκόπησιν»[24] και «ραδιοθεραπείας»[25] σε ιδιώτη γιατρό, όπως και «εγχείρησιν»[26] σε ιδιωτική κλινική. Χορηγήθηκαν φάρμακα πρώτων βοηθειών στον 1ο λόχο Ρυσίου[27] και στην 8η ομάδα Ναυτοπροσκόπων[28].

Στάλθηκαν χρήματα στους λεπρούς της «Αδελφότητος ασθενών Σπιναλόγκας», χωρίς να διευκρινίζεται αν στη Σπιναλόγκα ζούσαν και ασθενείς που κατάγονταν από την κοινότητα Ρυσίου[29].

Η νοσηρότητα στην κοινότητα Ρυσίου ήταν υψηλή. Η προσφυγική κοινότητα φρόντιζε την υγεία των κατοίκων της στο κοινοτικό ιατρείο, αλλά και πέρα από αυτό, όταν χρειάζονταν νοσηλεία και η οικονομική τους δυνατότητα δεν τους το επέτρεπε. Η ενίσχυση των λεπρών της Σπιναλόγκας δείχνει ότι η αλληλεγγύη των προσφύγων ξεπερνούσε τα όρια του τόπου τους.

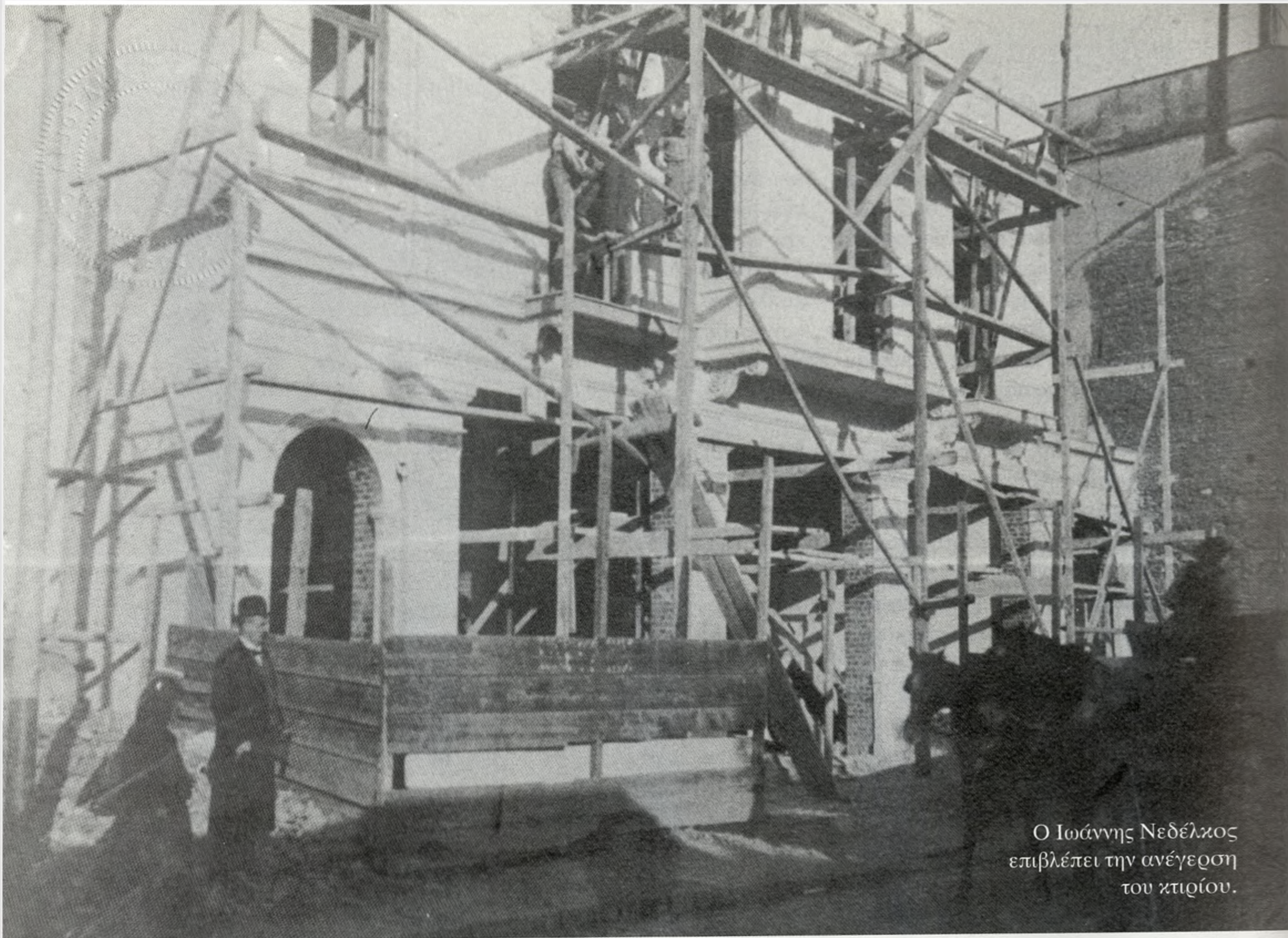

Φωτογραφίες προσφύγων (1922-1924) από την έκθεση τεκμηρίων «Πρόσωπα προσφύγων», Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος της Εθνικής Τράπεζας (1992).

17. *Ό.π.*, απόφαση 128.
18. *Ό.π.*, απόφαση 84.
19. *Ό.π.*, αποφάσεις 104, 105, 135, 136 και απόφαση 7 του έτους 1939.
20. *Ό.π.*, αποφάσεις 161, 175.
21. *Ό.π.*, απόφαση 166.
22. *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο*, σ. 75.
23. *Βιβλίο αποφάσεων*, 1938, απόφαση 157.
24. *Ό.π.*, απόφαση 93.
25. *Βιβλίο αποφάσεων*, 1939, απόφαση 14.
26. *Βιβλίο αποφάσεων*, 1938, απόφαση 266.
27. *Ό.π.*, αποφάσεις 192, 284.
28. *Ό.π.*, απόφαση 234.
29. *Ό.π.*, απόφαση 159.

Ο Ιωάννης Νεδέλκος επιβλέπει την ανέγερση του κτιρίου.

Μέγαρο Νεδέλκου

Το κτίριο στην οδό Εγνατία 109, γνωστό και ως μέγαρο Νεδέλκου, αποτελεί ένα από τα αντιπροσωπευτικότερα δείγματα αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης των αρχών του 20ού αιώνα. Για πολλούς είναι γνωστό ως κλινική Νεδέλκου, στην πραγματικότητα όμως πρόκειται για την κατοικία του γνωστού χειρουργού Κωνσταντίνου Νεδέλκου, η οποία κτίστηκε από τον πατέρα του Ιωάννη, γιατρό επίσης.

[ΓΡΑΦΟΥΝ: *Δάφνη Βλασακίδου, Στέλλα Λιάπη*]

Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος (στη μέση), γιος του Ιωάννη Νεδέλκου και της Αναστασίας Σερέφα.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΝΕΔΕΛΚΟΥ

Ο Ιωάννης Νεδέλκος γεννήθηκε στην Έδεσσα το 1867 και σπούδασε στην Ιατρική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Παρακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Παρίσι και τη Βιέννη και έπειτα από σύντομη παραμονή στην Κωνσταντινούπολη εγκαταστάθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1898. Στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα προσέφερε τις υπηρεσίες του στα χωριά της περιοχής της Έδεσσας περιθάλποντας αγωνιστές, ενώ ο αδερφός του Δημήτριος υπήρξε οργανωμένο στέλεχος του Κέντρου Εθνικής Αμύνης Εδέσσης με πολύπλευρη προσφορά για την οποία και παρασημοφορήθηκε.

Στη Θεσσαλονίκη ο Ιωάννης Νεδέλκος εργάστηκε ως χειρουργός-μαιευτήρας στο Ιταλικό Νοσοκομείο (σημερινό Λοιμωδών) και στο Θεαγένειο Νοσοκομείο. Έκανε καισαρικές τομές και άλλες γυναικολογικές επεμβάσεις, που είχαν μάλιστα τραβήξει και την προσοχή του τύπου της εποχής (εφημερίδα *Αλήθεια*)[1].

Στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων η Θεσσαλονίκη βρισκόταν στο κέντρο των πολεμικών γεγονότων με αποτέλεσμα να αυξηθούν οι ανάγκες για περίθαλψη τραυματιών. Ιδρύθηκαν νέα νοσοκομεία, τα οποία ο Ιωάννης Νεδέλκος συνέδραμε ηθικά και υλικά. Τέλος, υπήρξε από τους πρωτεργάτες στην ίδρυση του Ιατρικού Συνδέσμου Θεσσαλονίκης (1914), ο οποίος αργότερα εξελίχθηκε στον Ιατρικό Σύλλογο Θεσσαλονίκης.

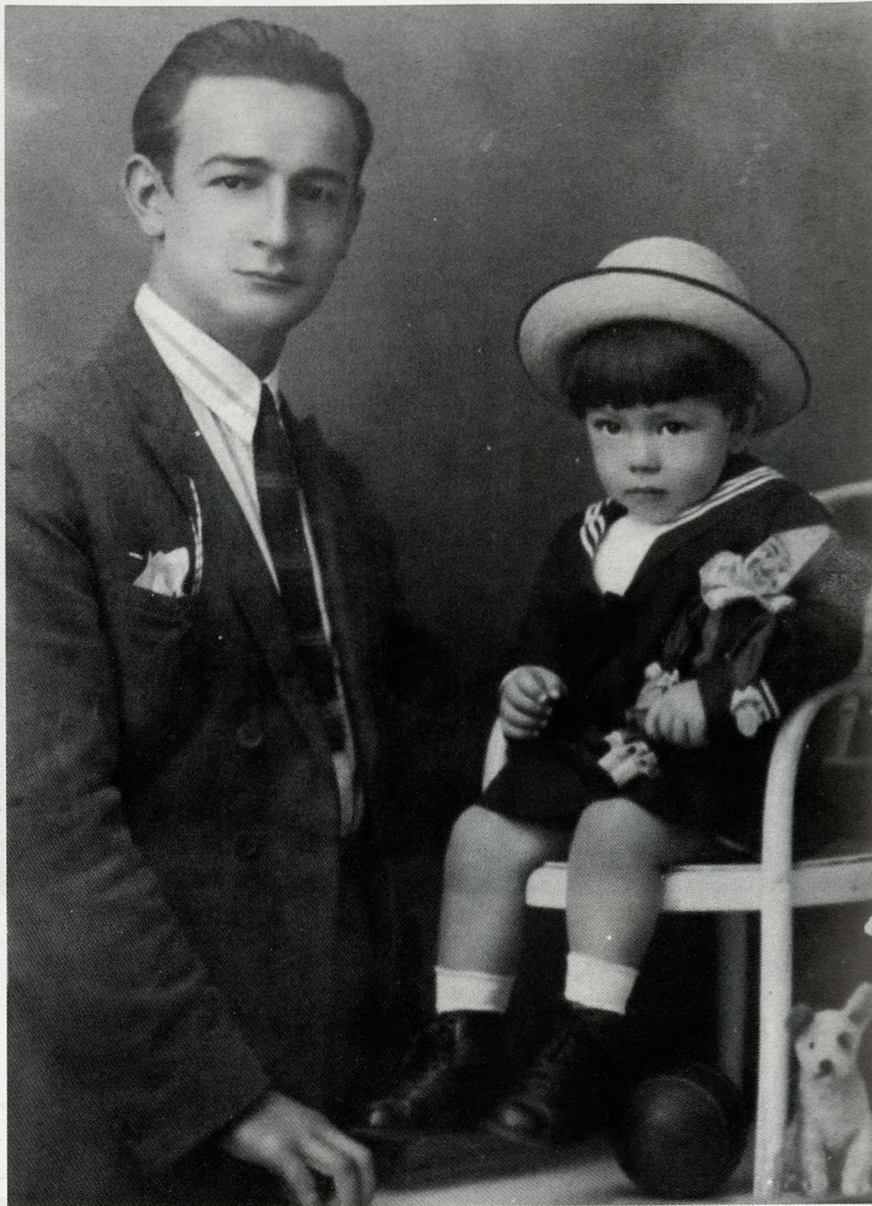
Ο Ιωάννης Νεδέλκος παντρεύτηκε την Αναστασία (Τασίτσα) Σερέφα (κόρη δερματέμπορου από τη Σιάτιστα εγκατεστημένου στη Θεσσαλονίκη) και απέκτησε τον Δεκέμβριο του 1904 έναν γιο, τον Κωνσταντίνο (ή Κώτσιο όπως συνήθιζαν να τον φωνάζουν). Το ζευγάρι αρχικά κατοικούσε στο σπίτι της οικογένειας Σερέφα στην οδό Βασιλέως Γεωργίου 4. Στο σπίτι της οδού Εγνατίας (με την αρίθμηση

1. «Έλληνες ιατροί της Θεσσαλονίκης κατά την τελευταία Οθωμανική περίοδο», Πρακτικά Συνεδρίου *Η ιστορία της ιατρικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 208-209.

της εποχής, Εγνατίας 338)[2] εγκαταστάθηκαν το 1909 και την ίδια εποχή ξεκίνησε και η λειτουργία της κλινικής, η οποία βρισκόταν ακριβώς πίσω από το σπίτι.

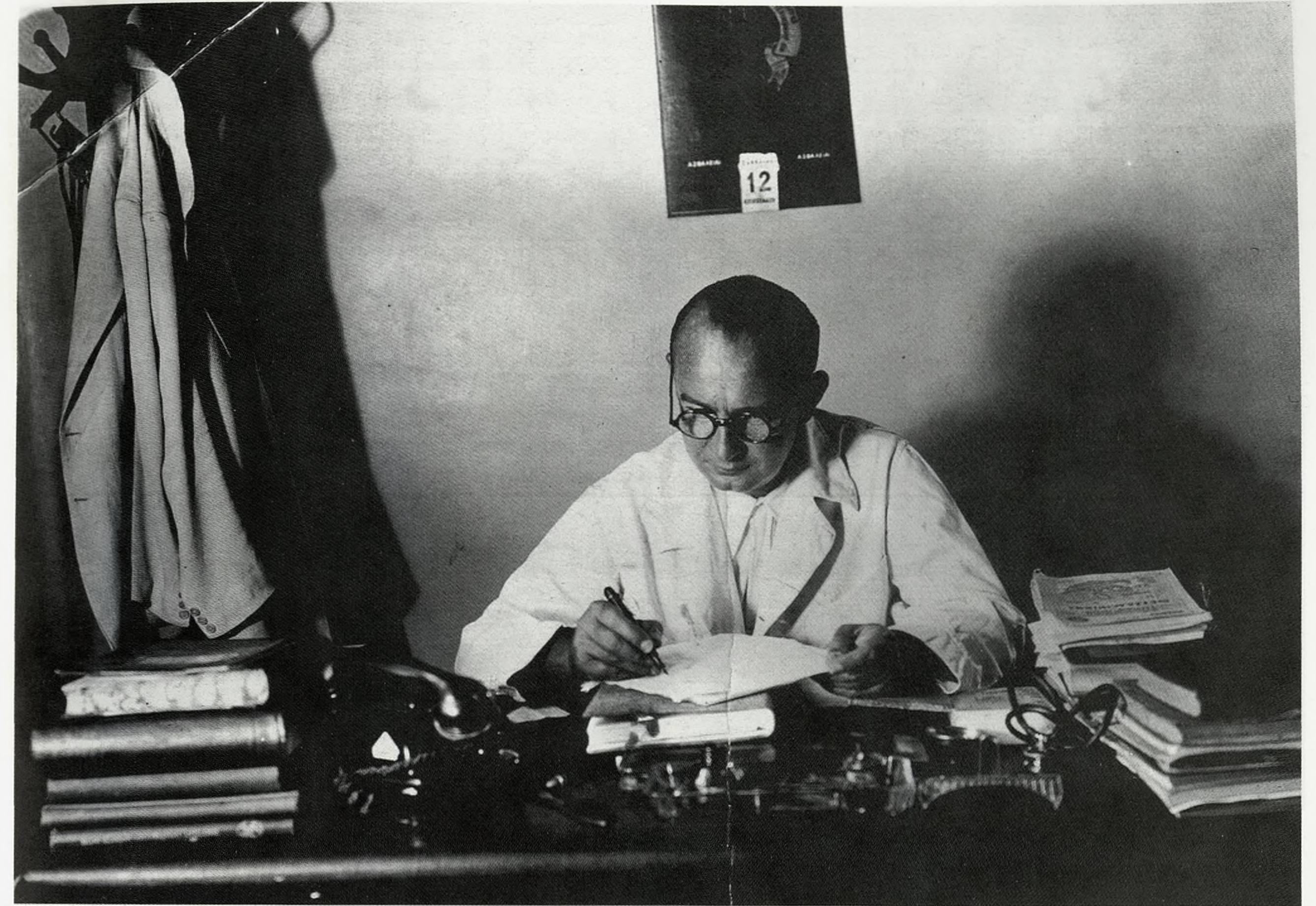
Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος στα πρώτα χρόνια της ζωής του παρακολούθησε μαθήματα από ιδιωτικούς δασκάλους και κατόπιν φοίτησε στο Β΄ Γυμνάσιο Αρρένων (και Θηλέων), το οποίο στεγαζόταν ακριβώς απέναντι από το αρχοντικό Νεδέλκου. Αποφοίτησε τον Ιούνιο του 1921 και το φθινόπωρο έγινε δεκτός στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βιέννης. Τον Ιούλιο του 1927 ανακηρύχθηκε διδάκτορας και ακολούθησαν οι μεταπτυχιακές του σπουδές σε διάφορες κλινικές του Πανεπιστημίου της Βιέννης με ειδίκευση στην γενική χειρουργική και τη χειρουργική ατυχημάτων.

Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1931 αφού στο μεταξύ είχε παντρευτεί το 1930 στη Βιέννη τη Σοφία Κόλλα από την Κέρκυρα, η οποία υπήρξε και η πρώτη ελληνίδα φοιτήτρια της Ιατρικής Σχολής της Βιέννης. Έδωσε εξετάσεις στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, για να πάρει την άδεια ασκήσεως επαγγέλματος, και, παρά τις προτάσεις που είχε να εργαστεί στην Αθήνα, επέλεξε να επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη, όπου και άρχισε να ασκεί τη χειρουργική στην κλινική του πατέρα του, η οποία τότε επεκτάθηκε με την απόκτηση τρίτου ορόφου (το 1937 η κλινική διέθετε δύναμη 11 κλινών)[3]. Για αρκετό διάστημα χειρουργούσαν οι δυο τους, αναλαμβάνοντας ο Ιωάννης Νεδέλκος γυναικολογικές και απλές επεμβάσεις ενώ ο γιος του τα περίπλοκα και λεπτά χειρουργεία. Ο Κωνσταντίνος αποκτούσε όλο και περισσότερες εμπειρίες από την υπηρεσία του και στη δημόσια υγεία. Στο Δημοτικό Νοσοκομείο

Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος με τον ανεψιό του Δημήτριο Σερέφα (1921-1988).

Θεσσαλονίκης διατέλεσε επιμελητής του εξωτερικού χειρουργικού ιατρείου (1933-1935), επιμελητής του Γ΄ Χειρουργικού τμήματος (1935-1937) και τέλος διευθυντής του ίδιου Τμήματος (1937-1943). Στη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού Πολέμου υπηρέτησε ως υπίατρος χειρουργός στην Αλβανία στο 6ο και 16ο χειρουργείο. Από τα τέλη του 1943 διατέλεσε επιμελητής της Χειρουργικής Προπαιδευτικής κλινικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και παρέμεινε στο προσωπικό της κλινικής ως τον Δεκέμβριο του 1960. Παράλληλα ακολούθησε και ακαδημαϊκή καριέρα. Το 1954 εξελέγη υφηγητής στην έδρα της Χειρουργικής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Από το 1955 έως το 1962 δίδασκε προαιρετικά μαθήματα χειρουργικής (κυρίως περί

2. Αναστασιάδης Γ.-Χεκίμογλου Ε., *Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης*, University studio press 2001, σ. 234.
3. *Ιατρική εταιρεία Θεσσαλονίκης. 75χρονη διαδρομή στην ιστορία της πόλης μας*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 34.

Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος το 1947.

καταγμάτων και εξαρθρημάτων) ενώ το ακαδημαϊκό έτος 1961-1962 του ανετέθηκε η διδασκαλία της χειρουργικής παθολογίας και εγχειρητικής.

Η κλινική Νεδέλκου σταδιακά αποκτούσε όλο και μεγαλύτερη φήμη και λόγω των ικανοτήτων του γιατρού αλλά και εξαιτίας της ανιδιοτελούς προσφοράς των υπηρεσιών του σε άπορους ασθενείς. Δεν αρνιόταν ποτέ να χειρουργήσει ασφαλισμένους του ΙΚΑ, αν και δεν ήταν συμβεβλημένος με το ίδρυμα. Πέρα από τη γενική χειρουργική, ο Νεδέλκος ασχολήθηκε ιδιαίτερα με την ορθοπεδική και ήταν από τους πρώτους που εφάρμοσαν νέες τεχνικές στις εγχειρήσεις στομάχου για καλοήθεις ή κακοήθεις όγκους. Η γυναίκα του Σοφία εκτελούσε χρέη αναισθησιολόγου και ταυτόχρονα είχε αναλάβει την επίβλεψη της τροφοδοσίας της κλινικής. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η αναισθησιολογία εξελίχθηκε στην Ελλάδα, ο Νεδέλκος συνεργάστηκε για αρκετά χρόνια με τον αναισθησιολόγο Γιάννη Μελίδη και με τον βοηθό χειρουργό Πασχάλη Αθανασιάδη.

Στα χρόνια της Κατοχής η κλινική νοσήλευε τραυματισμένους αντάρτες παρά τον κίνδυνο, ενώ προς το τέλος της Κατοχής και κατά τη διάρκεια αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων, ο Νεδέλκος ήταν ο γιατρός που χειρούργησε τον γνωστό ταγματασφαλίτη Δάγγουλα, όταν εκείνος μεταφέρθηκε στο Δημοτικό Νοσοκομείο. Παρόλο που ο γιατρός προχώρησε σε ακρωτηριασμό του ενός κάτω άκρου, ο ασθενής δεν κατόρθωσε να επιζήσει. Ο Νεδέλκος υπήρξε επίσης ο γιατρός του δικηγόρου Γεώργιου Σερεμέτη, δημάρχου Θεσσαλονίκης στα χρόνια 1943-1945 και για πολλά χρόνια προέδρου του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης. Στις αρχές του 1942 χειρούργησε τον Σερεμέτη, στο σπίτι του τελευταίου, σε πολύ δύσκολες συνθήκες (λόγω Κατοχής), σώζοντάς του κυριολεκτικά τη ζωή.

Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος δραστηριοποιήθηκε και στην κοινωνική ζωή της πόλης. Ως νέος ήταν αθλητής της ομάδας βόλεϊ του Ηρακλή Θεσσαλονίκης. Στη δεκαετία του 1950 υπήρξε μέλος του διοικητικού συμβουλίου της ΧΑΝΘ και του Ναυτικού Ομίλου Θεσσαλονίκης.

Τμήμα της Εγνατίας κοντά στην Καμάρα. Από το βιβλίο του Β. Δημητριάδη *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912).*

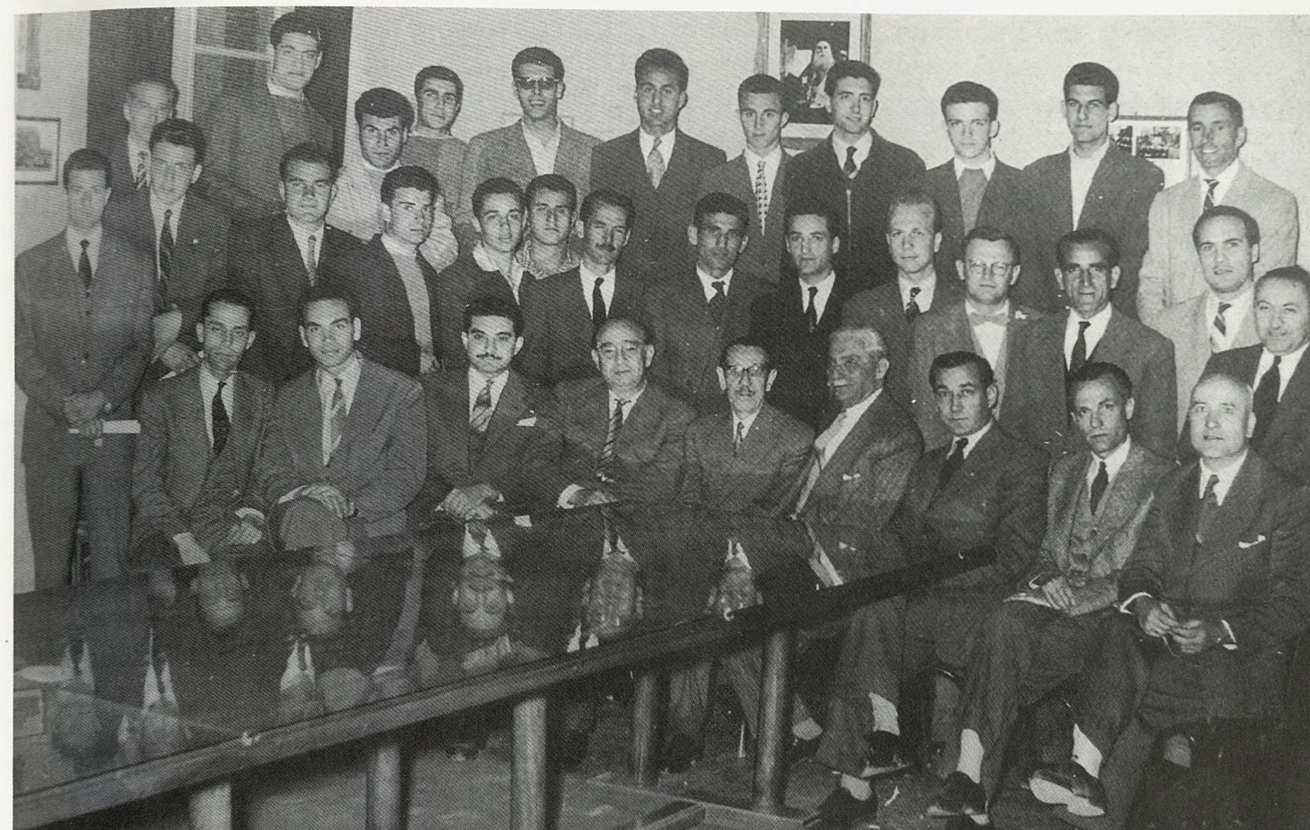
Το ενδιαφέρον του για τον αθλητισμό αποδεικνύεται και από το γεγονός ότι ταξίδεψε τρεις φορές για να παρακολουθήσει Ολυμπιακούς Αγώνες: το 1936 στο Βερολίνο, το 1948 στο Λονδίνο και το 1952 στο Ελσίνκι. Ήταν μέλος της Ιατρικής Εταιρείας Θεσσαλονίκης (το 1944 εξελέγη και στο διοικητικό συμβούλιο) και παρουσίασε πολλές εισηγήσεις για ιατρικά θέματα σε συνεδριάσεις της εταιρείας[4].

Πολλές είναι οι μαρτυρίες και οι μνήμες για τις φιλανθρωπίες του ζεύγους Νεδέλκου. Η Πέμπτη είχε καθιερωθεί ως η μέρα που ο γιατρός δεχόταν δωρεάν τους απόρους, με αποτέλεσμα η ουρά έξω από το σπίτι του, όπου στεγαζόταν και το ιατρείο, να φτάνει ως την Εγνατία. Είχαν παραχωρήσει και κατοικία σε φτωχούς, ενώ ορισμένοι από το προσωπικό της κλινικής έμεναν για αρκετά χρόνια σε δωμάτια της κλινικής ή ακόμη και του σπιτιού. Πάντοτε συνεισέφεραν σε όποιον είχε ανάγκη, γεγονός που έκανε την οικογένεια πολύ αγαπητή.

Το 1938 ο Κωνσταντίνος και η Σοφία Νεδέλκου απέκτησαν την κόρη τους Αναστασία (Άνυ). Η Άνυ έμαθε ξένες γλώσσες από δασκάλες στο σπίτι ενώ 5η και 6η τάξη δημοτικού πήγε στο σχολείο Βαλαγιάννη. Συνέχισε στο Αμερικανικό Κολέγιο Ανατόλια. Ένα χρόνο μετά την αποφοίτησή της, το 1956, παντρεύτηκε τον Μιχάλη Σερεμέτη, γιο του Γεώργιου Σερεμέτη, και έφυγαν για την Αμερική, όπου ο Μιχάλης Σερεμέτης διέπρεψε ως χειρουργός και η Άνυ σπούδασε στην σχολή Καλών Τεχνών στην Ουάσιγκτον. Η Άνυ και ο Μιχάλης Σερεμέτης απέκτησαν 4 παιδιά (2 αγόρια και 2 κορίτσια) και εξακολουθούν να ζουν στην Αμερική.

Ο πατέρας του Κωνσταντίνου Νεδέλκου Ιωάννης απεβίωσε το 1950 και η μητέρα του Αναστασία το 1968, έτος συνταξιοδότησης του Κωνσταντίνου Νεδέλκου και διακοπής της λειτουργίας της κλινικής. Ακολούθησαν αρκετά ταξίδια του ζεύγους Κωνσταντίνου και Σοφίας Νεδέλκου κυρίως στην Αμερική, για να βρεθούν κοντά στην κόρη και τα εγγόνια τους.

Τα τελευταία χρόνια της ζωής τους ταλαιπωρήθηκαν από προβλήματα υγείας. Στις 17 Ιουνίου 1987, ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος απεβίωσε σε ηλικία 83 ετών και λίγα χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1991, ακολούθησε και η γυναίκα του Σοφία.

ΧΑΝΘ 1956: Ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος, τέταρτος από αριστερά στην πρώτη σειρά των καθημένων.

Το κτίριο της οδού Εγνατία 109

Στην περιοχή Ισχακέ Καμάρα, στην ελληνική συνοικία της Παναγούδας και πάνω στην οδό Εγνατία, που την εποχή της Τουρκοκρατίας ονομαζόταν Kelemeriye Caddesi (=Λεωφόρος Καλαμαριάς) ή Φαρδύς Δρόμος[5] κτίζει το 1909 τη διώροφη οικία του ο γιατρός Ιωάννης Νεδέλκος σε σχέδια του γνωστού αρχιτέκτονα Ξενοφώντος Παιονίδη. Μάλιστα το κτίριο της οδού Εγνατίας 109 βρίσκεται σε οικόπεδο του οποίου το μέτωπο ακολουθεί την παλιά χάραξη της Εγνατίας, η οποία από το τμήμα της αυτό άρχιζε να στρίβει και να ανεβαίνει προς τα πάνω περνώντας κάτω από την Καμάρα. Η συγκεκριμένη περιοχή της Θεσσαλονίκης έχει αλλοιωθεί σήμερα, με αποτέλεσμα το κτίριο Νεδέλκου να αποτελεί ένα από τα λίγα διασωθέντα κτίρια της περιόδου. Επιπλέον, πρόκειται για ένα χαρακτηριστικό δείγμα αρχιτεκτονικής του τέλους του 19ου-αρχών 20ού αιώνα με κύρια στοιχεία την έντονη διακοσμητική διάθεση και την αρμονική συνύπαρξη πολλών διαφορετικών ρευμάτων.

Πιο συγκεκριμένα, η αρχιτεκτονική του κτιρίου χαρακτηρίζεται από μία σύζευξη νεοκλασικισμού και οθωμανικού μπαρόκ με έντονες επιρροές από την Art Nouveau αλλά και εκλεκτικιστικές τάσεις στις μορφές και στα διακοσμητικά μοτίβα της πρόσοψης. Το κεντρικό τμήμα της όψης οργανώνεται συμμετρικά, ενώ κυριαρχεί η προεξοχή του μεσαίου δωματίου του ορόφου εκτός της οικοδομικής γραμμής του κτιρίου με τη μορφή σαχνισίου, εκατέρωθεν και συμμετρικά του οποίου δύο ανοίγματα οδηγούν σε εξώστες. Γύψινα διακοσμητικά δίνουν την εντύπωση ότι υποβαστάζουν την προεξοχή του σαχνισίου και άλλα μικρότερα τους εξώστες. Στη δυτική άκρη του ορόφου υπάρχει παράθυρο και στην ανατολική ο όροφος υποχωρεί δημιουργώντας μία βεράντα. Ψευδοπεσσοί, οι οποίοι φέρουν κατακόρυφες ραβδώσεις και απολήγουν σε ανθέμια, ρόδακες και κεφαλές από κόρες, διακοσμούν τα δύο επίπεδα (ισόγειο και όροφο) αλλά και το κεντρικό τμήμα, στις άκρες του σαχνισίου.

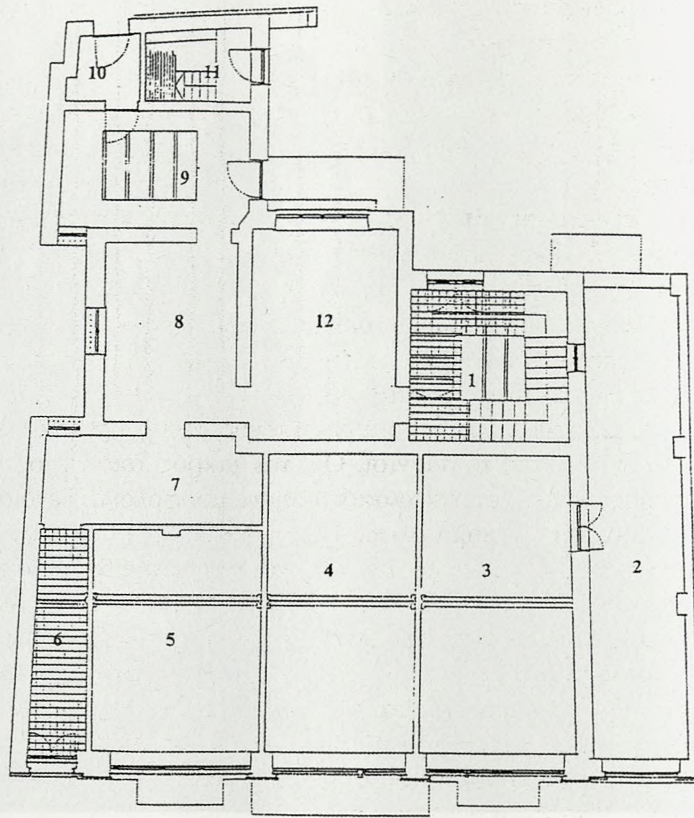
4. *Ιατρική εταιρεία Θεσσαλονίκης. 75χρονη διαδρομή στην ιστορία της πόλης μας*, Θεσσαλονίκη 2003.

5. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας (1430-1912)*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1983, σ. 64-65.

ΚΑΤΟΨΗ ΙΣΟΓΕΙΟΥ

1. Κεντρικό κλιμακοστάσιο
2. Στοά, η οποία οδηγεί στην αυλή στο πίσω μέρος της οικίας
3. Φαρμακείο
4. Επιπλοποιείο
5. Πρατήριο βενζίνης (καρβουνιάρικο)
6. Αγιογραφείο
7. Βοηθητικός χώρος ιατρείου
8. Ιατρείο
9. Γραφείο-Χώρος αναμονής
10. Μικρός χώρος πρόσβασης στην κλινική
11. Βοηθητικό κλιμακοστάσιο
12. Χειρουργείο

Σήμερα στο ισόγειο φιλοξενούνται το βιβλιοπωλείο της Αγιορειτικής Εστίας και το Γραφείο Προσκηνητών του Αγίου Όρους.

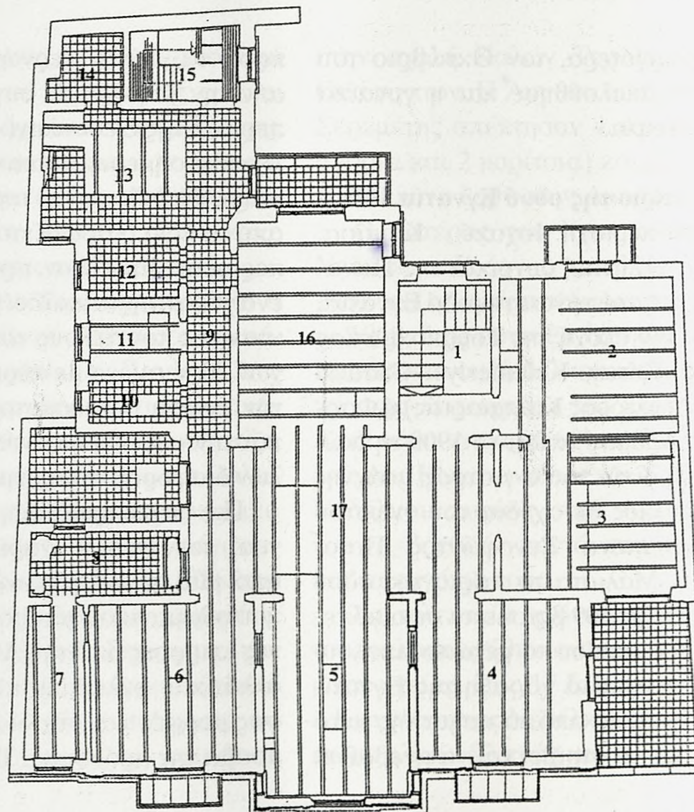

Σχεδιάγραμμα 1

ΚΑΤΟΨΗ ΟΡΟΦΟΥ

1. Κεντρικό κλιμακοστάσιο
2. Γραφείο και βιβλιοθήκη
3. Μικρό σαλόνι
4, 5, 6. Υπνοδωμάτια
7. Αποθηκευτικός χώρος
8. Μπάνιο
9. Διάδρομος που οδηγεί στην κουζίνα
10, 12. Αποχωρητήρια
11. Αποθήκη
13. Κουζίνα
14. Μικρός χώρος επικοινωνίας με την κλινική
15. Βοηθητικό κλιμακοστάσιο
16. Τραπεζαρία
17. Σάλα

Σήμερα στον όροφο φιλοξενούνται το Επιτροπικό του Αγίου Όρους και ο χώρος εκθέσεων.

Σχεδιάγραμμα 2

Τα ανοίγματα του ορόφου πλαισιώνονται περιμετρικά από μία κορνίζα η οποία καταλήγει σε διακοσμητικό κλειδί, ενώ από κάτω υπάρχει ανάγλυφη διακόσμηση από σοβά.

Ο διαχωρισμός ισογείου και ορόφου τονίζεται με διακοσμητικές ταινίες. Τη στέγη διατρέχει παραμετρικά στηθαίο με διάκοσμο από μικρούς ψευδοπεσσούς και ρόδακες. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το μπαρόκ καμπυλόγραμμο αέτωμα επάνω από το σαχνισί. Ο διάκοσμος είναι εντυπωσιακός. Στο κέντρο, μέσα σε καμπύλο πλαίσιο, υπάρχει το οικόσημο με τα αρχικά του Ιωάννη Νεδέλκου, το οποίο κρατούν δύο φτερωτές μορφές, και στις άκρες κάθονται δύο παιδιά. Το υπόλοιπο τμήμα του αετώματος καλύπτεται από πλούσιο φυτικό διάκοσμο. Στο ισόγειο, τέσσερις πεσσοί, επενδεδυμένοι εξωτερικά με μάρμαρο, χωρίζουν τα τρία καταστήματα μεταξύ τους. Οι απολήξεις των πεσσών φέρουν γύψινο διάκοσμο.

Στις δύο άκρες της πρόσοψης υπάρχουν δύο τοξωτά ανοίγματα, τα οποία στηρίζονται σε μαρμάρινες παραστάδες και στο κέντρο τους φέρουν διακοσμητικά κλειδιά. Από τα ανοίγματα αυτά το δυτικό είναι αισθητά μικρότερο από το ανατολικό, το οποίο οδηγεί μέσω στοάς στην αυλή, που βρίσκεται στην πίσω όψη του κτιρίου. Στα μεταλλικά στοιχεία του κτιρίου (άνοιγμα σαχνισίου, εξώστες και αυλόθυρα) είναι εμφανείς οι επιρροές της Art Nouveau (αισιόδοξη και ανάλαφρη διάθεση τόσο ως προς τα θέματα όσο και ως προς τη μορφή). Τα κουφώματα είναι όλα ξύλινα ανοιγόμενα με φεγγίτη και τα παντζούρια, όπου υπάρχουν, είναι γαλλικού τύπου. Σε αντίθεση με την πρόσοψη, η πίσω όψη του κτιρίου (προς την αυλή) δεν χαρακτηρίζεται από συμμετρία και γενικότερα η διακόσμηση είναι πολύ πιο απλή. Στο ΒΔ άκρο της οικίας και σε επαφή με αυτή βρισκόταν η κλινική του Ιωάννη Νεδέλκου, η οποία κτίστηκε την ίδια εποχή με την οικία (αλλά όχι σε σχέδια Παιονίδη). Αρχικά ήταν διώροφη και το 1930 προστέθηκε ο τρίτος όροφος, για να εγκαταλειφθεί τελικά το 1968.

Οι δύο πλάγιες όψεις του κτιρίου είναι μεσοτοιχίες. Η δυτική πλευρά υποχωρεί και δημιουργείται μικρός ακάλυπτος χώρος. Το μόνο μορφολογικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ανατολική πλευρά είναι η γωνιακή βεράντα του πρώτου ορόφου, όπου συναντούμε τα ίδια χαρακτηριστικά με την πρόσοψη.

Τέλος, η στέγη είχε ύψος περίπου 1,5 μ. και για αυτό τον λόγο δεν ήταν ορατή από το επίπεδο της Εγνατίας.

Αρχιτεκτονική και λειτουργία του κτιρίου

Το κτίριο Νεδέλκου αποτελείται από υπόγειο, ισόγειο, όροφο, δώμα και έχει προσανατολισμό ΝΔ. Στην πρόσοψη του κτιρίου κατά την περίοδο χρήσης του από την οικογένεια, υπήρχαν τρία καταστήματα, τα οποία λειτουργούσαν (με σειρά από δυτικά προς ανατολικά) ως καρβουνιάρικο (μάλιστα φέρει επιγραφή της εταιρείας πετρελαιοειδών FINA), φαρμακείο και επιπλοποιείο.

Οι προσόψεις των δύο πλαϊνών καταστημάτων αποτελούνταν από τρίφυλλο υαλοστάσιο με ανοιγμένο το μεσαίο φύλλο. Τα κουφώματα ήταν μεταλλικά και μπροστά από αυτά κατέβαιναν στόρια. Η πρόσοψη του μεσαίου καταστήματος ωστόσο διέφερε. Αποτελούνταν από δίφυλλο υαλοστάσιο με ανοιγμένο το δεξιό φύλλο, το κούφωμα ήταν ξύλινο με ανάγλυφες διακοσμήσεις και μπροστά από αυτό κατέβαινε στόρι με δύο τμήματα από κυματιστή λαμαρίνα. Η μικρή στοά στην αριστερή πλευρά της πρόσοψης χρησιμοποιούνταν τα τελευταία χρόνια ως εργαστήρι αγιογραφίας και έκλεινε με δίφυλλη ξύλινη πόρτα από υαλοστάσιο και ανάγλυφες διακοσμήσεις, ενώ μπροστά κατέβαινε στόρι από κυματιστή λαμαρίνα. Η δεξιά στοά οδηγούσε στην αυλή, στο πίσω μέρος του κτιρίου, και επικοινωνούσε και με το διπλανό κατάστημα με μία δίφυλλη ξύλινη πόρτα. Η τοξωτή είσοδος της στοάς έκλεινε με δίφυλλη σιδερένια αυλόπορτα. Ωστόσο, η κύρια είσοδος του κτιρίου βρισκόταν στην αυλή. Ξύλινη δίφυλλη πόρτα οδηγούσε σε ένα χολ, όπου βρισκόταν και το κλιμακοστάσιο, απ' όπου μπορούσε κανείς να ανεβεί στον όροφο είτε να κατεβεί στο υπόγειο. Ο χώρος αυτός επικοινωνούσε και με τους υπόλοιπους χώρους του ισογείου εκτός από τα προαναφερθέντα καταστήματα.

Οι υπόλοιποι χώροι του ισογείου χρησιμοποιούνταν ως γραφείο, εξεταστήριο, χειρουργείο και βοηθητικοί χώροι από τον Ιωάννη Νεδέλκο αρχικά και στη συνέχεια από τον γιο του Κωνσταντίνο. Από το ιατρείο, το οποίο αποτελούσε και το βορειότερο δωμάτιο, ήταν δυνατή η πρόσβαση μέσω μικρού χώρου στην κλινική, η οποία όπως προαναφέρθηκε, βρισκόταν στο ΒΔ άκρο της οικίας. Δίπλα στην εξωτερική, ξεχωριστή είσοδο του γραφείου από την αυλή, υπήρχε δεύτερο κλιμακοστάσιο για την επικοινωνία του ορόφου με το υπόγειο και το δώμα (σχεδιάγραμμα 1).

Στον όροφο (σχεδιάγραμμα 2) βρισκόταν η οικία της οικογένειας. Στο κέντρο του ορόφου δέσποζε το ευρύχωρο σαλόνι της οικίας, το οποίο επικοινωνούσε νότια με τα τρία κατά σειρά υπνοδωμάτια της πρόσοψης, βόρεια με την τραπεζα-

ρία και ανατολικά με δύο χώρους, οι οποίοι συνδέονταν με μεγάλο άνοιγμα μεταξύ τους. Οι χώροι αυτοί χρησιμοποιούνταν ως γραφείο και μικρότερο σαλόνι, το οποίο οδηγούσε στη ΝΑ γωνιακή βεράντα (ακριβώς επάνω από τη μεγαλύτερη στοά της πρόσοψης). Στη δυτική πλευρά του ορόφου υπήρχαν οι χώροι υγιεινής καθώς και βοηθητικοί χώροι. Ένας μακρόστενος διάδρομος οδηγούσε στην κουζίνα, το βορειότερο δωμάτιο, στο οποίο η είσοδος ήταν δυνατή και από το βοηθητικό κλιμακοστάσιο.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο χώρος του υπογείου, όπου βρέθηκε πηγάδι με λαξευτό στόμιο (πιθανότατα προγενέστερο του κτιρίου) καθώς και μία πλάκα με κτητορική επιγραφή που αναφέρει τον ιδιοκτήτη του κτιρίου Ιωάννη Νεδέλκο, τον αρχιτέκτονα Ξενοφώντος Παιονίδη αλλά και το έτος θεμελίωσης του κτιρίου 1909. Από τη διάταξη του χώρου συμπεραίνονται οι βοηθητικές του χρήσεις.

Τέλος, το δώμα καταλάμβανε μικρό τμήμα στη ΒΑ πλευρά του κτιρίου και χρησιμοποιούνταν αρχικά ως πλυσταριό και αργότερα ως μαγειρείο (κατά καιρούς φιλοξενούσε ανθρώπους που δέχονταν τη βοήθεια της οικογένειας). Ο υπόλοιπος χώρος καλυπτόταν από ξύλινη στέγη.

Ένα «έργο τέχνης»

Πέρα από την καλλιτεχνική του αξία μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει το κτίριο Νεδέλκου και λόγω των πολλών περιπετειών που πέρασε μέχρι να χαρακτηριστεί «έργο τέχνης» και να υπάρξει μέριμνα για την αποκατάστασή του.

Μετά τον μεγάλο σεισμό της πόλης το 1978 και τις ζημιές που υπέστη το κτίριο, συντάχθηκε «πρωτόκολλο επικινδύνως ετοιμόρροπων οικοδομών (889/78)», το οποίο απαιτούσε την κατεδάφιση του ορόφου (παρά το γεγονός πως ακόμη και όταν η καταστροφή του κτιρίου είχε προχωρήσει δεν είχε παρατηρηθεί αποσάθρωση της μάζας ούτε απόκλιση από την κατακόρυφο ούτε διαμπερείς ρωγμές, ώστε να δικαιολογείται η έκδοση του πρωτοκόλλου). Φυσικά η οικογένεια Νεδέλκου μετά τον σεισμό εγκατέλειψε το κτίριο.

Επίσης, λόγω του νέου ρυμοτομικού σχεδίου που προέβλεπε την επέκταση της οδού Πατριάρχου Ιωακείμ διά μέσου του οικοπέδου, ξεκίνησε το 1980 η διαδικασία κατεδάφισης με αποξήλωση της στέγης, η οποία όμως διακόπηκε, καθώς τον Απρίλιο του ίδιου χρόνου η 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων επρόκειτο να εξετάσει την περίπτωση χαρακτηρισμού του κτίσματος ως διατηρητέου. Ωστόσο, σημαντικά τμήματα του εσωτερικού είχαν ήδη καταστραφεί (π.χ. κουφώματα, ξύλινα δάπεδα, κιγκλιδώματα κλιμακοστασίων, οροφές).

Το Δεκέμβριο του 1980 ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος (ο οποίος είχε ήδη κληρονομήσει το ακίνητο το 1968 από τη μητέρα του Αναστασία Νεδέλκου) άφησε με ιδιόχειρη διαθήκη το κτίριο (καθώς και την παλιά οικοδομή που χρησιμοποιούσε ως κλινική μαζί με το οικόπεδό τους, 640 μ^2 περίπου) στον Δήμο Θεσσαλονίκης, με τον όρο να το αξιοποιήσει ως μουσείο. Το 1981 το κτίριο χαρακτηρίστηκε ως «έργο τέχνης» (Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/2890/5019/26-1-81 ΦΕΚ 89/Β/10-2-81). Ωστόσο ο Δήμος Θεσσαλονίκης επέμενε στην κατεδάφιση του κτιρίου, προκειμένου να συντελεσθεί η ρυμοτομία, ενώ η 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων υποστήριζε το αντίθετο, καθώς πέρα από την καλλιτεχνική αξία του κτιρίου η διάνοιξη της οδού θα προκαλούσε κυκλοφοριακά προβλήματα [διακόπτοντας δύο κεντρικές οδούς (Εγνατία - Λ. Ιασωνίδου) σε μικρή απόσταση από το σημείο συμβολής τους].

Τελικά η απόφαση χαρακτηρισμού του κτιρίου ως «έργου τέχνης» ανακλήθηκε (Υ.Α. ΥΠΠΕ/ΔΙΛΑΠ/Γ/1042/25425/8-5-84 ΦΕΚ 344/Β/30-5-84) με το επιχείρημα πως το συγκεκριμένο ρυμοτομικό σχέδιο θα συνέβαλε στην προβολή των βυζαντινών μνημείων του Αγίου Παντελεήμονος και της Ροτόντας. Παρόλα αυτά το κτίσμα συνέχισε να περιλαμβάνεται στα νεότερα μνημεία της πόλης από το 1983, σύμφωνα με προεδρικό διάταγμα του υπουργείου Χωροταξίας.

Τον Ιούνιο του 1987 ο Κωνσταντίνος Νεδέλκος πέθανε και τον Οκτώβριο η διαθήκη κηρύχθηκε κυρία. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης την αποδέχθηκε τον Ιούλιο της επόμενης χρονιάς.

Στη συνέχεια, στο πλαίσιο της κατασκευής σημαντικών έργων για τις εκδηλώσεις της Πολιτιστικής Πρωτεύουσας 1997, ο Δήμος Θεσσαλονίκης ενέταξε στα έργα αυτά και την αποκατάσταση του κτιρίου Νεδέλκου. Η ανάθεση της μελέτης έγινε κατόπιν επιλογής ύστερα από πρόσκληση εκδήλωσης ενδιαφέροντος στο γραφείο μελετών Ι. ΤΡΩΝΤΣΙΟΣ ΚΑΙ ΣΙΑ ΤΕΚΤΟΝΙΚΗ Ο.Ε.-Μ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ.

Με την ολοκλήρωση των εργασιών της αποκατάστασης καθώς και των επεμβάσεων που έγιναν, ώστε να εξυπηρετείται η νέα χρήση του κτιρίου, το μέγαρο Νεδέλκου παραχωρήθηκε από τον Δήμο Θεσσαλονίκης στην «Αγιορειτική Εστία».

Πρόκειται για αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία, που ιδρύθηκε το 2000 από τον Δήμο Θεσσαλονίκης και την Ιερά Κοινότητα του Αγίου Όρους και ουσιαστικά αποτελεί τη λειτουργική συνέχεια της έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», που παρουσιάστηκε το 1997 στο πλαίσιο των εκδηλώσεων της Θεσσαλονίκης ως Πολιτιστικής Πρωτεύουσας της Ευρώπης. Στις εγκαταστάσεις της «Αγιορειτικής Εστίας» φιλοξενούνται το Γραφείο Εξυπηρέτησης Προσκυνητών του Αγίου Όρους, το Επιτροπικό της Ιεράς Κοινότητος καθώς και το βιβλιοπωλείο της «Αγιορειτικής Εστίας». Στις δραστηριότητές της επίσης συγκαταλέγονται η διαχείριση όλου του αποθέματος της έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», η πραγματοποίηση ερευνών και μελετών για την προβολή του Αγίου Όρους, η οργάνωση βιβλιοθήκης καθώς και η οργάνωση και η λειτουργία εκθέσεων με σκοπό την ανάδειξη της μακράς μοναστικής παράδοσης του Αγίου Όρους. Αυτή την περίοδο οργανώνεται μουσειακή αίθουσα, αφιέρωμα στη μνήμη του δωρητή του κτιρίου Κωνσταντίνου Νεδέλκου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Α. Ανεστόπουλος, *Μακεδονικός Αγών 1903–1908*, Θεσσαλονίκη 1968.
- Αρχείο «Αγιορειτικής Εστίας».
- Αρχείο 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων.
- Αρχείο Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Θ.).
- Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Ε.Μ.Σ., Θεσσαλονίκη 1983.
- Γ. Αναστασιάδης – Ε. Χεκίμογλου, *Η «χαμένη» Εγνατία της Θεσσαλονίκης*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- Έκθεση Ιστορικής Γ Έρευνας – Τεκμηρίωσης, Γραφείο Μελετών Ι. ΤΡΩΝΤΣΙΟΣ & ΣΙΑ ΤΕΚΤΟΝΙΚΗ Ο.Ε. – Μ. ΛΑΖΑΡΙΔΟΥ.
- *Η ιστορία της ιατρικής στην πόλη της Θεσσαλονίκης*, Πρακτικά 1ου Επιστημονικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 2005.
- Θ. Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου, «Ο αρχιτέκτων Ξενοφών Παιονίδης – Ένα σχεδίασμα για το έργο του», *Θεσσαλονικέων Πόλις Πηγές και γραφές 6.000 χρόνων*, (τεύχος 1ο), Θεσσαλονίκη 1997.
- *Ιατρική Εταιρεία Θεσσαλονίκης – 75χρονη διαδρομή στην ιστορία της πόλης μας*, Ι.Ε.Θ., Θεσσαλονίκη 2003.
- Μ. Σαραντίδου και Ν. Παπαδόπουλος, *Αποτύπωση και Μελέτη Αποκατάστασης του Διατηρητέου κτιρίου στην οδό Εγνατίας 109*, Α.Π.Θ., 1992.
- *Νεώτερα Μνημεία της Θεσσαλονίκης*, 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, Θεσσαλονίκη 1985.
- Σ. Πολυζωίδης, *Μισός αιώνας με τον ιατρικό κόσμο της Θεσσαλονίκης*, Ι.Ε.Θ., 1990.
- Τμήμα Κτηματολογίου, Διεύθυνση Τοπογραφίας Δήμου Θεσσαλονίκης.
- *ΧΑΝΘ – Λεύκωμα για τα 75 χρόνια*, Θεσσαλονίκη Πολιτιστική Πρωτεύουσα 1997.

Ο ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΑΣ ΞΕΝΟΦΩΝ ΠΑΙΟΝΙΔΗΣ

Ο Ξενοφών Παιονίδης υπήρξε ο αρχιτέκτονας που ανέλαβε τα περισσότερα έργα της ελληνικής κοινότητας της Θεσσαλονίκης στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ού αι. Γεννήθηκε στη Φούρκα Χαλκιδικής το 1863, ωστόσο η καταγωγή του ήταν από την Έδεσσα.(Ο πατέρας του υιοθέτησε το επώνυμο Παιονίδης όταν εγκαταστάθηκε στη Χαλκιδική). Ο Ξ. Παιονίδης φοίτησε στο Γυμνάσιο Θεσσαλονίκης, συνέχισε στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο και τέλος στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου. Από το 1892, οπότε επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, ανέλαβε σημαντικά έργα που ακόμη και σήμερα χαρακτηρίζουν αρχιτεκτονικά την πόλη, όπως το Παπάφειο (1903), η βίλα Μορδώχ (σημερινή Δημοτική Πινακοθήκη), η έπαυλη του Χασάν Πριστίνα (σημερινή Σχολή Τυφλών), η έπαυλη του Εμμανουήλ Ραφαήλ Σάλεμ (πρώην Ιταλικό Προξενείο) κ.ά. Πολλά είναι τα σχολεία που έκτισε στη Θεσσαλονίκη αλλά και στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Χαλκιδική. Η δραστηριότητά του απλώθηκε και στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας ως και το Άγιον Όρος, όπου σχεδίασε για τη μονή Ιβήρων το νέο Συνοδικό Μέγαρο, ένα μεγαλεπήβολο έργο που διακόπηκε λόγω του Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στη δημόσια δράση του αρχιτέκτονα Παιονίδη. Διατέλεσε δημοτικός σύμβουλος Θεσσαλονίκης, γερουσιαστής Χαλκιδικής, ενώ στη διάρκεια του Μακεδονικού Αγώνα προσέφερε τις υπηρεσίες του κυρίως στην περιοχή της Λίμνης των Γιαννιτσών, όπου συχνά μετέβαινε για να σχεδιάσει τα φυλάκια των Βουλγάρων, τις οχυρώσεις και τις διαβάσεις. Μέσω του Γενικού Προξενείου τα σχέδια διανέμονταν στους αρχηγούς των σωμάτων για την καλύτερη οργάνωση των επιθέσεων. Για τη δράση του τιμήθηκε με το παράσημο Γ΄ Τάξεως. Πέθανε από καρδιακό επεισόδιο στις 22 Μαΐου 1933 στην Ιερά Μονή Αγίας Αναστασίας στη Χαλκιδική.

Λύκειο Ελληνίδων

[ΤΗΣ: *Μαρίας Μπατσιούλα*]

Στο συγκεκριμένο άρθρο επιχειρείται μία παρουσίαση της ιστορικής πορείας του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης, καθώς και της λαογραφικής συλλογής παραδοσιακών ενδυμασιών που διαθέτει. Για να μιλήσει όμως κανείς για το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης πρέπει αναπόφευκτα να το συνδέσει με το Λύκειο Ελληνίδων της Αθήνας και την ιδρύτριά του Καλλιρρόη Παρρέν. Επίσης, χρειάζεται να εξεταστεί παράλληλα με το κίνημα της γυναικείας χειραφέτησης στις εκάστοτε ιστορικές συνθήκες. Ο ρόλος πάντως του Λυκείου Ελληνίδων στην εξέλιξη του φεμινισμού στην Ελλάδα τελικά αποτιμάται ως συντριπτικά μικρότερος σε σχέση με τη συμβολή του στη διάσωση, συντήρηση και διάδοση στοιχείων του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού.

Οι γυναίκες στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα

Στα τέλη του 19ου αιώνα παρατηρήθηκε άνθηση της Μεγάλης Ιδέας και αναζωπύρωση των προσπαθειών για εκσυγχρονισμό της χώρας. Η διαφύλαξη και η διάδοση της ελληνικής γλώσσας αποτέλεσαν εθνικό σκοπό, καθώς ήταν ένα από τα βασικά στοιχεία του ελληνικού πολιτισμού. Η ελληνική κοινωνία έψαχνε για αποδείξεις της «αδιαμφισβήτητης» πολιτισμικής της υπεροχής. Η «αδιάσπαστη συνέχεια του ελληνισμού» και η άμεση αναγωγή σε «ένδοξες» εποχές της ιστορίας στηρίζονταν με κάθε τρόπο και η «εκπολιτιστική αποστολή» του ελληνικού λαού μετατράπηκε σε εθνικό σκοπό.

Οι αστοί της πρωτεύουσας επιδίωκαν να καλλιεργήσουν μια εικόνα πλούτου, άνεσης, διασκεδάσεων σε μια πόλη εφάμιλλη των ευρωπαϊκών πρωτευουσών. Το στερεότυπο της οικονομικής ευμάρειας, της κοινωνικής συνοχής και της μη παραδοχής της ύπαρξης εσωτερικών συγκρούσεων αναπαράχθηκε για την εξυπηρέτηση των εθνικών στόχων και την τόνωση του πατριωτικού φρονήματος. Οι ιδιότητες του κάθε φύλου και το πεδίο δράσης του ήταν ξεκάθαρα και αδιαπραγμάτευτα.

Οι γυναίκες θεωρούνταν προορισμένες να παραμένουν στα όρια της οικίας και να γίνονται σύζυγοι και μητέρες. Την εποχή αυτήν εκδηλώθηκε μία προσπάθεια από τις γυναίκες για συμμετοχή στον δημόσιο βίο οι οποίες ανήγαγαν αυτά ακριβώς τα «φυσικά» χαρακτηριστικά τους σε «εθνική» υπόθεση. Άρχισαν τότε να διατυπώνονται τα πρώτα αιτήματα για το δικαίωμα στην εκπαίδευση και στην εργασία[1]. Σημαντικό ρόλο στην προώθηση του γυναικείου ζητήματος διαδραμάτισαν οι γυναίκες συγγραφείς και παιδαγωγοί, οι εγγράμματες δηλαδή, μέσω της εργασίας τους, είχαν κατακτήσει μία παρουσία στον δημόσιο χώρο, είχαν αποκτήσει οικονομική ανεξαρτησία και είχαν αναπτύξει έναν κύκλο γνωριμιών που τις επέτρεπε να ενημερώνονται για τις πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις. Όσες ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα είχαν την ευκαιρία στα «σαλόνια της καλής κοινωνίας» να συναναστρέφονται με τους εκπροσώπους του πνευματικού κόσμου της εποχής. Οι συγκεκριμένες γυναίκες αποτέλεσαν τις πρωτοπόρους ενός γυναικείου τύπου που συνιστούσε ένα «πρώτο μέσο διερεύνησης μιας αυτόνομης γυναικείας ταυτότητας που αμφισβητεί τον ιδεολογικό προσδιορισμό των γυναικών στην ελληνική κοινωνία του 19ου αιώνα»[2].

Οι γυναίκες εκμεταλλευόμενες τις συνθήκες της εποχής προσπάθησαν να προωθήσουν τα αιτήματα για βελτίωση της θέσης του φύλου τους και να απαιτήσουν πρόσβαση στην εκπαίδευση, υποστηρίζοντας πως οι «γυναικείες» ιδιότητές τους μπορεί να υπερβούν τον κατεξοχήν χώρο αναφοράς και δράσης των γυναικών, δηλαδή την οικία και να υπηρετήσουν τους εθνικούς σκοπούς. Η μητρότητα απέκτησε προεκτάσεις εθνικού χρέους, καθώς οι μητέρες ήταν οι κυρίως υπεύθυνες για τη γέννηση και διαπαιδαγώγηση των μελλοντικών πολιτών. Η εκπαίδευση, όπως υποστήριζαν οι γυναίκες, είναι απαραίτητη. Αποτελούσε καθήκον τους να καλλιεργήσουν στο έπακρο τις «φυσικές» γυναικείες ιδιότητες και να ανταποκριθούν στην «εθνική» αποστολή της μητρότητας.

Ένας επιτρεπτός και συμβατός με την «ιδιαίτερη γυναικεία φύση» τρόπος εισόδου των γυναικών στον δημόσιο βίο ήταν μέσω φιλανθρωπικών δραστηριοτήτων. Σύμφωνα με τις απόψεις των αστών της εποχής, το όραμα της Μεγάλης Ιδέας και της εξάπλωσης του ελληνικού πολιτισμού κινδύνευε από την άθλια κατάσταση διαβίωσης των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων. Οι συνθήκες στις οποίες ζούσαν οι αγροτικοί πληθυσμοί αλλά και οι φτωχότεροι κάτοικοι των πόλεων δε συμβάδιζαν με την «ευρωπαϊκή» εικόνα προόδου και ευημερίας που ήθελαν να μιμηθούν τα μεσαία και ανώτερα αστικά στρώματα. Παράλληλα, διαδιδόταν η άποψη πως η κοινωνική και οικονομική αθλιότητα κάποιου συνοδευόταν συνήθως από ηθική χαλαρότητα και ροπή προς την εγκληματικότητα. Το εμφανές άλλωστε χάσμα ανάμεσα αφενός στα ανώτερα και μεσαία και αφετέρου στα κατώτερα αστικά στρώματα μπορούσε να προκαλέσει κοινωνική αναταραχή. Η φτώχεια, στα τέλη του 19ου αιώνα, δε νοούνταν μόνο ως ένα δεινό της κοινωνίας, αλλά και ως μία «ασθένεια που επιδέχεται θεραπείας»[3].

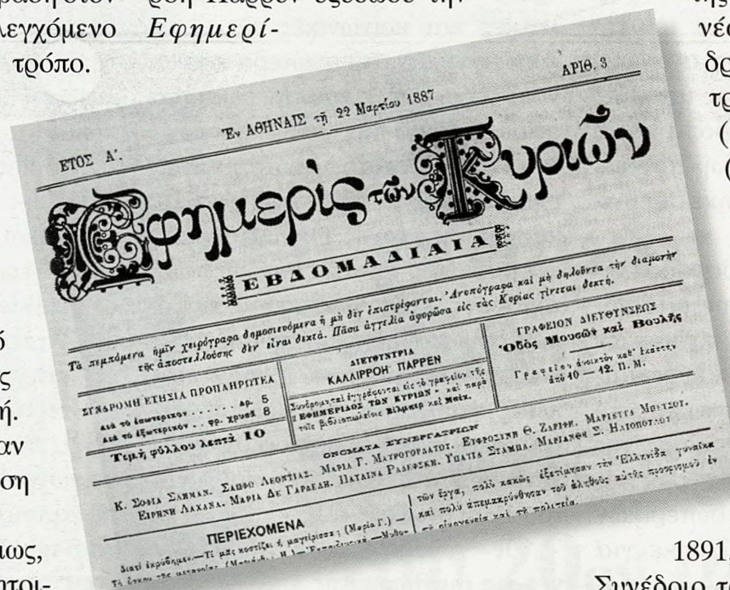
Οι γυναίκες εκλαμβάνοντας τις συνθήκες ως μία ευκαιρία επέκτασης του πεδίου δράσης τους στον δημόσιο χώρο έσπευσαν να αναλάβουν τον ρόλο των αναμορφωτριών των φτωχών, δραστηριότητα που συμβάδιζε με την ευσπλαχνία που

1. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β1, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 338-339.
2. Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής, γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 6-7.
3. Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, τυπωθήτω: Αθήνα 2000, σ. 69.

έχει η γυναικεία φύση. Οι διανοούμενοι της εποχής και το σύνολο του ανδρικού πληθυσμού στήριζαν θερμά την άποψη που ήθελε τις γυναίκες ως παιδαγωγούς και αναμορφώτριες των κατώτερων στρωμάτων. Η ενθάρρυνση από τους άντρες της ενασχόλησης των γυναικών με τη φιλανθρωπία δεν ήταν τυχαία. Η οργάνωση των γυναικών σε σωματεία φιλανθρωπικού χαρακτήρα τούς παρείχε πρόσβαση στον δημόσιο χώρο, αλλά με ελεγχόμενο και πολύ συγκεκριμένο τρόπο. Εξυπηρετούσε δηλαδή έναν εθνικό σκοπό και ήταν συμβατή με τις «φυσικές», «ηθοπλαστικές» και «εκπολιτιστικές» ιδιότητες των γυναικών, αντισταθμίζοντας τον αποκλεισμό τους από άλλους χώρους δημόσιας δράσης, όπως η πολιτική. Η ιδιότητα του πολίτη ήταν ακόμη μακρινή κατάκτηση για τις γυναίκες.

Για άλλη μια φορά όμως, γινόταν επίκληση στα μητρικά αισθήματά τους[4]. Σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής περί γυναικείας φύσης και μητρότητας, όπως μία μητέρα μεταβιβάζει στα παιδιά της τις σωστές ηθικές, πατριωτικές και θρησκευτικές εκείνες γνώσεις που θα συμβάλουν στο να εξελιχθούν σε πολίτες άξιους να αντεπεξέλθουν πλήρως στις απαιτήσεις της πατρίδας και των εθνικών αναγκών, έτσι και οι γυναίκες, ως μητέρες πλέον όλων των κατατρεγμένων, είναι ικανές να αναμορφώσουν όσους έχουν ανάγκη. Οι γυναικείες οργανώσεις, που ιδρύονταν συνήθως από πλούσιες αστές, δέχονταν ως μέλη τους και γυναίκες μεσαίων και μικροαστικών στρωμάτων. Ήδη το 1855 ιδρύθηκε το Αμαλιείο Ορφανοτροφείο κοριτσιών από τη Φιλανθρωπική Εταιρεία Κυριών, αλλά οι φιλανθρωπικές και αναμορφωτικές δραστηριότητες, όπως συσσίτια, ορφανοτροφεία, φτωχοκομεία και επαγγελματικές σχολές άρχισαν να γίνονται πολυπληθέστερες από το 1870.

Στο παραπάνω ιστορικό πλαίσιο, τον Μάρτιο του 1887 η Καλλιρρόη Παρρέν εξέδωσε την *Εφημερί-*

ΕΤΟΣ Α΄. Ἐν ΑΘΗΝΑΙΣ τῇ 22 Μαρτίου 1887 ΑΡΙΘ. 3

Ἐφημερὶς τῶν Κυριῶν

ΕΒΔΟΜΑΔΙΑΙΑ

Τὰ πεμπόμενα ἡμῖν χειρόγραφα δημοσιευόμενα ἢ μὴ δὲν ἐπιστρέφονται. Ἀνυπόγραφα καὶ μὴ δηλοῦντα τὴν διαμονὴν τῆς ἀποστελλούσης δὲν εἶναι δεκτά. Πᾶσα ἀγγελία ἀφορῶσα εἰς τὰς Κυρίας γίνεται δεκτή.

ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΕΤΗΣΙΑ ΠΡΟΠΛΗΡΩΤΕΑ
Διὰ τὸ ἐσωτερικὸν . . . . . . δρ. 5
Διὰ τὸ ἐξωτερικὸν . . φρ. χρυσᾶ 8
Τιμὴ φύλλου λεπτὰ 10

ΔΙΕΥΘΥΝΤΡΙΑ
ΚΑΛΛΙΡΡΟΗ ΠΑΡΡΕΝ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΕΩΣ
Ὁδὸς Μουσῶν καὶ Βουλῆς

ΟΝΟΜΑΤΑ ΣΥΝΕΡΓΑΤΡΙΩΝ
Κ. Σοφια Σαμμαν. Σαπφω Λεοντιας. Μαρια Γ. Μαυρογορδατου. Ευφροσυνη Θ. Ζαριφη. Μαριεττα Μπετσου. Ειρηνη Λαχανα. Μαρια Δε Γαρδεαη. Πατάινα Ραδεφσκη. Υπατια Σταμπα. Μαριανθη Σ. Ηλιοπουλου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

δα των Κυριών, ένα έντυπο που αποτέλεσε μία πρώτη συστηματική προσπάθεια «ανόρθωσης του γυναικείου φύλου». Η Καλλιρρόη Παρρέν-Σιγανού υπήρξε μία από τις πρωτοπόρους του φεμινιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Γεννήθηκε στα Πλατάνια Αμαρίου του Ρεθύμνου Κρήτης το 1861. Μετακόμισε στην Αθήνα μαζί με την οικογένειά της σε παιδική ηλικία. Σπούδασε στη Σχολή Σουρμελή στον Πειραιά, στη Γαλλική Σχολή Καλογραιών και στη συνέχεια στο Αρσάκειο. Διατέλεσε διευθύντρια στο Ροδοκανάκειο Παρθεναγωγείο της Οδησσού και στο Ζάππειο Παρθεναγωγείο Αδριανουπόλεως. Παντρεύτηκε τον γάλλο δημοσιογράφο και ιδρυτή του Αθηναϊκού Πρακτορείου Ιωάννη Παρρέν και εγκαταστάθηκε στην Αθήνα. Συναναστρεφόταν με πνευματικούς και πολιτικούς ανθρώπους της εποχής και παρακολουθούσε τις εξελίξεις σε όλους τους τομείς. Εκτός από το δημοσιογραφικό και φιλανθρωπικό της έργο, η Καλλιρρόη Παρρέν έχει γράψει αρκετά μυθιστορήματα και θεατρικά: «Ιστορία της γυναίκας» (1889), «Η νέα Γυναίκα» (τρίπρακτο δράμα, παίχθηκε στο θέατρο Μαρίκα Κοτοπούλη) (1907), «Η μάγισσα» (1901), «Τα βιβλία της αυγής» (τριλογία από τα έργα «Η χειραφετημένη», «Η μάγισσα», «Το νέο συμβόλαιο») (1980-1903), κ.ά. Ήταν η πρώτη Ελληνίδα που εκπροσώπησε την Ελλάδα σε Διεθνή Συνέδρια. Στα 1889, 1891, 1896 έλαβε μέρος στο Συνέδριο των Γυναικείων Έργων και Ιδρυμάτων (Παρίσι) και το 1896 στο Διεθνές Συνέδριο Γυναικών (Σικάγο).

Η *Εφημερίς των Κυριών* είχε, σε αντίθεση με άλλα γυναικεία έντυπα της εποχής αλλά και των μεταγενέστερων περιόδων, μακρά διάρκεια ζωής, καθώς εκδιδόταν για είκοσι συνεχή χρόνια εβδομαδιαίως και για τα επόμενα δέκα ανά δεκαπενθήμερο. Η ύλη της εφημερίδας περιλάμβανε κείμενα γυναικείας λογοτεχνίας, άρθρα σχετικά με τα προβλήματα και τις διεκδικήσεις των γυναικών, όπως το ζήτημα της προίκας, της οικιακής εργασίας, της σεξουαλικής εκμετάλλευσης, της μητρότητας, της εκπαίδευσης και της εργασίας και πρόβαλλε τη

Η Καλλιρόη Παρρέν.

4. Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος: Αθήνα 1987, σ. 100-102.

δράση και το έργο γυναικών της εποχής[5]. Βεβαίως οι απόψεις για την εκπαίδευση των γυναικών δεν ξέφευγαν ποτέ από τα «συντηρητικό» πλαίσιο που οριοθετούσαν οι τότε κατεστημένες αντιλήψεις περί διαφορετικών ρόλων των δύο φύλων. Έπρεπε πάντα να συνάδουν με τη «γυναικεία ιδιαιτερότητα», με τον ρόλο της γυναίκας ως μητέρας, συζύγου και νοικοκυράς. Μέσω του πρίσματος της «γυναικείας φύσης» προσεγγιζόταν και το ζήτημα της εργασίας. Οι γυναίκες, σύμφωνα πάντα με τον φεμινισμό που πρέσβευε η Καλλιρρόη Παρρέν και ο κύκλος της, μπορούσαν να εργαστούν σε ευκολότερα επαγγέλματα από τους άντρες, που δεν εναντιώνονταν στην ιδιαιτερότητα της γυναίκας ως εκπροσώπου του «ασθενέστερου φύλου»[6]. Το επιχείρημα όμως της βιολογικής διαφοράς και της ιδιαίτερης μεταχείρισης απέκλειε τις γυναίκες από τις πιο εξειδικευμένες, πιο ανθυγιεινές και άρα πιο καλοπληρωμένες δουλειές.

Στην αρχή της κυκλοφορίας της *Εφημερίδος των Κυριών,* τα άρθρα ήταν ανυπόγραφα. Το πρωτοσέλιδο άρθρο σε κάθε φύλλο ήταν γραμμένο από την Καλλιρρόη Παρρέν, αρχικώς με το ψευδώνυμο, αναγραμματισμό του ονόματός της, Εύα Πρενάρ, και ύστερα από δύο εβδομάδες με το πραγματικό της όνομα. Ταυτόχρονα αποκαλύφτηκαν και τα ονόματα των υπολοίπων συντακτριών (Σαπφώ Λεοντιάς, Υπατία Στάμπα, Αγαθονίκη Αντωνιάδου, Μαριέττα Μπέτσου, Μαρία Μαυρογορδάτου, Σοφία Σλήμαν, Ειρήνη Λαχανά, Μαριάνθη Ηλιοπούλου, Ευφροσύνη Ζαρίφη κ.ά.), όλες συγγραφείς και παιδαγωγοί, με τις οποίες η Καλλιρρόη Παρρέν είχε γνωριστεί και διατηρήσει επαφή κατά την παιδαγωγική της σταδιοδρομία. Η Καλλιρρόη Παρρέν εξήγησε ότι ανέβαλαν τη δημοσιοποίηση των ονομάτων τους, παρά τις φήμες πως πίσω από την ανωνυμία τους κρύβονταν ανδρικά ονόματα, προκειμένου να «αφήσουν την κρίσιν ανεπηρέαστον και εντελώς ελευθέραν»[7].

Οι συντάκτριες του περιοδικού, αναλαμβάνοντας οι ίδιες τον αγώνα για τη χειραφέτησή τους, επιδίωκαν να μεταφέρουν τους στόχους τους στις γυναίκες αναγνώστριές τους, ώστε να καταστήσουν σ' αυτές σαφή την αναγκαιότητα της προόδου των γυναικείων υποθέσεων και να διαμορφώσουν μια νέα συλλογική ταυτότητα[8]. Η *Εφημερίς των Κυριών* διεκδικούσε τη χειραφέτηση των γυναικών στη βάση της «ισότητας στη διαφορά». Ταυτόχρονα όμως διατηρούσε απέναντι σε αυτήν ακριβώς τη διαφορά των γυναικών, που στηριζόταν σε βιολογικά αίτια, μια αρκετά αμφίσημη στάση. Έτσι, από τη μια μεριά οι συντάκτριες κατηγορούσαν τις βιολογικές διαφορές τους ως το «ορθολογικό» επιχείρημα που χρησιμοποιούνταν για την «απόδειξη» της κατωτερότητάς τους και από την άλλη θεμελίωναν τις διεκδικήσεις τους και τη νέα γυναικεία συλλογική ταυτότητα στη βάση της διαφοράς τους με την ανταγωνιστική ομάδα των αντρών και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους, που θα τις επέτρεπαν να ανταποκριθούν στην πραγματοποίηση της εθνικής αποστολής τους. Οι φεμινίστριες της *Εφημερίδος των Κυριών* απέδωσαν στη γυναικεία χειραφέτηση έναν μεσσιανικό χαρακτήρα. Πίστευαν πως οι «γυναικείες αρετές» θα επικρατήσουν ως πανανθρώπινες στο σύνολο της κοινωνίας[9].

Στον λόγο για τη «συλλογική συνείδηση» όλων των γυναικών που διακήρυττε η *Εφημερίς των Κυριών* υπήρχε ακόμη ένα ασθενές σημείο. Ενώ οι συντάκτριες μιλούσαν για μία νέα συνείδηση όλων των γυναικών, στα άρθρα τους διακρίνονταν ορισμένες ταξικές προκαταλήψεις σε βάρος συγκεκριμένων ομάδων γυναικών των κατώτερων στρωμάτων, ειδικότερα των υπηρετριών και των τροφών[10]. Για τις συγκεκριμένες, όπως αναφέραμε, πολυάριθμες ομάδες γυναικών, στο πλαίσιο της φιλανθρωπικής δραστηριότητας και της ηθικοποίησης των φτωχότερων στρωμάτων που αναλάμβαναν κυρίως οι γυναίκες της αστικής τάξης, η Καλλιρρόη Παρρέν και οι συνεργάτριές της από την *Εφημερίδα των Κυριών* ίδρυσαν το 1889 το Κυριακό σχολείο των γυναικών και κορασίων του λαού και το 1892 το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης των απόρων εργατιδών και υπηρετριών. Τα δύο αυτά ιδρύματα παρείχαν τη στοιχειώδη εκπαίδευση, γνώσεις υγιεινής, «ηθική μόρφωση» και θρησκευτική κατήχηση στα κορίτσια και στις γυναίκες που εργάζονταν κυρίως ως υπηρέτριες. Το Άσυλο της Αγίας Αικατερίνης έναντι κάποιας χρηματικής αμοιβής παρείχε διαμονή και διατροφή στα κορίτσια από την επαρχία που είχαν σκοπό να εργαστούν ως υπηρέτριες[11].

5. Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα, 1908-1918», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 20.
6. Ελένη Βαρίκα, *Η Εξέγερση των Κυριών...*, σ. 230-241.
7. Καλλιρρόη Παρρέν, «Διατί εκρύβημεν», *Εφημερίς των Κυριών*, φ. αριθ. 3 (εν Αθήναις τη 22 Μαρτίου 1887), σ. 1.
8. Ελένη Βαρίκα, «Μια δημοσιογραφία ...», σ. 10-12.
9. Ελένη Βαρίκα, «*Η Εξέγερση των Κυριών...*», σ. 216-221.
10. Μαρία Κορασίδου, *ό.π.*, σ. 210-211.
11. *Στο ίδιο*, σ. 213-218.

Το 1911 η Καλλιρρόη Παρρέν ίδρυσε το Λύκειο Ελληνίδων, που αποτέλεσε μέλος του Διεθνούς Συνδέσμου Λυκείων με έδρα το Λονδίνο. Στο πλαίσιο του αιτήματος της εποχής για επικράτηση της ελληνικότητας στην τέχνη, το Λύκειο έθεσε ως στόχο τη διάδοση των ελληνικών εθίμων, των δημοτικών τραγουδιών και των παραδοσιακών χορών, που θεωρούσε πως απειλούνται από την εισαγωγή ξένων συνηθειών και τη μίμηση των ευρωπαϊκών προτύπων[12]. Η στροφή προς τον λαϊκό πολιτισμό εξαπλώθηκε αργότερα κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν πλέον ξέφυγε από τα στενά όρια του Λυκείου Ελληνίδων και των άλλων γυναικείων οργανώσεων. Τότε το κράτος άρχισε να παρεμβαίνει στον χώρο της τέχνης προσπαθώντας να ωθήσει και να υποστηρίξει τη διαμόρφωση μιας εθνικής τέχνης που να συγκεντρώνει τα χαρακτηριστικά της «ελληνικότητας». Παράλληλα, στο πλαίσιο ενός διεθνούς ενδιαφέροντος για τη λαογραφία και τη «λαϊκή» παραδοσιακή τέχνη, η τελευταία ανακαλύφθηκε ξανά και αναγνωρίστηκε ως ισότιμη της υψηλής. Πρωτεργάτες στην ανύψωση της λαϊκής τέχνης σε εθνικό χαρακτηριστικό στάθηκαν λίγοι καλλιτέχνες και διανοούμενοι, που συνεργάστηκαν με γυναικείες οργανώσεις, προκειμένου να πείσουν κράτος και μεγαλοαστούς πως η «ελληνικότητα» της τέχνης έπρεπε να αναχθεί σε εθνικής σημασίας στοιχείο. Πράγματι, κράτος και τράπεζες (πχ. Εθνική) άρχισαν να προσεγγίζουν τη λαϊκή τέχνη με εμπορική διάθεση, γεγονός που βοήθησε στην εξάπλωση και στην αποδοχή της από ευρύτερα στρώματα κοινωνικά. Με τις κατάλληλες οικονομικές και πολιτιστικές ενέργειες κατέστησαν την «ελληνικότητα», ιδιαίτερα μετά το 1930, κεντρικό άξονα στην τέχνη και στην κοινωνία[13].

Παράλληλα το Λύκειο Ελληνίδων προέταξε ως σκοπό την «διά υγιεινής διαμόρφωσιν των λαϊκών τάξεων» και διεκδίκησε μεγαλύτερη συμμετοχή των γυναικών στην εκπαίδευση, στην παραγωγή και στην κοινωνική δράση. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν θέλησε να απαγκιστρωθεί ποτέ από τους αρχικούς «εθνικούς» στόχους και να παρακολουθήσει την εξέλιξη των γυναικείων ζητημάτων ανάλογα με τα προστάγματα της κάθε εποχής. Το Λύκειο λειτούργησε με διάφορα τμήματα, θα έχει απήχηση σε πολλές γυναίκες και ίδρυσε στη μέχρι σήμερα πορεία του περίπου 50 παραρτήματα σε επαρχιακές πόλεις, τα οποία υπηρετούν κοινούς στόχους. Την περίοδο του Μεσοπολέμου, παρά τις αλλαγές που συντελέστηκαν στο φεμινιστικό μέτωπο, το Λύκειο Ελληνίδων δεν εγκατέλειψε τις «εθνικές» του ιδέες, άμβλυνε περισσότερο την ένταση των διεκδικήσεών του και ακολούθησε μία μοναχική πορεία, αρνούμενο να συνεργαστεί με τα άλλα γυναικεία σωματεία και να λάβει θέση στις συνεχείς εναλλαγές του τοπίου στον χώρο του φεμινισμού[14].

Στον Μεσοπόλεμο το φεμινιστικό κίνημα άλλαξε στόχους και προτεραιότητες, τρόπους δράσης και μέσα έκφρασης. Τα πολιτικά δικαιώματα των γυναικών ήταν πλέον το κυρίαρχο αίτημα των γυναικείων οργανώσεων της περιόδου και μετά ακολουθούσαν τα αιτήματα για καλύτερη εργασία και εκπαίδευση. Στον Μεσοπόλεμο δημιουργήθηκαν, εξαιτίας της ανάπτυξης της βιομηχανίας και του ανοίγματος στον δημόσιο τομέα, περισσότερες θέσεις εργασίας για τις γυναίκες. Ιδιαίτερα στον χώρο της βιομηχανίας και της βιοτεχνίας η γυναικεία εργασία, αν και συχνά σε τομείς υψηλής εξειδίκευσης και με ωράριο και συνθήκες ίδιες με των εργατών, απαξιωνόταν απλώς και μόνο εξαιτίας της προέλευσής της. Μεγάλη ώθηση στη βιομηχανία ενδυμάτων, τροφίμων, καπνού και στην κλωστοϋφαντουργία δόθηκε με την έλευση των προσφύγων του 1922, οι οποίοι προσέφεραν τις τεχνικές, τις γνώσεις και πολλά φτηνά χέρια εργασίας. Οι θέσεις στους παραπάνω τομείς απαιτούσαν ταχύτητα, εξειδίκευση και προσοχή. Τα μικρά χέρια των γυναικών αλλά και των παιδιών θεωρούνταν καταλληλότερα για τέτοιες «λεπτοδουλειές». Οι εργάτριες ήταν συνήθως πολύ μικρής ηλικίας και εγκατέλειπαν σε σύντομο χρονικό διάστημα μια θέση εργασίας για να ψάξουν κάτι άλλο, γεγονός που δεν άφηνε περιθώρια για δικτύωση σε συνδικαλιστικές οργανώσεις και διεκδίκηση οποιωνδήποτε αξιώσεων από τους εργοδότες. Επιπλέον, έφεραν συχνά στο χώρο εργασίας και τα παιδιά τους, δωρεάν δηλαδή εργατικό δυναμικό, και γενικώς είχαν μικρές απαιτήσεις[15]. Οι περισσότερες από τις εργάτριες δούλευαν ως ανειδί-

12. Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή», Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρά (επιμ), *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (μια ανθολογία), Γνώση: Αθήνα 1985, σ. 46.
13. Ευγένιος Ματθιόπουλος, «Εικαστικές τέχνες», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β2, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 408-413.
14. Έφη Αβδελά, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», σ. 348.
15. Κώστας Φουντανόπουλος, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β1, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 303-306.

κευτες και έπαιρναν το ένα τρίτο του μεροκάματου των αντρών και στην πλειονότητά τους ήταν αγράμματες.

Αντιθέτως, οι γυναίκες που απασχολούνταν στον τομέα της δημόσιας και ιδιωτικής υπαλληλίας έπρεπε να κατέχουν ένα ορισμένο επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικής κατάρτισης. Συνήθως δούλευαν λόγω οικονομικής ανάγκης και εγκατέλειπαν την εργασία τους μετά τον γάμο. Και στο δημόσιο και στον ιδιωτικό τομέα οι γυναίκες υπάλληλοι κατείχαν τις χαμηλότερες σε ιεραρχία θέσεις και η εξέλιξή τους ήταν σχεδόν αδύνατη. Πολλές θέσεις ήταν απαγορευμένες για το φύλο τους. Οι μισθοί ήταν εξαιρετικά μικροί και πολύ χαμηλότεροι σε σχέση με των αντρών και η παραμονή στη θέση τους βρισκόταν στη διάθεση των ανωτέρων τους[16].

Παρά τις αντίξοες συνθήκες, η εργασία δεν έπαυσε να εξασφαλίζει στις γυναίκες μια σχετική οικονομική ανεξαρτησία, γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση και την ανησυχία για τις επιπτώσεις της στα συζυγικά και μητρικά καθήκοντα. Τα αιτήματα των γυναικών για πολιτικά δικαιώματα και ισότητα στην εργασία προκάλεσαν τις αντιδράσεις της Εκκλησίας, των κομμάτων, των αντρικών συνδικαλιστικών οργανώσεων και του τύπου.

Ο φεμινισμός του Μεσοπολέμου στόχευε στην ικανοποίηση των κοινωνικών και πολιτικών δικαιωμάτων που διεκδικούσαν οι γυναίκες, οι οποίες συμμετείχαν με νέους όρους στην οικονομική ζωή και στον δημόσιο χώρο, χωρίς όμως κάποια βελτίωση στη θέση τους ως πολιτών της χώρας. Οι γυναίκες που στόχευαν στην ισοπολιτεία αντρών και γυναικών συμμετείχαν στον αγώνα για την κατάργηση των διακρίσεων, μέσω του Συνδέσμου για τα Δικαιώματα της Γυναίκας (1920, Αύρα Θεοδωροπούλου, Μαρία Νεγροπόντη), που εκπροσωπούσε τη ριζοσπαστική άποψη, και μέσω του Εθνικού Συμβουλίου Ελληνίδων (1919) και λιγότερο μέσω του Λυκείου Ελληνίδων, που εκπροσωπούσαν τη συντηρητική και την άκρως συντηρητική αντίστοιχα άποψη των γυναικείων οργανώσεων. Ο Σύνδεσμος αντλούσε τα επιχειρήματά του από τον κλασικό φιλελευθερισμό, όριζε την πολιτική ως βασικό άξονα των στόχων του και αγωνιζόταν για τα σύγχρονα προβλήματα της γυναίκας, όπως η εργασία, η εκπαίδευση, η ψήφος. Το Εθνικό Συμβούλιο, μία ομοσπονδιακή οργάνωση με μέλη ποικίλα κατά καιρούς γυναικεία σωματεία, άλλοτε σε συνεργασία και άλλοτε σε αντιπαράθεση με τον Σύνδεσμο, προσπαθούσε να μην αποκοπεί από τις πρακτικές του γυναικείου κινήματος πριν από τον Μεσοπόλεμο και διεκδικούσε μία σταδιακή αλλαγή. Τέλος, το Λύκειο Ελληνίδων επιδείκνυε μία στείρα προσήλωση στους αρχικούς στόχους του, χωρίς να εμφανίζει στοιχεία που λειτουργούσαν ενοποιητικά για τους άλλους συλλόγους, όπως η διεκδίκηση δικαιωμάτων για τις γυναίκες, η προβολή της ανάγκης για ισότητα και η συγκρότηση οργανωμένης δράσης. Παράλληλα με τις φεμινίστριες, στη διαμόρφωση του μεσοπολεμικού φεμινισμού συνέβαλαν, αν και πιο περιορισμένα, οι σοσιαλίστριες [το 1919 ιδρύθηκε ο Σοσιαλιστικός Όμιλος Γυναικών (Αθηνά Γαϊτάνου-Γιαννιού)] και οι κομμουνίστριες[17].

Χαρακτηριστικό του φεμινιστικού κινήματος των αρχών του Μεσοπολέμου ήταν η σύνδεσή του με διεθνείς οργανισμούς του εξωτερικού, τα ασαφή όρια και η κινητικότητα των γυναικών από τη μία οργάνωση στην άλλη. Παρά τις διαφορές τους, οι οργανώσεις συνεργάζονταν στην επίτευξη κοινών στόχων. Η εικόνα άρχισε να γίνεται πιο ξεκάθαρη στα τέλη της περιόδου, όταν οι διαφορές εκφράζονταν και μέσα από τα έντυπα που εξέδιδε κάθε οργάνωση. Μπροστά στις κοινωνικοπολιτικές εξελίξεις της εποχής οι γυναικείες οργανώσεις κλήθηκαν να λάβουν δυναμικότερη θέση, να αγωνιστούν για πιο σύγχρονα γυναικεία προβλήματα και να υιοθετήσουν μαχητικότερα μέσα παρέμβασης. Το σκηνικό άλλαξε στα τέλη της περιόδου μπροστά στον κίνδυνο του πολέμου. Η φασιστική απειλή ένωσε τις γυναικείες οργανώσεις (Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού - 1934, Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζομένων Οργανώσεων - 1935, Σύλλογος Εργαζομένων Γυναικών- 1935). Οι φεμινιστικές διεκδικήσεις παραμερίστηκαν προσωρινά και οι γυναίκες στρατεύονταν δίπλα στους άντρες, σε ρόλους που παρέπεμπαν στις ιδιότητες και ικανότητες που είχαν καθιερωθεί ως συνώνυμες με τη γυναικεία φύση.

Τον Απρίλιο του 1921 το Λύκειο Ελληνίδων οργάνωσε το «Α΄ Εθνικόν Συνέδριον Γυναικών», με πρόεδρο την Καλλιρρόη Παρρέν και αντιπροέδρους την Άννα Τριανταφυλλίδου και την Όλγα Βελλίνη. Ταυτόχρονα πραγματοποιήθηκε η «Α΄ Οικοκυρική και Βιοτεχνική Έκθεση». Πολλές γυναικείες οργανώσεις αντέδρασαν αρνητικά στη σύγκληση του συνεδρίου[18], το οποίο όμως είχε την υποστήριξη του βασιλιά, της κυβέρνησης, της εθνοσυνέλευσης, των τοπικών αρχών, του Πανεπιστημίου και της Εκκλησίας, η οποία το ευλόγησε μέσω του Πατριάρχη Αλεξανδρείας και του Μητροπολίτη Αθηνών. Εκπρόσωποι των παραπάνω, καθώς και ο ίδιος ο βασιλιάς και η βασίλισσα, η οποία μάλιστα διατελούσε τιμώμενη πρόεδρος του συνεδρίου, παρευρέθηκαν στην έναρξη των εργασιών του, σε αίθουσα του Πανεπιστημίου Αθηνών[19]. Η παρουσία όλων αυτών φανέρωνε το μέγεθος της επιρροής της Καλλιρρόης Παρρέν αλλά και του «καλώς εννοούμενου φεμινισμού» που αυτή αντιπροσώπευε. Δεν ήταν δυνατόν τόσο η Εκκλησία όσο και οι άντρες αντιπρόσωποι να διέκριναν οτιδήποτε ριζοσπαστικό και ακραίο, αντίθετο με τις χριστιανικές αξίες, στις γυναικείες οργανώσεις που συμμετείχαν και στον σκοπό του συνεδρίου, και ταυτόχρονα να το ενίσχυαν. Πράγματι, στη συγκεκριμένη κρίσιμη για τη χώρα χρονική στιγμή, που το αίσθημα αφοσίωσης στην πατρίδα βρισκόταν σε έξαρση, οι γυναίκες άδραξαν την ευκαιρία να τονίσουν την «εθνική» τους αποστολή και τον ρόλο τους σε όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, από την αρχαιότητα ως τη σύγχρονη εποχή. Πλημμυρισμενη από την ίδια προγονολατρεία που χαρακτήριζε όλο το Λύκειο Ελληνίδων, η Καλλιρρόη Παρρέν προσπάθησε να ανυψώσει τη θέση της γυναίκας φέρνοντας παραδείγματα από την ιστορία και φροντίζοντας να δηλώσει ξεκάθαρα πως «το μέτρον του πολιτισμού ενός λαού μετράται συνήθως με την θέσιν την οποίαν κατέχουν αι γυναίκες εις την εξέλιξίν του»[20]. Πάραυτα, στο συγκεκριμένο συνέδριο η Καλλιρρόη Παρρέν έπεισε τον πρωθυπουργό Δ. Γούναρη να ταχθεί υπέρ της γυναικείας ψήφου. Το αίτημα βέβαια για την απόκτηση δικαιώματος ψήφου από τις γυναίκες θα αργούσε πολύ να υλοποιηθεί. «Η εκλογική λειτουργία και γενικότερα η πολιτική, θεωρούνταν κατεξοχήν αντρικές ενασχολήσεις, οι οποίες συμπύκνωναν τη σχέση των αντρών με το δημόσιο χώρο. Η συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική αναιρούσε την ίδια τη βάση της κοινωνικής τους ανισότητας, δηλαδή την κάθετη κατανομή των καθηκόντων σε αντρικά και γυναικεία»[21].

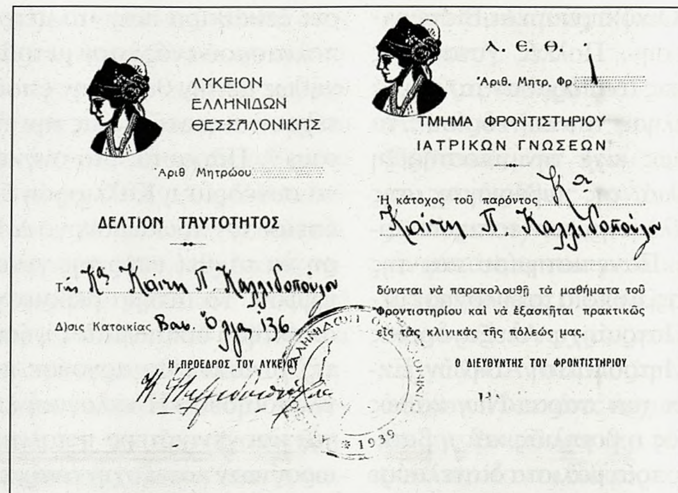
Ενώ ο αγώνας των γυναικείων οργανώσεων εντεινόταν και προσαρμοζόταν στις νέες απαιτήσεις, το Λύκειο Ελληνίδων ενέμενε στον φιλανθρωπικό του χαρακτήρα, στη σύνδεση του έργου του με σκοπούς θρησκευτικού περιεχομένου και στην προγονολατρεία. Η μητρότητα εξυμνούνταν ως ο ένας και μοναδικός σκοπός της γυναίκας και στις επόμενες δεκαετίες, ενώ η εξωοικιακή εργασία δικαιολογούνταν μόνο σε περίπτωση ανάγκης. Το 1929, σε συνεργασία με το Πατριωτικό Ίδρυμα, το Λύκειο Ελληνίδων γιόρτασε για πρώτη φορά την Ημέρα της Μητέρας. Προκειμένου να συνδέσουν τη γιορτή με ένα θρησκευτικό πνεύμα όρισαν την ημέρα της Υπαπαντής (2 Φεβρουαρίου) ως επίσημη ελληνική Ημέρα της Μητέρας. Σταδιακά η γιορτή αποκόπηκε από τις διεθνείς της ρίζες και απέκτησε προέλευση που εντοπιζόταν στην ελληνική αρχαιότητα. Η Ημέρα, με τον φιλανθρωπικό, διδακτικό και εγκωμιαστικό χαρακτήρα της απέναντι στις μητέρες, που παρά τις δυσκολίες επιτελούν επιτυχώς το έργο τους, προκάλεσε αντιδράσεις από τις αριστερές γυναικείες οργανώσεις. Ο εορτασμός της συνεχίστηκε κατά τη δικτατορία του Μεταξά και ξαναεμφανίστηκε μεταπολεμικά, πάντα με πρωτοβουλία του Λυκείου Ελληνίδων και διατηρώντας ως τις αρχές της δεκαετίας του '60 τον ίδιο χαρακτήρα. Μέσα στο κλίμα του Εμφυλίου, η Ημέρα της Μητέρας έδωσε την ευκαιρία στους πολέμιους της Αριστεράς να προσπαθήσουν να εγείρουν αισθήματα αγανάκτησης, κάνοντας στους εορταστικούς τους λόγους συχνές αναφορές στα «παιδομαζώματα» και στην «ανήκουστη» συμπεριφορά των ανταρτών προς τις γυναίκες, ακόμη και τις μητέρες[22]. Στο πλευρό των ανταρτών, που κατηγορούνταν για τα παραπάνω «εγκλήματα», βρίσκονταν ήδη από την περίοδο της γερμανικής Κατοχής αρκετές γυναίκες. Τον Απρίλιο του 1944 οι γυναίκες της Ελεύθερης Ελλάδας συμμετείχαν στις εκλογές του Βουνού, όπου εκλέχτηκαν πέντε γυναίκες εθνοσύμβουλοι (Μαρία Σβώλου, Καίτη Ζεύγου, Φωτεινή Φιλιππίδου, Μάχη Μαυροειδή). Μετά την απελευθέρωση αρκετοί γυναικείοι σύλλογοι του Μεσοπολέμου επαναλειτούργησαν παράλληλα με νέους, αλλά όχι για πολύ.

Στις συνθήκες του Εμφυλίου, του αποκλεισμού της Αριστεράς από την πολιτική και του συστηματικού διωγμού των οπαδών της, οι γυναικείες οργανώσεις που είχαν δεσμούς με την Αριστερά κηρύχθηκαν παράνομες και όσες συ-

16. Έφη Αβδελά, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο 1992, σ. 197-199.
17. Αγγέλικα Ψαρρά, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο 1992, σ. 67-73.
18. Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά, «Εισαγωγή», σ. 33.
19. Καλλιρρόη Παρρέν, «Λόγος εναρκτήριος Κατά την έναρξην του Α΄ Εθνικού Γυναικείου Συνεδρίου», Έφη Αβδελά, Αγγέλικα Ψαρρά (επιμ), *ό.π.*, σ. 430-431.
20. *Στο ίδιο*, σ. 439-441.
21. Δήμητρα Σαμίου, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, 1864-1952», *Μνήμων*, τχ. 12 (1989), σ. 165.
22. Ο Ιός, «Τι σου κάνουν, μάνα μου!», *Ελευθεροτυπία* 12.5.2001.

Η πρώτη πρόεδρος του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης Καίτη Καλλιδοπούλου, 1939.

ΛΥΚΕΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Ἀριθ Μητρώου ....

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΑΥΤΟΤΗΤΟΣ

Τῇ Κᾳ Καίτη Π. Καλλιδοπούλου

Δ)σις Κατοικίας Βασ. Όλγας 136

Η ΠΡΟΕΔΡΟΣ ΤΟΥ ΛΥΚΕΙΟΥ

Λ. Ε. Θ.

Ἀριθ. Μητρ. Φρ. 1

ΤΜΗΜΑ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΙΑΤΡΙΚΩΝ ΓΝΩΣΕΩΝ

Ἡ κάτοχος τοῦ παρόντος Κα Καίτη Π. Καλλιδοπούλου

δύναται νὰ παρακολουθῇ τὰ μαθήματα τοῦ Φροντιστηρίου καὶ νὰ ἐξασκῆται πρακτικῶς εἰς τὰς κλινικὰς τῆς πόλεώς μας.

Ο ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ ΤΟΥ ΦΡΟΝΤΙΣΤΗΡΙΟΥ

Το Φροντιστήριο Ιατρικών Γνώσεων, που άρχισε να λειτουργεί το 1939, δημιούργησε το Σώμα Εθελοντίδων Αδελφών του Λυκείου Ελληνίδων, οι οποίες διέπρεψαν με την αυτοθυσία τους στον πόλεμο του 1940. Στην φωτογραφία, μια από τις ταυτότητες του Φροντιστηρίου, της Καίτης Καλλιδοπούλου.

νέχισαν τη λειτουργία τους συντόνισαν τη δράση τους με τον αντικομμουνιστικό αγώνα της Δεξιάς[23].

Το 1948 συγκροτήθηκαν από τις «νόμιμες» γυναικείες οργανώσεις (Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, ΧΕΝ, Σύνδεσμος για τα Δικαιώματα των Γυναικών, Ένωση Γυναικείων Σωματείων και Λεσχών, Σύνδεσμος Ελληνίδων Επιστημόνων, Σύλλογος Διανοούμενων Γυναικών), ανάμεσα στις οποίες και το Λύκειο Ελληνίδων τα Συνεργαζόμενα Γυναικεία Σωματεία. Από τις οργανώσεις αυτές το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων, το Λύκειο Ελληνίδων, ο Σύλλογος Ελληνίδων Επιστημόνων και οι Ελληνίδες Οδηγοί συνεργάστηκαν για την έκδοση του αγγλόφωνου περιοδικού *Hellenia, The Voice of the Greek Women,* στο οποίο, μέσω προπαγάνδας, προσπαθούσαν να ενισχύσουν τα διεθνή ερείσματα του κυβερνητικού στρατοπέδου[24]. Χαρακτηριστική περίπτωση της υιοθέτησης της προπαγάνδας εναντίον των κομμουνιστών ανταρτών και των πρακτικών τους υπήρξε η ακόλουθη αναπαραγωγή του λόγου περί ανηθικότητας και αισχρής συμπεριφοράς των κομμουνιστών απέναντι στις γυναίκες, στα παιδιά και συλλογικά στον θεσμό της οικογένειας. Το Εθνικό Συμβούλιο Ελληνίδων (1948), το οποίο άλλωστε είχε επιβιώσει άθικτο και από την περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, δήλωνε με αγανάκτηση πως «εις το χωρίον Μεσοχώρι Υπάτης, 70 νέαι εξηναγκάσθησαν να παρακολουθήσουν την 3ην Ιανουαρίου την παράστασιν έργου, τιτλοφορούμενου "Κάτω η Παρθενία". Μετά την παράστασιν αι νέαι εξηναγκάσθησαν να συζευχθούν τους αντάρτας. Μεταξύ αυτών ευρίσκοντο και 2 γυναίκες έγγαμοι με βρέφη 3 και 5 μηνών και μία επίτοκος. Τα βρέφη εξεφεντονίσθησαν παρά των ληστών εις τα χιόνια, ίνα αποθάνουν εκ ψύξεως» (Λίνα Τσαλδάρη, «Εθνικαί κοινωνικαί πολιτικαί προσπάθειαι», τ. Α΄, Αθήναι 1967, σ. 41)[25].

Το Λύκειο Ελληνίδων συνεχίζει τη λειτουργία του ως σήμερα, εστιάζοντας στη διαφύλαξη και στη διάδοση της ελληνικής παράδοσης. Η χορευτική ομάδα του Λυκείου Ελληνίδων δίνει παραστάσεις σε Ελλάδα και εξωτερικό. Οργανώνει εκδηλώσεις σχετικά με τη λαογραφία. Διαθέτει μεγάλη συλλογή αυθεντικών ενδυμασιών και παραδοσιακών αντικειμένων, τα οποία στεγάζονται στο Μουσείο Ιστορίας της Ελληνικής Ενδυμασίας, το οποίο ίδρυσε το 1988. Διαθέτει

23. Από το 1948 άρχισε να λειτουργεί παράνομα η Πανελλαδική Δημοκρατική Ένωση Γυναικών. Τα μέλη της Ένωσης προέρχονταν από το γυναικείο δυναμικό του ΚΚΕ, του Αγροτικού Κόμματος Ελλάδας, της ΕΠΟΝ και του σλαβομακεδονικού Αντιφασιστικού Μετώπου Γυναικών, ως άτυπης συνέχειας της Πανελλαδικής Ομοσπονδίας Γυναικών (1946) που αναγκάστηκε να διαλυθεί. Η Οργάνωση ταυτίστηκε με τον Δημοκρατικό Στρατό. Το Μάρτιο του 1949 πραγματοποίησε στο Βίτσι την Πρώτη (και τελευταία) Πανελλαδική Συνδιάσκεψη, αρθρώνοντας έναν λόγο που συνδύαζε τη μαχητικότητα που έπρεπε να δείξουν οι γυναίκες με τη στράτευση της «φυσικής» τους κλίσης προς την ειρήνη, ώστε, όταν λήξει ο πόλεμος, να εργαστούν για την «εθνική συμφιλίωση».

24. Αγγέλικα Ψαρρά, «Χρονικό μιας μετάβασης, 1939-1948», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 29-36.

25. Ιός της Κυριακής, «8 του Μάρτη 1946-8 του Μάρτη 1949, Η γυναικεία ημέρα του εμφυλίου», *Ελευθεροτυπία*, 5.3.2006.

Τμήμα Εθελοντίδων Αδελφών.

πλούσιο αρχείο εγγράφων, μαρτυριών και κειμένων, καθώς και ένα σημαντικότατο μουσικό αρχείο, που περιλαμβάνει παρτιτούρες και ακουστικό υλικό.

Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης

Τον Ιούλιο του 1928 ιδρύθηκε η Φεμινιστική Ένωση Μακεδονίας Θράκης με πρόεδρο την Ελένη Παγκάλου και γενική γραμματέα την Ελπίδα Αντωνιάδου. Πρότυπο της Ένωσης αποτέλεσε ο Σύνδεσμος, με τον οποίο τελικά συγχωνεύτηκε το 1933. Τότε άρχισε να εκδίδει την εφημερίδα *Φεμινιστική*. Είχε προηγηθεί, το 1929, η έκδοση της *Εφημερίδος των Γυναικών*, εβδομαδιαίας εφημερίδας συντηρητικών αρχών. Και οι δύο αποτέλεσαν εξαιρετικά βραχύβιες προσπάθειες.

Το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης ιδρύθηκε τον Μάιο του 1939 με σκοπό «1) Την Αναγέννησιν και διατήρησιν των Ελληνικών εθίμων και παραδόσεων, ιδία των Μακεδονικών τοιούτων, και της εν γένει Εθνικής ζωής. 2) Την Εξυπηρέτησιν της προόδου της Ελληνίδος και την ενίσχυσιν της εις πάντα κλάδον εργαζομένης γυναικός. 3) Τον διαφωτισμόν της Μητέρας εις τα καθήκοντα και τον προορισμόν της, ως και την προστασίαν των μητέρων και των παιδιών των απόρων λαϊκών τάξεων»[26]. Η πρωτοβουλία της ίδρυσης του παραρτήματος του Λυκείου στη Θεσσαλονίκη άνηκε στην Καίτη Καλλιδοπούλου και στην Αθηνά Παλλαμίδου, οι οποίες αποτέλεσαν, αντίστοιχα ύστερα από εκλογές, την πρώτη πρόεδρο και αντιπρόεδρο του συλλόγου, που αριθμούσε την εποχή της ίδρυσής του περίπου πενήντα μέλη. Ισόβια πρόεδρος του Λυκείου αναγορεύτηκε η Καλλιρρόη Παρρέν. Η πρώτη απόπειρα ίδρυσης Λυκείου Ελληνίδων στη Θεσσαλονίκη έγινε το 1915, με πρόεδρο τη Σοφία Αργυροπούλου, τέσσερα χρόνια μετά την ίδρυση του Λυκείου στην Αθήνα, αλλά εξαιτίας του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου και των γεγονότων του Μεσοπολέμου το Λύκειο διαλύθηκε μέχρι να ξαναϊδρυθεί το 1939.

Το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης αποτελεί «αυτοτελές σωματείον», αλλά εκπροσωπείται στη Διεθνή Ομοσπονδία των Λυκείων και Λεσχών από το Λύκειο Αθηνών, με το οποίο άλλωστε διατηρεί ταύτιση στόχων και μέσων. Τα μέσα που χρησιμοποιεί το Λύκειο για την επίτευξη των σκοπών του στηρίζονται σε δύο βασικούς άξονες: την ελληνική παράδοση και τη μόρφωση των «λαϊκών τάξεων» σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο. Έτσι, τα μέσα περιλαμβάνουν την «ανάπτυξη καλλιτεχνικού αισθήματος επί τη βάσει της ελληνικής τέχνης» και τη διοργάνωση καλλιτεχνικών και βιοτεχνικών εκθέσεων, τη μουσική διδασκαλία στα παιδιά και τη διάδοση της «ελληνικής μουσικής» μέσω διαφόρων εκδηλώσεων, τη συλλογή εθνικών ενδυμασιών με έμφαση σε αυτές από τη Μακεδονία, τη βοήθεια στις μητέρες της «λαϊκής τάξης» να βρουν εργασία, αφού έχει καταπολεμηθεί ο αναλφαβητισμός και έχουν λάβει πρακτική μόρφωση (υγιεινή, οικοκυρική, παιδαγωγική), την παροχή χώρων και την οργάνωση εκδηλώ-

26. Άρθρον 5ον, *Καταστατικόν του σωματείου «Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης»*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 5-6.

Μέλη του Τμήματος Δεσποινίδων που έλαβαν μέρος σε γιορτή στο τότε Βασιλικό Θέατρο, τον Μάρτιο του 1949.

Μια τάξη του Τμήματος της Σχολής Αναλφάβητων Γυναικών, το οποίο ιδρύθηκε το 1949.

Η πρόεδρος Κατίνα Μαυρομμάτη, στο τέλος της χρονιάς, προσφέρει δώρο σε μια μαθήτρια.

Το Τμήμα Παιδικής Αδελφοσύνης, το οποίο ιδρύθηκε το 1954, προσφέρει σε παιδιά-θύματα του πολέμου ρούχα, παπούτσια, τρόφιμα και παιχνίδια.

Η πρόεδρος Μαρία Βουγιούκα με τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου.

Η πρόεδρος Νίτσα Οικονομοπούλου με μέλη του χορευτικού συγκροτήματος, 1975.

σεων που προωθούν τη μόρφωση, την ενημέρωση και την προσέγγιση των παιδιών των «λαϊκών τάξεων» με επιμορφωτικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες[27].

Στις 15 Νοεμβρίου 1939 ξεκίνησε η λειτουργία του Φροντιστηρίου Ιατρικών Γνώσεων με μεγάλη συμμετοχή (178 μέλη). Από το Φροντιστήριο προήλθε αργότερα το Σώμα Εθελοντίδων Αδελφών του Λυκείου Ελληνίδων, ιατρικό εθελοντικό σώμα που δραστηριοποιήθηκε κατά τον πόλεμο του 1940.

Οι Αδελφές παρουσιάζονταν με τα ενδεικτικά της φοίτησης στο συγκεκριμένο τμήμα του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης στον αρχίατρο στρατηγό Χριστόπουλο και αναλάμβαναν στη συνέχεια δράση σε νοσοκομεία. Παράλληλα δραστηριοποιούνταν στα νοσοκομεία και η Ομάδα Πνευματικών Αδελφών που έγραφαν και διάβαζαν τα γράμματα στους τραυματίες. Το Σώμα βραβεύτηκε για την προσφορά του από το Αρχηγείο Στρατού[28].

Στην περίοδο της Κατοχής η ανεργία στη Θεσσαλονίκη αυξήθηκε κατακόρυφα, καθώς τα περιοριστικά μέτρα και η δυσχέρεια στις μεταφορές πρώτων υλών παρέλυσαν τη βιομηχανία, τις εμπορικές δραστηριότητες στο λιμάνι και γενικά το σύνολο της οικονομίας. Ο γερμανός διοικητής είχε διατάξει τη σύνταξη των ανέργων σε φάλαγγες εργασίας. Με τον ερχομό του χειμώνα, το κρύο και η ασιτία που συνεπάγονταν η έλλειψη χρημάτων και η δεκαπλάσια άνοδος των τιμών επιδείνωσαν τα ποσοστά θνησιμότητας του πληθυσμού. Σε δημόσια συσσίτια, τρεις φορές την εβδομάδα, τον Δεκέμβριο του 1941 τρέφονταν 80.000 άτομα, τον Ιανουάριο του 1942 (τον Μάιο έγινε εισαγωγή σιτηρών από τον Ερυθρό Σταυρό) 110.000 άτομα και τον Φεβρουάριο του επόμενου χρόνου 130.000, ο μισός δηλαδή πληθυσμός της πόλης[29].

Κατά τη διάρκεια της γερμανικής Κατοχής το Λύκειο με τη βοήθεια του Υπουργείου Οικονομικών και Πρόνοιας και του Φαρμακείου του Δήμου παρείχε το 1941 ιατροφαρμακευτική περίθαλψη στους πρόσφυγες της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Την επόμενη χρονιά οργάνωσε συσσίτια και πρόσφερε περίθαλψη σε παιδιά-θύματα του πολέμου και προσπάθησε να συγκεντρώσει χρήματα για την ενίσχυσή τους. Τα επόμενα χρόνια οργάνωνε συσσίτια για φοιτητές ύστερα από παράκληση για βοήθεια από το Πανεπιστήμιο και με μαλλί που πρόσφερε ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός στο Λύκειο Ελληνίδων έπλεκε πουλόβερ για παιδιά[30].

Μετά την απελευθέρωση η Θεσσαλονίκη συνέχισε να έχει άμεση ανάγκη από βοήθεια στον επισιτιστικό τομέα. Η κατάσταση καλυτέρευσε με την παροχή εξωτερικής βοήθειας, αρχικά με τη συμμαχική Military Liaison και στη συνέχεια με την αμερικάνικη οργάνωση UNRA[31]. Τότε ιδρύθηκε στην πόλη ο Σύλλογος Διανοούμενων Γυναικών και στη συνέχεια η Ένωση Γυναικών Θεσσαλονίκης. Το 1955 δημιουργήθηκε ο Σύλλογος Επαγγελματιών και Επιχειρηματιών Γυναικών Θεσσαλονίκης και ακολούθησε ο αντίστοιχος στην Αθήνα.

Μετά την αποχώρηση των Γερμανών το 1944 το Λύκειο ίδρυσε το Τμήμα της Παιδικής Αδελφοσύνης, το οποίο με την οικονομική υποστήριξη του Υπουργείου Πρόνοιας και του Εμπορικού Επιμελητηρίου πρόσφερε σε παιδιά-θύματα του πολέμου τροφή, ρούχα, παιχνίδια και οργάνωνε ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Ταυτόχρονα, δραστηριότητα εμφάνιζαν και τα άλλα τμήματα του Λυκείου Ελληνίδων, όπως το Τμήμα Φιλολογίας, το Τμήμα Κοπτικής-Ραπτικής, το Νομικό Τμήμα και το Τμήμα Εθνικών Ενδυμασιών και Χορών. Ενώ το τελευταίο είχε ως σκοπό τη συγκέντρωση παραδοσιακών τοπικών ενδυμασιών και την καταγραφή ελληνικών χορών και τραγουδιών, εντασσόμενο στο λαογραφικό-ελληνοκεντρικό σκέλος του Λυκείου, τα τρία προηγούμενα είχαν ως επίκεντρο τη γυναίκα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός πως το 1949 το Λύκειο προέτρεπε τις γυναίκες να εγγραφούν στους εκλογικούς καταλόγους, ώστε να μπορούν να ασκήσουν το δικαίωμα ψήφου[32].

Στο διάστημα 1949-1950 ιδρύθηκαν τέσσερις Σχολές Αγραμμάτων Μητέρων και Αναλφάβητων Γυναικών σε τέσσερις περιοχές της Θεσσαλονίκης (Αγία Φωτεινή, Κάτω Τούμπα, Νεάπολη, οδός Κασσάνδρου). Οι σχολές, που συνέχισαν να λειτουργούν για 21 χρόνια, ενισχύθηκαν οικονομικά από τον Μητροπολίτη Γεννάδιο, τον Δήμο Θεσσαλονίκης, το Βιομηχανικό Επιμελητήριο, την Πρόνοια, τα εργοστάσια.

Το 1961, ύστερα από προσπά-

27. Άρθρον 5ον, *Καταστατικόν του σωματείου «Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης»*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 6-8.
28. *Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης «50 Χρόνια» 1939-1989*, Αναμνηστικόν Λεύκωμα.
29. Παναγιώτης Κουπαράνης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή, Ορισμένα ζητήματα μέσα από τα Γερμανικά Αρχεία», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, [Πρακτικά Συμποσίου, 1-3 Νοεμβρίου 1985], Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης 1986, σ. 196-200.
30. *Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης «50 Χρόνια» 1939-1989*, Αναμνηστικόν Λεύκωμα.
31. Β. Κόντης - Γιάννης Στεφανίδης, «Η Θεσσαλονίκη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1940-1950», *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Α΄ τόμος, [Ιστορία και Κοινωνία], σ. 225.
32. *Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης «50 Χρόνια» 1939-1989*, Αναμνηστικόν Λεύκωμα.

θειες ετών λύθηκε το στεγαστικό πρόβλημα και το Λύκειο απέκτησε ιδιόκτητο διαμέρισμα στην οδό Τσιμισκή 123, με τα χρήματα που είχαν συγκεντρωθεί από εράνους για τον σκοπό αυτόν, από εισφορές των μελών του, αλλά και από την οικονομική ενίσχυση βιομηχάνων, του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου, του Δήμου, των Κρατικών Λαχείων και της Προεδρίας της Κυβέρνησης[33]. Οι σταθεροί οικονομικοί πόροι του Λυκείου προέρχονταν από τις συνδρομές των μελών, τις εισφορές, τα διάφορα κληροδοτήματα και τις εισπράξεις από τις γιορτές που οργάνωνε, τις διαλέξεις και τις παραστάσεις, τη δανειστική βιβλιοθήκη, αλλά και από έκτακτες εισφορές όπως κληροδοσίες, δωρεές και κληρονομιές[34].

Η δράση του Λυκείου συνεχίστηκε και κατά την περίοδο της δικτατορίας 1967-1974. Το χορευτικό του συγκρότημα και η χορωδία πραγματοποιούσαν εξορμήσεις στην επαρχία, αλλά συμμετείχαν και σε εκδηλώσεις στο εξωτερικό. Τον Ιούλιο του 1970 το Λύκειο πήρε μέρος στον εορτασμό της Εθνικής Παλιγγενεσίας. Οι τοπικές αρχές βράβευσαν την πρόεδρο Κατίνα Μαυρομμάτη και την αντιπρόεδρο Νίτσα Οικονομοπούλου για την προσφορά τους. Από το 1974 το Λύκειο Ελληνίδων αποστέλλει έκκληση στα γυναικεία σωματεία της Θεσσαλονίκης για αποστολή συλλογικής βοήθειας στην Κύπρο.

Το Λύκειο Ελληνίδων συνέχισε να δραστηριοποιείται συνεχώς σε ποικίλες εκδηλώσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Κάνει εξορμήσεις σε χωριά σε συνεργασία με το Γ΄ Σώμα Στρατού, παρουσιάζει παραδοσιακούς χορούς και μοιράζει δέματα στους κατοίκους, συμμετέχει σε γιορτές, εράνους, χορούς, ψυχαγωγικά και μορφωτικά προγράμματα. Διευρύνει τη συλλογή παραδοσιακών στολών και των δημοτικών τραγουδιών και συμμετέχει σε χορευτικές παραστάσεις εντός και εκτός των συνόρων της χώρας, οι οποίες συνεχίζονται ως σήμερα. Το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης έχει βραβευτεί από διεθνείς και εγχώριους κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς. Στις 30 Δεκεμβρίου 1991 η Ακαδημία Αθηνών βράβευσε το Λύκειο Ελληνίδων Θεσσαλονίκης για την «υπερπεντηκονταετή δραστηριότητά του» με την αιτιολογία ότι «επί πεντήκοντα και πλέον έτη την ελλήνων ιστορικήν μνήμην άσβεστον διατηρεί»[35].

Η συλλογή του Λυκείου Ελληνίδων Θεσσαλονίκης αποτελείται από επτακόσιες ογδόντα πλήρεις φορεσιές, διακόσιες ενενήντα επτά γυναικείες, εκατόν τρεις ανδρικές και διακόσιες ογδόντα παιδικές και πολλά ακόμη μεμονωμένα τμήματα ένδυσης.

Φορεσιά από το Ρουμλούκι.

Φορεσιά από τη Σκόπελο.

Φορεσιά από τη Μακεδονία.

33. *Στο ίδιο.*
34. Άρθρον 23ον, 24ον, 25ον, *Καταστατικόν του σωματείου «Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης»*, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 27-29.
35. *Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης «50 Χρόνια» 1939-1989*, Αναμνηστικόν Λεύκωμα.

ΣΥΛΛΟΓΗ ΛΥΚΕΙΟΥ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ

ΓΥΝΑΙΚΕΙΕΣ: 12 φορεσιές Λητής • 2 φορεσιές Δρυμού • 1 φορεσιά Ασβεστοχωρίου • 13 φορεσιές Επισκοπής • 12 φορεσιές Πυλαίας • 26 φορεσιές Γιδά (χειμερινού) • 13 φορεσιές Γιδά (καλοκαιρινού) • 12 φορεσιές Ανταρτικού • 10 φορεσιές Ορεινής Σερρών • 12 φορεσιές Προσοτσάνης • 10 φορεσιές Μακράς Γέφυρας (Θράκης) • 15 φορεσιές Ανατολικής Ρωμυλίας (Θράκης) • 12 φορεσιές Μεταξάδων (Θράκης) • 28 φορεσιές Καραγκούνας • 19 φορεσιές Σαρακατσάνας • 8 φορεσιές Βοσκοπούλας • 13 φορεσιές Δρούπολης • 24 φορεσιές Κέρκυρας • 6 φορεσιές Σκοπέλου • 16 φορεσιές Νησιώτικες • 8 φορεσιές Αδελφών Νοσοκόμων.

ΑΝΔΡΙΚΕΣ: 12 φορεσιές Μακεδονικές • 10 φορεσιές Μπούφι • 12 φορεσιές Επισκοπής • 12 φορεσιές Θράκης • 10 φορεσιές Ηπείρου • 16 φορεσιές Τσολιά • 8 φορεσιές Κύπρου • 12 φορεσιές Νησιώτη • 8 φορεσιές Θράκης • 3 φορεσιές Πόντου.

ΠΑΙΔΙΚΕΣ: 30 φορεσιές Αιανής • 29 φορεσιές Βοΐου • 12 φορεσιές Χορτιάτη • 30 φορεσιές Διδυμότειχου • 12 φορεσιές Καραγκούνας • 12 φορεσιές Αράχοβας • 29 φορεσιές Νισύρου • 13 φορεσιές Βοσκοπούλας • 12 φορεσιές Σαρακατσάνας • 30 Εμπόνων φορεσιές Ρόδου • 12 φορεσιές Ηπείρου • 12 φορεσιές Θράκης • 23 φορεσιές Μακεδόνα • 12 φορεσιές Νησιώτη • 12 φορεσιές Τσολιά • Πλήθος μεμονωμένων κομματιών.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΑ ΚΟΜΜΑΤΙΑ: 50 γυναικείες φορεσιές • 210 μεμονωμένα κομμάτια • 10 φορεσιές Ανταρτικού Φλώρινας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

• Αβδελά Έφη, «Οι γυναίκες, κοινωνικό ζήτημα», Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β1, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 337-359.
• Αβδελά Έφη, «Στοιχεία για την εργασία των γυναικών στο μεσοπόλεμο: όψεις και θέσεις», Γιώργος Μαυρογορδάτος, Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο 1992, σ. 193-204.
• Αβδελά Έφη, Ψαρρά Αγγέλικα (επιμ.), *Ο Φεμινισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (μια ανθολογία), Γνώση: Αθήνα 1985.
• Βαρίκα Ελένη, «Μια δημοσιογραφία στην υπηρεσία της γυναικείας φυλής, γυναικεία περιοδικά στον 19ο αιώνα», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 6-12.
• Βαρίκα Ελένη, *Η Εξέγερση των Κυριών, Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος: Αθήνα 1987.
• Ο Ιός της Κυριακής, «8 του Μάρτη 1946 - 8 του Μάρτη 1949, Η γυναικεία ημέρα του εμφυλίου», *Ελευθεροτυπία*, 5.3.2006.
• Ο Ιός, «Τι σου κάνουν, μάνα μου!», *Ελευθεροτυπία* 12.5.2001.
• *Καταστατικόν του σωματείου «Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης»*, Θεσσαλονίκη 1972.
• Κόντης Β.- Στεφανίδης Γιάννης, «Η Θεσσαλονίκη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1940-1950», *Τοις Αγαθοίς Βασιλεύουσα, Θεσσαλονίκη, Ιστορία και Πολιτισμός*, Α΄ τόμος, [Ιστορία και Κοινωνία], σ. 214-231.
• Κορασίδου Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, τυπωθήτω: Αθήνα 2000.
• Κουπαράνης Παναγιώτης, «Η Θεσσαλονίκη στην Κατοχή, Ορισμένα ζητήματα μέσα από τα Γερμανικά Αρχεία», *Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912*, [Πρακτικά Συμποσίου, 1-3 Νοεμβρίου 1985], Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη 1986.
• *Λύκειον Ελληνίδων Θεσσαλονίκης «50 Χρόνια» 1939-1989, Αναμνηστικόν Λεύκωμα.*
• Ματθιόπουλος Ευγένιος, «Εικαστικές Τέχνες», Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β2, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 401-460.
• Μαχαίρα Άννα, «Η Θεσσαλονίκη του Μεσοπολέμου», Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β1, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 107-131.
• Παρρέν Καλλιρρόη, *«Διατί εκρύβημεν», Εφημερίς των Κυριών*, φ. αριθ. 3 (εν Αθήναις τη 22α Μαρτίου 1887).
• Παρρέν Καλλιρρόη, *Η χειραφετημένη*, Ψαρρά Αγγέλικα (επίμετρο), "Το μυθιστόρημα της χειραφέτησης ή Η "συνετή" ουτοπία της Καλλιρρόης Παρρέν», Εκάτη: Αθήνα 1999, σ. 409-486.
• Σαμίου Δήμητρα, «Τα πολιτικά δικαιώματα των Ελληνίδων, 1864-1952», *Μνήμων*, τχ. 12 (1989), σ. 161-172.
• Σκλαβενίτη Κωστούλα, «Τα γυναικεία έντυπα, 1908-1918», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 13-22.
• Φουντανόπουλος Κώστας, «Εργασία και εργατικό κίνημα στην Ελλάδα», Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία του 20ού αιώνα*, [Ο Μεσοπόλεμος], τ. Β1, Βιβλιόραμα: Αθήνα 2003, σ. 295-335.
• Ψαρρά Αγγέλικα, «Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο», Μαυρογορδάτος Γιώργος, Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης: Ηράκλειο 1992, σ. 67-72.
• Ψαρρά Αγγέλικα, «Χρονικό μιας μετάβασης, 1939-1948», *Διαβάζω*, τχ. 198 (14 Σεπτεμβρίου 1988), σ. 29-36.

Επιχειρηματικές οικογένειες

Μακεδονική Μεταξουργία Α.Ε.

Η οικογένεια Νικολαΐδη[1] κατάγεται από τη Νέα Ζίχνη του Νομού Σερρών. Ο Νικόλαος Νικολαΐδης, έμπορος αποικιακών, ήταν παντρεμένος με την Άννα Μουζά και απέκτησε οκτώ παιδιά. Στη Θεσσαλονίκη δραστηριοποιήθηκαν ως επιχειρηματίες οι Ιωάννης, Χρήστος και Κωνσταντίνος. Οι Ιωάννης και Χρήστος ήταν καπνέμποροι. Είχαν εξαώροφη καπναποθήκη στην κεντρική οδό της Νέας Ζίχνης.

[ΤΗΣ: ***Ευφροσύνης Ρούπα***]

Ο Χρήστος Νικολαΐδης (1887-1945) παράλληλα με το καπνεμπόριο είχε αλευρόμυλο και γεννήτρια, με την οποία τροφοδοτούσε την περιοχή με ηλεκτρικό ρεύμα. Παντρεύτηκε την Ευτυχία Τσαχαλίνα[2] από την Κατερίνη και απέκτησε πέντε παιδιά: τον Φαίδωνα (1925), τον Κωνσταντίνο (1928), την Άννα (1930), τον Ιωάννη (1932) και τον Σωκράτη (1934). Έμεινε στη Νέα Ζίχνη μέχρι το 1936.

Ο Κωνσταντίνος ήταν έμπορος αποικιακών, κυρίως ζάχαρης και καφέ. Είχε εγκατασταθεί στη Θεσσαλονίκη, όπου διατηρούσε κατάστημα στην οδό Αιγύπτου 49 και κατοικούσε στην οδό Ερμού 63. Πέθανε περί το 1961. Ήταν παντρεμένος με την Καλλιόπη Σέρτσου από την Καβάλα.

Στη Θεσσαλονίκη, στην οδό Ερμού 63, εγκαταστάθηκε και ο Ιωάννης Νικολαΐδης[3]. Το 1929 περιήλθε στην κυριότητά του οικόπεδο με εγκαταστάσεις μεταξουργείου στην Τούμπα, στην οδό Καλλιπόλεως 19. Το 1930 για τη λειτουργία αυτού του μεταξουργείου συστάθηκε η *Μακεδονική Μεταξουργία Α.Ε.* με κεφάλαιο 3.000.000 δραχμές. Βασικός μέτοχος της εταιρείας ήταν ο Ιωάννης Νικολαΐδης, ο οποίος κάλυψε ποσό 2.900.000 δραχμών. Συμβολική συμμετοχή είχαν και οι Χρήστος και Κωνσταντίνος Νικολαΐδης, αδελφοί του βασικού μετόχου, καθώς και ο τραπεζικός υπάλληλος Αστέριος Θωμάς και ο βιομήχανος Ευστράτιος Χατζηλίας[4].

Η επιχείρηση αποτελούνταν από δύο τμήματα, το μεταξουργείο και το πλεκτήριο καλτσών. Το μεταξουργείο παρήγε μεταξωτό νήμα από κουκούλια (ζωικό μετάξι), το οποίο πωλούσε στην αγορά του εξωτερικού και της Ελλάδας. Αρκετή ποσότητα της μετάξης που εξαγόταν στο εξωτερικό διοχετευόταν σε μονάδες κατασκευής αλεξίπτωτων. Στην Ελλάδα σημαντικός πελάτης ήταν η εταιρεία κατασκευής μεταξωτών υφασμάτων *Ναθαναήλ*. Η καλτσοβιομηχανία ύφαινε κάλτσες από βαμβακερά νήματα της Ελλάδας και της Αγγλίας, τις οποίες διέθετε στην ελληνική αγορά. Τη μελέτη και την εγκατάσταση των μηχανημάτων είχε πραγματοποιήσει ο Παναγιώτης Κερασιώτης, πτυχιούχος μηχανικός[5].

Ο Χρήστος Νικολαΐδης και η σύζυγός του Ευτυχία, το γένος Τσαχαλίνα.

1. Πληροφορίες για την οικογένεια παρείχε ο Σωκράτης Νικολαΐδης (1934) του Χρήστου.
2. Ο έμπορος Αναστάσιος Τσαχαλίνας από την Κατερίνη συμμετείχε το 1931 στο Δ.Σ. της *Μακεδονικής Μεταξουργίας*. ΦΕΚ-ΔΑΕ 206/9.12.1931.
3. ΦΕΚ-ΔΑΕ 150/27.5.1930.
4. ΦΕΚ-ΔΑΕ 31/18.2.1930.
5. Ήταν ειδικός σε θέματα υφαντουργίας. Το 1940 εξέδωσε την *Κλωστοϋφαντουργική εγκυκλοπαίδεια* και το 1941 ιστορική μελέτη για τις μεθόδους βαφής με τίτλο: *Βαφική*.

Η καπναποθήκη στη Νέα Ζίχνη, 1927.

Ο Ιωάννης Νικολαΐδης πέθανε λίγους μήνες μετά τη σύσταση της ανωνύμου εταιρείας[6]. Πρόεδρος ανέλαβε προσωρινώς ο Κωνσταντίνος Νικολαΐδης και διευθυντής ο εργολάβος Κωνσταντίνος Αυγερινόπουλος[7]. Μετά τον θάνατο του Ιωάννη Νικολαΐδη, η εταιρεία τέθηκε σε εκκαθάριση, η οποία ολοκληρώθηκε το καλοκαίρι του 1932[8], και εν συνεχεία διαλύθηκε[9]. Τότε η επιχείρηση αγοράσθηκε από τον προμνησθέντα αδελφό του ιδρυτή, Χρήστο Νικολαΐδη[10], ο οποίος τη λειτούργησε, αφού πρώτα ασχολήθηκε με την επιδιόρθωση των μηχανημάτων[11]. Η επιχείρηση μετονομάσθηκε σε *Καλτσοποιία ΖΕΝΙΘ, Χρήστος Νικολαΐδης Ο.Ε.*

Την περίοδο της Κατοχής τα δύο εργοστάσια στη Θεσσαλονίκη επιτάχθηκαν. Οι βοηθητικοί χώροι και ο αυλόγυρος μετατράπηκαν από τους Γερμανούς σε στάβλους. Το καλτσοποιείο διατηρήθηκε, ενώ το μεταξουργείο καταστράφηκε από την κακοκαιρία και την εγκατάλειψη. Ο Χρήστος Νικολαΐδης πέθανε το 1945.

Ο πρωτότοκος γιος του Φαίδων εγκατέλειψε τις σπουδές του στην ιατρική το 1946, για να αναλάβει τις οικογενειακές επιχειρήσεις. Σταδιακά ανέλαβαν καθήκοντα όλοι οι γιοι του Χρήστου Νικολαΐδη και η επιχείρηση πήρε την επωνυμία *Καλτσοποιία ΖΕΝΙΘ, Υιοί Χρήστου Νικολαΐδη Ο.Ε.* Η καπναποθήκη στη Νέα Ζίχνη κάηκε από τους αντάρτες[12] και το καπνεμπόριο έπαυσε. Από τις επιχειρήσεις στη Θεσσαλονίκη, σταμάτησε να λειτουργεί το μεταξουργείο. Συνέχισε η καλτσοβιομηχανία, την οποία οι νέοι επιχειρηματίες επέκτειναν με δεύτερη μονάδα, που είχε ως αντικείμενο την ύφανση πλεκτών (ζέρσεϊ).

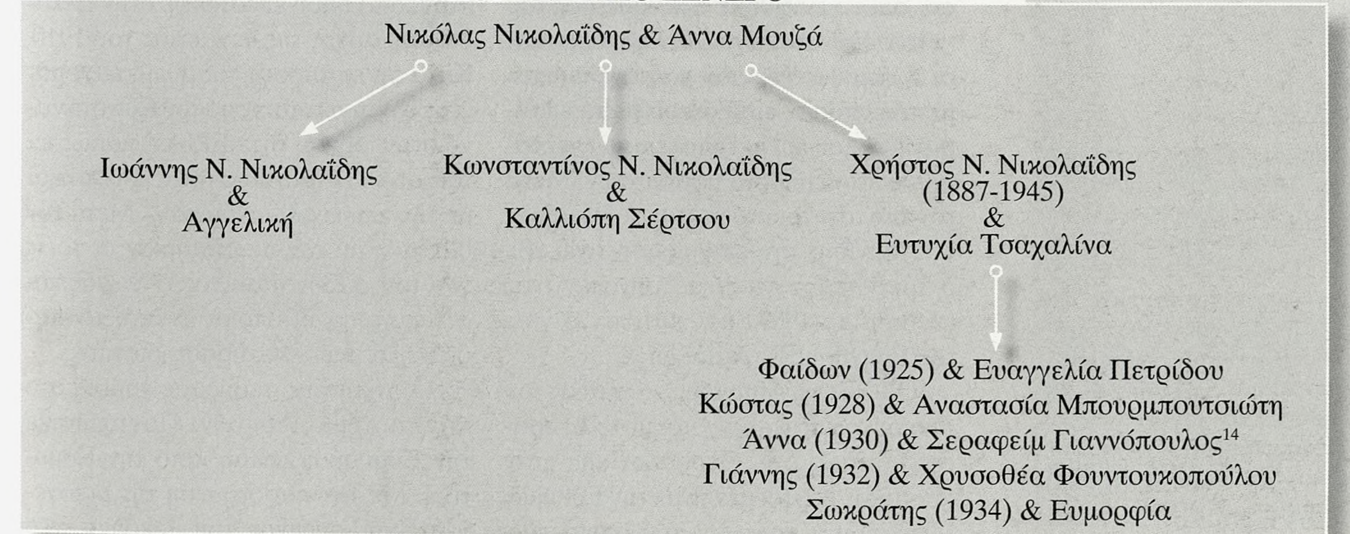
Τη μεταπολεμική περίοδο η επιχείρηση παρήγε ανδρικές και παιδικές κάλτσες από βαμβάκι ή συνθετικό μετάξι, γυναικεία εσώρουχα και κομπινεζόν, καθώς και πλεκτές ζακέτες. Οι μηχανές κινούνταν με ενέργεια που παρήγε ντηζελομηχανή εγκατεστημένη στο εργοστάσιο[13]. Η μονάδα απασχολούσε περίπου 80 εργάτριες. Υπήρχαν 40 μηχανές καλτσοπλεκτικής, που απαιτούσαν 40 εργάτριες. Περίπου 15 εργάτριες απασχολούνταν σε βοηθητικές εργασίες, σχετικές με την τελική κατασκευή της κάλτσας, όπως η ένωση των άκρων. Οι υπόλοιπες απασχολούνταν στην πλέξη του ζέρσεϊ υφάσματος για την κατασκευή των εσωρούχων και των άλλων πλεκτών ειδών.

Το 1965 οι εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν στην οδό Δωδεκανήσου 6. Μετά τον σεισμό του 1978 μεταφέρθηκαν πλέον σε ιδιόκτητο οικόπεδο 12 στρεμμάτων στη Βιομηχανική Περιοχή της Σίνδου, όπου έχουν ανεγερθεί δύο κτίρια συνολικής έκτασης 10.400 τ.μ. Την επιχείρηση συνεχίζει η τρίτη γενιά. Από τον κλάδο του Φαίδωνα Νικολαΐδη, οι γιοι του Χρήστος και Γεώργιος, οι οποίοι έχουν σπουδάσει οικονομικές επιστήμες. Από τον κλάδο του Κώστα Νικολαΐδη, οι κόρες του Ευτυχία και Μαρία. Η Ευτυχία σπούδασε οικονομικά στο Α.Π.Θ. και κατόπιν συνέχισε μεταπτυχιακές σπουδές μέχρι την απόκτηση διδακτορικού τίτλου στο Middlesex University του Λονδίνου. Η Μαρία σπούδασε οικονομικά στο I.C.B.S. και απέκτησε πτυχίο Master. Παράλληλα, σπούδασε σχεδίαση στη σχολή A.A.S. και είναι υπεύθυνη για τα σχέδια των προϊόντων της εταιρείας. Από τον κλάδο του Γιάννη Νικολαΐδη, συνεχίζουν οι κόρες του Ευτυχία και Άννα. Και οι δύο είναι κάτοχοι πτυχίου Master στο μάρκετινγκ από το Middlesex University του Λονδίνου. Από τον κλάδο του Σωκράτη Νικολαΐδη, συνεχίζει η Αμαλία Νικολαΐδου, η οποία αρχικά σπούδασε οικονομικά στο UCL του University of London και κατόπιν συνέχισε μεταπτυχιακές σπουδές στο London School of Economics.

6. ΕΒΕΘ 4275 και ΦΕΚ-ΔΑΕ 306/9.12.1931, όπου η σύσταση του Δ.Σ. της Α.Ε., από το οποίο απουσιάζει το όνομα του ιδρυτή και βασικού μετόχου της επιχείρησης.
7. *Αυτόθι.*
8. ΦΕΚ-ΔΑΕ 151/30.5.1931, 26/15.2.1932, 199/21.7.1932.
9. ΦΕΚ-ΔΑΕ 167/15.6.1932.
10. ΕΒΕΘ 4275 και έκθεση πλειστηριασμού κινητών συμβολαιογράφου Κων. Τ. Τζώκα αρ. 5443 της 21/9/31.
11. ΕΒΕΘ *ό.π.*, αναφορά του αρμόδιου τμήματος από 25.9.1935.

12. Έκτοτε δεν λειτούργησε ξανά ως καπναποθήκη, αλλά μετατράπηκε σε κινηματογράφο.
13. Το μοτέρ ήταν ιταλικής προέλευσης ΕΛΙΝ.
14. Οι αδελφοί Γιαννόπουλοι, Σεραφείμ, Δημήτριος και Αθανάσιος, είχαν εργοστάσιο κατασκευής κομβίων.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΕΝΔΡΟ

Επιχειρηματικές οικογένειες

Οικογένεια Λαμνίδη

Στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα ζούσαν στη Νάουσα τουλάχιστον δύο μέλη της οικογένειας Λαμνίδη, ο Γρηγόρης και ο Ιωάννης[1]. Ο Γρηγόρης Λαμνίδης ήταν παντρεμένος με την Ευθυμώ Μέσκου (1860-1938)[2] και είχε αποκτήσει πέντε παιδιά, τον Δημήτρη, την Κατερίνα, κατόπιν σύζυγο του Αναστάση Βαβούρη[3], την Ελένη, κατόπιν σύζυγο Παπαγιάννη, τη Μαρία, κατόπιν σύζυγο του μακεδονομάχου Νικόλαου Λίγκα, και τον Κωνσταντίνο.

[ΤΗΣ: ***Ευφροσύνης Ρούπα***]

Μέχρι το 1892[4] είχε εγκατασταθεί στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, όπου ασχολήθηκε με το εμπόριο. Επέστρεψε στις αρχές του αιώνα στη Νάουσα, όπου γεννήθηκε ο μικρότερός του γιος, ο Κωνσταντίνος. Ο Γρηγόρης και οι γιοι του συνέχισαν να ασχολούνται με το εμπόριο, ειδικότερα με το εμπόριο κρασιού και μεταπολεμικά επεκτάθηκαν στο εμπόριο υφασμάτων. Μετά τον θάνατο του πρωτότοκου Δημήτρη Γ. Λαμνίδη, την επιχείρηση ανέλαβε ο μικρότερος γιος, ο Κωνσταντίνος (πέθανε το 1953) και κατόπιν ο γιος του Γρηγόρης Κ. Λαμνίδης.

Ο Ιωάννης Λαμνίδης[5], ο κλάδος του οποίου ανέπτυξε επιχειρηματικές δραστηριότητες στη Θεσσαλονίκη, ήταν και αυτός παντρεμένος με την Ευθυμώ, αγνώστου γένους, με την οποία είχε αποκτήσει τρία αγόρια, τον Κωνσταντίνο, τον Θωμά και τον Δημήτρη. Στα τέλη του 19ου αιώνα εγκαταστάθηκε με την οικογένειά του στο Κάιρο της Αιγύπτου, από όπου επέστρεψε στην Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1910. Κατά την επιστροφή του συμμετείχε μαζί με τον πρωτότοκο γιο του Κωνσταντίνο στην ίδρυση της «ΕΡΙΑ»[6] και ως εκ τούτου το εργοστάσιο ήταν γνωστό και με την επωνυμία «Λάμνια». Μετά τον θάνατό του τον διαδέχθηκαν οι τρεις γιοι του, ο Κωνσταντίνος, ο Θωμάς και ο Δημήτρης, οι οποίοι ανέπτυξαν παράλληλα και άλλες δραστηριότητες.

Ο Δημήτρης σπούδασε νομικά στο πανεπιστήμιο Αθηνών. Παντρεύτηκε την Ευρυδίκη Ζωΐδη[7] από την Κομοτινή. Με την παρότρυνση της οικογένειας της συζύγου του ξεκίνησε νέο κύκλο σπουδών στον τομέα της ιατρικής στο Παρίσι. Εγκαταστάθηκε στην Κομοτινή, όπου δεν άσκησε κανένα από τα δύο επαγγέλματα και ως εισοδηματίας αφοσιώθηκε στην απόκτηση γνώσης δημιουργώντας μία αξιόλογη προσωπική βιβλιοθήκη.

Στη Θεσσαλονίκη εγκαταστάθηκαν ο Θωμάς και ο Κωνσταντίνος. Ο Θωμάς είχε σπουδάσει χημικός. Συμμετείχε στο υφαντουργείο «ΕΡΙΑ» και, όπως θυμούνται οι απόγονοί του, συνεργάστηκε με τον αδελφό του Κωνσταντίνο στις επιχειρήσεις της Θεσσαλονίκης. Παντρεύτηκε δύο φορές: τη Μαρία, κόρη του Παυσανία Καμπίτογλου, με την οποία πριν από τον θάνατό της απέκτησε ένα γιο, τον Παυσανία, και την Ευγενία Βασδάρη, με την οποία απέκτησε τον Κωνσταντίνο και την Αικατερίνη (ή Κατίνα), κατόπιν σύζυγο του Δημήτρη Οσμανλή[8].

Ο Κωνσταντίνος παντρεύτηκε τη Θεοπίστη του Αναστάσιου Βασδάρη με την οποία απέκτησε δύο παιδιά, την Ευθυμία, κατόπιν σύζυγο του Δόβελου, και τον Νίκανδρο. Σπούδασε γεωπόνος στο Κάιρο. Πέρα από τη συμμετοχή του στο υφαντουργείο «ΕΡΙΑ»[9], με την αρμοδιότητα του διευθύνοντος συμβούλου, αυτός και η σύζυγός του συμμετείχαν και σε μία άλλη μεγάλη επιχείρηση της εποχής, στην *Ένωση Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ΕΣΤΙΑ, Α.Ε.*[10] ως κληρονόμοι του Αναστάσιου Βασδάρη. Επιπλέον, δημιούργησε δύο ακόμη επιχειρήσεις[11].

Περί το 1920 ίδρυσε την εταιρεία *Λαμνίδης Κ. και Σία* και δημιούργησε στην περιοχή Μπεχ-Τσινάρ στη

Ο Κωνσταντίνος Λαμνίδης και η σύζυγός του Θεοπίστη, το γένος Βασδάρη.

1. Δεν ήταν δυνατόν να διευκρινιστεί ο βαθμός συγγένειας. Με βάση τις εικασίες των απογόνων σήμερα, πρόκειται για αδέλφια ή εξαδέλφια.
2. Η Ευθυμώ Μέσκου ήταν εγγονή της Κατερίνας Μέσκου. Αθηνά Τζινίκου-Κακούλη, *Η Μακεδόνισσα στο θρύλο και την ιστορία*, Θεσσαλονίκη: Εκδοτική Θεσσαλονίκης, ²1992. Επίσης πληροφορίες για τον κλάδο του Γρηγόρη Λαμνίδη παρείχαν ο Γρηγόρης Κ. Λαμνίδης (1935) και η Ευθυμία Τσολάκη, το γένος Κ. Λαμνίδη.
3. Ο Αναστάσης Βαβούρης είχε ξενοδοχείο στην Έδεσσα.
4. Στην κατοχή του εγγονού του Γρηγόρη Κ. Λαμνίδη έχει διασωθεί λογιστικό κατάστιχο με την ημερομηνία αυτή.
5. Πληροφορίες για την οικογένεια Λαμνίδη παρείχαν ο Παυσανίας Λαμνίδης (1918) του Θωμά, η σύζυγός του Αναστασία, η Πολυξένη Παπαϊωάννου, χήρα του Κωνσταντίνου Λαμνίδη, ο Αλέξανδρος Κ. Λαμνίδης καθώς και η Ασπασία Σωτηροπούλου, το γένος Δοβέλου. Ο Αλέξανδρος Κ. Λαμνίδης είναι γενικός διευθυντής του Ελληνο-Αμερικανικού Εμπορικού Επιμελητηρίου.
6. Ιω. Χρ. Χατζηϊωάννου, *Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος*, τ. Β΄, μ. Β΄, Αθήνα 1925, σ. 229.
7. Κόρη του ηπειρωτικής καταγωγής Χατζη-Ζωΐδη που εγκαταστάθηκε στην Κομοτινή και εξελίχθηκε ως γαιοκτήμονας.
8. Ο Δημήτρης Οσμανλής είναι ελληνοβλαχικής καταγωγής, κάτοικος Σκοπίων. Διατέλεσε κοσμήτωρας της Δραματικής Σχολής των Σκοπίων. Ο γιος του Θωμάς Λαμνίδης (1956) είναι συγγραφέας εγκατεστημένος στα Σκόπια.
9. Βλέπε λήμμα «ΕΡΙΑ», στο Ε. Ρούπα & Ε. Χεκίμογλου, «Η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940», *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη*, Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 440-451.
10. Βλέπε λήμμα «Ένωση Βιομηχανικών Επιχειρήσεων ΕΣΤΙΑ, Α.Ε.», *ό.π.*, 464-477.
11. Κατά τον Θωμά Οσμανλή, ο οποίος διατηρεί στη μνήμη του τις μαρτυρίες της γιαγιάς του Ευγενίας Βασδάρη, στις επιχειρήσεις του Κωνσταντίνου Λαμνίδη συμμετείχε και ο αδελφός του Θωμάς Λαμνίδης. Οι δύο αδελφοί είχαν μεταξύ των άλλων και τουβλοποιείο στη Θεσσαλονίκη.

Ο Θωμάς Λαμνίδης και η σύζυγός του Ευγενία, το γένος Βασδάρη.

Θεσσαλονίκη σαπωνοποιείο με την επωνυμία *Ναυσικά*. Το σαπωνοποιείο είχε έξη ατμοκίνητες δεξαμενές σαπωνοποίησης. Η ατμοκίνηση παραγόταν από δύο ατμολέβητες. Αρχικά παρήγε 10.000 οκάδες την εβδομάδα, όμως το 1923 η παραγωγή είχε μειωθεί στις 4.000 οκάδες, δηλ. στις 200.000 οκάδες σαπούνια ετησίως. Απασχολούσε 12 εργάτες. Η μονάδα είχε και εγκατάσταση παραγωγής γλυκερίνης, η οποία τέθηκε σε λειτουργία στα τέλη της δεκαετίας του 1920[12]. Στις εγκαταστάσεις αυτού του σαπωνοποιείου παρασκευαζόταν δερματόκολλα από ξέσματα δερμάτων[13].

Το 1925 ο Κωνσταντίνος Λαμνίδης ανήγειρε το ξενοδοχείο *Βαλκανική Ευρώπη* στην οδό Αγία Σοφίας 11. Το κτίριο, που κοσμεί και σήμερα το κέντρο της Θεσσαλονίκης, είχε σχεδιαστεί σε νεομπαρόκ από τον αρχιτέκτονα Γ. Σιάγα. Τουλάχιστον αρχικά η διεύθυνσή του ανατέθηκε στον Φ. Κοιλά[14]. Οι οικογένειες του Κωνσταντίνου και του Θωμά Λαμνίδη διέμεναν στον πρώτο όροφο του ξενοδοχείου[15]. Ο Κωνσταντίνος Λαμνίδης διατέλεσε πρόεδρος του Συνδέσμου Βιομηχανιών Βορείου Ελλάδος την τετραετία 1924-1928.

Οι επιχειρήσεις του Κωνσταντίνου Λαμνίδη έπαυσαν τη δεκαετία του 1930[16]. Την περίοδο αυτήν απεβίωσαν οι Κωνσταντίνος και Θωμάς Λαμνίδης. Κανείς από τους απογόνους Λαμνίδη δεν ασχολήθηκε με τις επιχειρήσεις που δημιούργησαν στην περιοχή. Τα ίχνη του Νίκανδρου, γιου του Κωνσταντίνου Λαμνίδη, χάθηκαν κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Ο Παυσανίας Λαμνίδης του Θωμά σπούδασε νομικά στην Αθήνα και επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, όπου αρχικά εργάσθηκε ως δικηγόρος και κατόπιν εξελίχθηκε ως δικαστής φθάνοντας στον βαθμό του εφέτη. Ο Κωνσταντίνος Λαμνίδης του Θωμά ήταν γιατρός παθολόγος στη Θεσσαλονίκη.

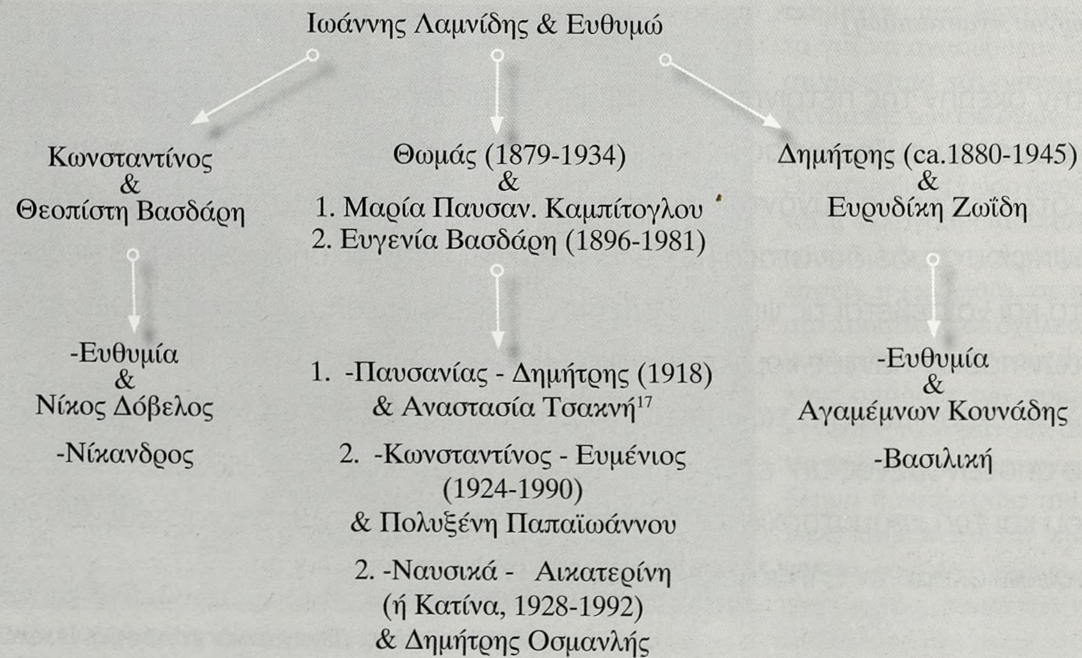
12. Κατά τον Μικελή δεν είχε τεθεί σε λειτουργία το 1923. Ν. Μικελής, *Η βιομηχανία της Κεντρικής Μακεδονίας* (Αθήνα: Γ.Η. Καλλέργη & Σίας, 1924), σ. 33. Αναφέρεται όμως στον *Εμπορικό Οδηγό Θεσσαλονίκης* του Ι. Μπέρτσου το 1927, σ. 173, 175.
13. Αλέξανδρος Λέτσας, *Διεθνής Έκθεσις Θεσσαλονίκης*, 1926 (Θεσσαλονίκη, 1927), σελ. 111.
14. Μπέρτσος, *ό.π.*, σ. 217.
15. Μαρτυρία του Θωμά Δ. Οσμανλή.
16. Το 1938 το ξενοδοχείο περιήλθε στην ιδιοκτησία της Εθνικής Τράπεζας και μέχρι το 1992 στέγαζε το οικοτροφείο της Χ.Ε.Ν. Χριστίνα Ζαρκάδα, «Μελέτη αποκατάστασης και επανάχρησης του διατηρητέου κτιρίου της οδού Αγ. Σοφίας 11 στη Θεσσαλονίκη (πρώην Χ.Ε.Ν.), ιδιοκτησίας της ΑΦΟΙ ΓΛΟΥ Α.Ε.», στο *Αποσπάσματα από το έργο της 4ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, 2000-2001*, Υπουργείο Πολιτισμού, 4η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων, τ. 1, 2002, σ. 59-63.

Το ξενοδοχείο «Βαλκανική Ευρώπη», μετέπειτα ΧΕΝ, στην οδό Αγίας Σοφίας. Σήμερα στεγάζει εμπορικό κατάστημα.

17. Ο πατέρας της Νικόλαος Τσακνής ήταν έμπορος οικοδομικών υλικών και αντιπρόσωπος ξένων εταιρειών εμπορίου πετρελαίου. Ζούσε στον Πολύγυρο Χαλκιδικής.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΟ ΔΕΝΔΡΟ

Η κάλπη των Ελλήνων

Οι γυναίκες περιμένουν τη σειρά τους για να βρεθούν μπροστά στην κάλπη (Εκλογές 19.2.1956).

[ΤΟΥ: ***Γιώργου Αναστασιάδη***]

«...Υπό την σκέπην της πέτρινής του καλύβης περί ουδενός άλλου ακούει ο ελληνόπαις τους οικείους του συζητώντας παρά περί της πιθανής εκβάσεως των εκλογών και των ωφελημάτων τα οποία δύνανται να καρπωθώσιν εκ της εξυπηρετήσεως τούτου ή εκείνου του υποψηφίου· ουδέ δύναται άλλο τι να διδαχθεί εις το σχολείον παρά να περιφρονεί τα γράμματα και να σέβεται τις ψήφους βλέπων τους διδασκάλους του να σύρωνται ως ερπετά προ των πόδων παντός κομματαρχίσκου (...).

Πολύ τω όντι χρησιμώτερα των όσα δύναται ο υποψήφιος να βροντοφωνήσει από του εξώστου αποτεινόμενος απ' ευθείας εις τους εκλογείς είναι όσα ψιθυρίζει εις το ωτίον του δημάρχου και του κομματαρχίσκου αφού μόνον κατ' όνομα άμεσοι και πράγματι έμμεσοι από μένουσιν ακόμη εν Ελλάδι αι εκλογαί».

[Εμμ. Δ. Ροΐδης: *Πανηγυρικόν τεύχος Ολυμπιακών Αγώνων*, εκδόσεις «Ακροπόλεως», 1896, σ. 82-87]

Το «αφήγημα» των ελληνικών εκλογών δεν έχει ακόμη γραφεί. Δεν υπάρχει ένα εκτενές κείμενο το οποίο βασισμένο και στα βιώματα του συγγραφέα να παρουσιάζει με γνώσεις και χιούμορ το σκηνικό που στήνεται στη χώρα κάθε φορά που έρχεται η Κυριακή των βουλευτικών εκλογών (χρειάζονται ίσως ξεχωριστή αντιμετώπιση οι δημοτικές -και νομαρχιακές πλέον- εκλογές που έχουν τη δική τους ιστορία).

Η κάλπη των Ελλήνων έχει πάντως μια μακρά διαδρομή μέσα στον χρόνο και μπορεί να «διηγηθεί» πολλά ευτράπελα αλλά και δραματικά. Εκτός από το χαρακτηριστικό παράθεμα του Εμμ. Ροΐδη, αξίζει να αναφερθούμε εδώ ενδεικτικά στο βιβλίο της Νάσης Μπαλτά: «Η καρδιοβόρος αγωνία της κάλπης: τύπος και βουλευτικές εκλογές την εποχή του Χαρίλαου Τρικούπη, 1881-1895» (2001), που παρουσιάζει ενδιαφέρον και όχι μόνο για τους «ειδήμονες» και ανοίγει την όρεξη για ανάλογες προσεγγίσεις στις εκλογές του 20ού αιώνα.

Η πραγματικότητα που διαμορφώνεται κάθε φορά στην προεκλογική περίοδο, ο παραδοσιακός και ο σύγχρονος εκλογικός πολιτισμός, η «μυθολογία» και η απομυθοποίηση της κάλπης, οι ψήφοι που ακόμη «καίνε» χέρια έχουν δώσει πλούσιο υλικό στους αρθρογράφους και τους χρονογράφους καθώς και στους γελοιογράφους των εφημερίδων.

Δεν κεντρίζουν όμως τους λογοτέχνες μας. Τουλάχιστον όχι τόσο, ώστε να αφιερώσουν ένα βιβλίο τους στα «σημεία και τέρατα», στα πάθη και στην παθολογία που γεννά κάθε φορά η ελληνική κάλπη.

Στο βιβλίο του «Η μέρα ενός εκλογικού αντιπροσώπου» (1988) ο Ίταλο Καλβίνο διηγείται τις εμπειρίες του από την ψηφοφορία σ' ένα εκλογικό τμήμα-προπύργιο των χριστιανοδημοκρατών, ένα ίδρυμα της Εκκλησίας για ανιάτως πάσχοντες και πνευματικά καθυστερημένους. Υπό τα όμματα των εκλογικών αντιπροσώπων και της εφορευτικής επιτροπής, οι τρόφιμοι του ιδρύματος, καθώς είναι πλήρως εξαρτημένοι, γίνονται αντικείμενα πολιτικής εκμετάλλευσης και ψηφοθηρίας.

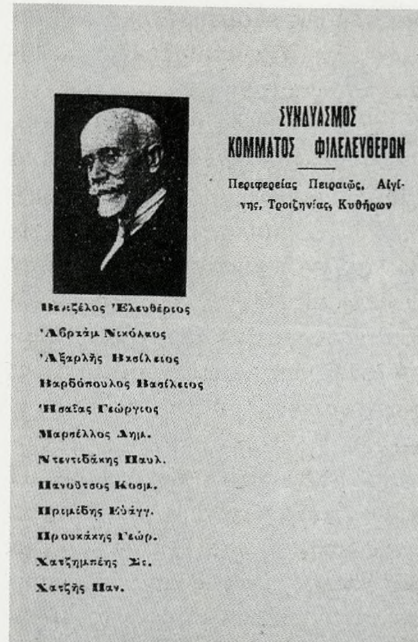
«Για να μετατρέψουμε ένα χώρο, μια αίθουσα σχολείου σε εκλογικό τμήμα» -γράφει ο Καλβίνο- «αρκούν λίγα έπιπλα, εκείνα τα παραβάν που χρησιμοποιούνται για την ψηφοφορία, εκείνο το κουτί από το ακατέργαστο ξύλο που είναι η κάλπη (στις μέρες μας είναι από πλέξιγκλας) (...).

Όταν καταφθάνουν οι ψηφοφόροι, τότε όλα ζωντανεύουν. Η ποικιλία της ζωής μπαίνει μέσα μαζί τους, ο καθένας τους είναι χαρακτηριστικός τύπος, με κινήσεις υπερβολικά αμήχανες, υπερβολικά γρήγορες, φωνές πολύ βαθιές ή πολύ ψιλές. Μα υπάρχει μια στιγμή νωρίτερα, όταν τα μέλη της επιτροπής στο εκλογικό τμήμα μένουν μόνα και κάθονται εκεί να μετράνε τα μολύβια, μια στιγμή που νιώθει κανείς την καρδιά του να σφίγγεται».

Το βιβλίο του Ίταλο Καλβίνο, μ' αυτές τις γλαφυρές περιγραφές που θυμίζουν έντονα και την εικόνα των ελληνικών εκλογικών τμημάτων, μας δίνει τα ερεθίσματα για να ανασύρουμε σκηνές και στιγμές από το «ντοκιμαντέρ της Κυριακής των εκλογών», όπως έχει χαραχθεί στη μνήμη μας: Με τον μίζερο συνήθως χώρο όπου ξετυλίγεται η εκλογική διαδικασία, με τον κόσμο μαζεμένο, πριν ακόμη «σχολάσει» η εκκλησία, σε πηγαδάκια στο προαύλιο του σχολείου-εκλογικού τμήματος. Με τους θερμοκέφαλους οπαδούς των κομμάτων που εννοούν να μπαίνουν στην αίθουσα ψηφοφορίας με κονκάρδα ή έμβλημα ή εφημερίδα του κόμματός τους παραβιάζοντας έτσι την αρχή της μυστικής ψήφου ή ό,τι έχει στην πράξη απομείνει απ' αυτήν, όταν ιδίως στα μικρά μέρη γνωρίζουν, με εντυπωσιακή ακρίβεια, το

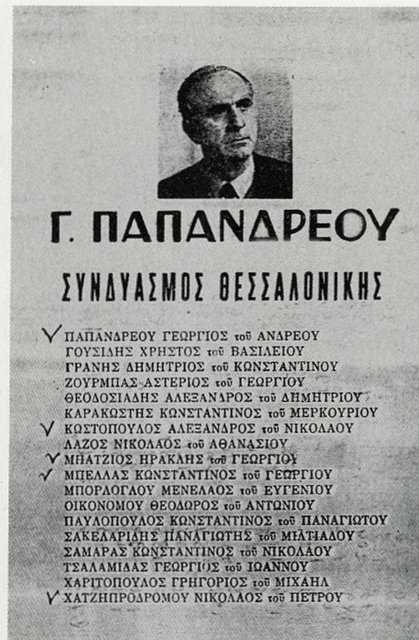

Εκλογές 1958. Η ηλικιωμένη κυρία ψηφίζει υποστηριζόμενη από δύο άλλες γυναίκες ψηφοφόρους.

ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ
ΚΟΜΜΑΤΟΣ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΩΝ

Περιφερείας Πειραιώς, Αιγίνης, Τροιζηνίας, Κυθήρων

Βενιζέλος Ἐλευθέριος
Ἀβραὰμ Νικόλαος
Ἀξαρλῆς Βασίλειος
Βαρδόπουλος Βασίλειος
Ἠσαΐας Γεώργιος
Μαρσέλλος Δημ.
Ντεντιδάκης Παυλ.
Πανοῦτσος Κοσμ.
Πριμίδης Εὐάγγ.
Προυκάκης Γεώρ.
Χατζημπέης Σι.
Χατζῆς Παν.

Γ. ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ
ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

✓ ΠΑΠΑΝΔΡΕΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ ΑΝΔΡΕΟΥ
ΓΟΥΣΙΔΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ τοῦ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
ΓΡΑΝΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ τοῦ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΖΟΥΡΜΠΑΣ ΑΣΤΕΡΙΟΣ τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΘΕΟΔΟΣΙΑΔΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ τοῦ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ
ΚΑΡΑΚΩΣΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ τοῦ ΜΕΡΚΟΥΡΙΟΥ
✓ ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ τοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΛΑΖΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ τοῦ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ
✓ ΜΠΑΤΖΙΟΣ ΗΡΑΚΛΗΣ τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
✓ ΜΠΕΛΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ τοῦ ΓΕΩΡΓΙΟΥ
ΜΠΟΡΛΟΓΛΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ τοῦ ΕΥΓΕΝΙΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΣ τοῦ ΑΝΤΩΝΙΟΥ
ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ τοῦ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ τοῦ ΜΙΛΤΙΑΔΟΥ
ΣΑΜΑΡΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ τοῦ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
ΤΣΑΛΑΜΙΔΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΧΑΡΙΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ τοῦ ΜΙΧΑΗΛ
✓ ΧΑΤΖΗΠΡΟΔΡΟΜΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΣ τοῦ ΠΕΤΡΟΥ

ΝΕΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΣ
Α' ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ τοῦ Παναγιώτου
ΖΑΡΝΤΙΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ τοῦ Βασιλείου
ΗΓΟΥΜΕΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ Νικολάου
ΚΑΤΣΑΟΥΝΗΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ τοῦ Ἀθανασίου
ΚΟΝΤΟΥΛΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ τοῦ Νικολάου
ΜΑΡΙΝΑΚΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ τοῦ Δημητρίου
ΜΑΤΘΑΙΟΥΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ Ἰωάννου
ΜΟΥΤΣΙΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ Ἀθανασίου
ΜΠΑΚΑΤΣΕΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ τοῦ Δημητρίου
ΜΠΟΚΟΒΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ τοῦ Παρασκευᾶ
ΤΣΑΛΟΥΧΙΔΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ τοῦ Νικολάου
ΧΑΤΖΗΓΕΩΡΓΙΟΥ ΜΕΝΕΛΑΟΣ τοῦ Λεωνίδα

Ψηφοδέλτια που σηματοδοτούν διαφορετικές εποχές.

αποτέλεσμα που θα βγάλει η κάλπη (:«μετρημένα κουκιά...»).

Οι έλληνες ψηφοφόροι, αυτοί οι άγνωστοι: Υπερβολικά αμφίθυμοι ή υπερβολικά αποφασισμένοι. Υπερβολικά γρήγοροι ή υπερβολικά αργοί (ξεχνούν να βγουν από το παραβάν) ή υπερβολικά αφηρημένοι (ξεχνούν όχι μόνο την ταυτότητά τους -κάποτε το εκλογικό τους βιβλιάριο...) αλλά ακόμη και να ρίξουν το ψηφοδέλτιο στην κάλπη κ.λπ.

Και δεν είναι και λίγοι οι ψηφοφόροι που θεωρούν ότι, όταν βρίσκονται πάνω από την κάλπη, αυτή τη «μεγάλη στιγμή» της πολιτικής τελετουργίας, πρέπει να πάρουν το ανάλογο με την περίσταση ύφος, σαν να πρόκειται να τους απαθανατίσουν οι τηλεοπτικές κάμερες ή ο φωτογραφικός φακός. Τώρα που το σκέφτομαι πάντως, διαπιστώνω ότι δεν έχω ούτε μια φωτογραφία, ούτε ένα «ενσταντανέ» από τις τόσες φορές που ψήφισα και σ' ορισμένες (από το 1974 έως το 1985) άσκησα και καθήκοντα δικαστικού αντιπροσώπου σε χωριά της Μακεδονίας και μια φορά σ' ένα θλιβερό... καφενείο της Ομόνοιας στην Αθήνα.

Θα 'ταν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να είχαμε φωτογραφικό υλικό που να απεικονίζει τους «αφανείς» ψηφοφόρους και ιδίως εκείνους τους συμπαθέστατους υπερήλικες που τους «σέρνουν» κυριολεκτικά οι δικοί τους μέχρι την κάλπη, για να μην πάει «χαμένη» η ψήφος, με το ψηφοδέλτιο χιλιοδιπλωμένο στην εσωτερική τσέπη τους ή σ' άλλα απίθανα μέρη, όπου και δεν αποκλείεται να μείνει ξεχασμένο και να ανακαλυφθεί μετά την απομάκρυνση... «εκ του ταμείου», δηλαδή της κάλπης. Όπως και να 'χει ελάχιστοι είναι σίγουροι ότι ο υπέργηρος ψηφοφόρος έριξε τελικά το «σωστό» ψηφοδέλτιο και όχι ένα άλλο που του «γυάλισε» στο μάτι ή αν έγραψε πάνω στο ψηφοδέλτιο λίγες λέξεις, για να εκφράσει κι αυτός τον καημό του, ή αν το δίπλωσε μέσα στο... λευκό ψηφοδέλτιο, για να μη φαίνεται τι έχει ψηφίσει.

Και μια προσωπική κατάθεση: Ως τέως «δικαστικός αντιπρόσωπος» (τι τίτλος Θεέ μου!) πρέπει να είσαι μάλλον ευχαριστημένος. Τον ρόλο σου, σ' αυτό το έργο των εκλογών και σ' αυτή τη σκηνή του εκλογικού τμήματος, τον έπαιξες ικανοποιητικά, συμβάλλοντας στην ομαλή διεξαγωγή των εκλογών και ίσως σε κάποια διαπαιδαγώγηση παλαιών και νέων ψηφοφόρων.

Και παράλληλα το «ψιλογλέντησες» κιόλας, πίνοντας στη ζούλα και στα «διαλείμματα» λίγο κρασάκι και δοκιμάζοντας πίτες και γλυκά, όταν έπεφτες σε φιλόξενο χωριό. Κυρίως το διασκέδασες δεόντως, παρατηρώντας με πλάγιο βλέμμα ενδιαφέρουσες εκφράσεις, ενδυματολογικές λεπτομέρειες, τη «γλώσσα του σώματος» και το λεξιλόγιο, το «γλωσσάρι» που δημιουργεί η Κυριακή των εκλογών, ένα ακόμη πεδίο για ανίχνευση, που έρχεται να προστεθεί στην πρώτη ύλη που χρειάζεται να επεξεργαστούν όσοι θα γράψουν κάποτε το «μυθιστόρημα» των ελληνικών εκλογών.

Η γυναίκα που ψηφίζει...

«...Ο κόσμος άλλαξε και πάρτε το χαμπάρι.
Κι η γυναίκα στο εξής θα κουμαντάρει.
Ήρθε καιρός να φύγω πια απ' τη ρουτίνα
απ' του συζύγου την σκλαβιά και την κουζίνα.
Είμαι η γυναίκα η μοντέρνα που ψηφίζω,
στα κέντρα πίνω ουίσκι και καπνίζω...»

«Η γυναίκα που ψηφίζει». Αυτό το λαϊκό τραγούδι σε στίχους Κ. Μάνεση και μουσική Απ. Καλδάρα, ερμηνευμένο από τη Μαρίκα Νίνου, δεν είχε κάνει μεγάλο σουξέ, όταν κυκλοφόρησε ο δίσκος γύρω στα 1953-1954. Απηχεί ωστόσο τη μετάβαση σε μια νέα εποχή για την Ελληνίδα. Είναι ο καιρός που μπορεί όχι μόνο να ψηφίζει και να εκλέγεται δήμαρχος (και λίγο αργότερα και βουλευτής) αλλά και να χειραφετηθεί πολιτικά και κοινωνικά.

Το 1951 οι γυναίκες θα ψηφίσουν στις πρώτες μεταπολεμικές δημοτικές εκλογές. Το 1953 θα κληθούν στις κάλπες για την αναπληρωματική εκλογή στη Θεσσαλονίκη (βλ. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ 10, Απρίλιος 2003, σ. 61-73: Γ. Αναστασιάδης: Στην εποχή της Ελένης Σκούρα). Το 1956 θα ψηφίσουν στις γενικές βουλευτικές εκλογές. Όλη αυτή η «κοσμογονία» που άργησε να εκδηλωθεί, είχε κατά κάποιο τρόπο προαναγγελθεί αρκετά χρόνια πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

«Εγώ είμαι η νέα γυναίκα που θα καπνίζω και θα ψηφίζω» τραγουδούσε η Μαρίκα Κοτοπούλη στο πρώτο «φεμινιστικό» τραγούδι στη χώρα μας, στα «Παναθήναια», το 1908.

Στην εφημερίδα «Μακεδονία» (15-12-1930) διαβάζουμε: «Κατά τας δημοτικάς εκλογάς εψήφισαν διά πρώτην φοράν και γυναίκες, δυνάμει του τελευταίου εκλογικού νόμου. Πρώτη εψήφισεν η λογία κυρία Μερόπη Βασιλικού και κατόπιν η κυρία Μεταλληνού. Αι ψηφοφόροι κυρίαι εξέφρασαν προς τους δημοσιογράφους την συγκίνησίν των διά την μεταβολήν η οποία επήλθεν εις την ζωήν των...».

Βέβαια, η ψηφοφορία αυτή αφορούσε μόνο ορισμένες «εγγράμματες» γυναίκες της πόλης (240 συνολικά), θα πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι το έδαφος ήταν ήδη πρόσφορο για να ανθίσουν οι πρώτοι λωτοί της πολιτικής χειραφέτησης των γυναικών.

Διαβάζουμε για παράδειγμα στο Καταστατικόν του «Συνδέσμου Διανοουμένων Γυναικών» ότι σκοπός του σωματείου (που ιδρύθηκε το 1928 από τη Χ. Ακριβοπούλου, την Κ. Καρατζίδου, την Α. Ξανθοπούλου κ.ά. και εδρεύει στη Θεσσαλονίκη) είναι η «κοινωνική και πολιτική διαπαιδαγώγησις της γυναίκας της Ελληνικής Δημοκρατίας και η ανάδειξις της θέσεώς της από πνευματικής και ηθικής απόψεως».

Θα πρέπει, τέλος, να σταθούμε στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει τη «νέα γυναίκα», που θα εκλέγει και θα εκλέγεται, ο χρονογράφος της εφημερίδας «Το Φως» (2-20-1956) Πέτρος Ωρολογάς:

«Μερικές γυναικείες οργανώσεις διαμαρτυρήθηκαν, διότι δεν μπήκαν στους συνδυασμούς περισσότερες γυναίκες. Εδώ και εκεί μια (υποψήφια) και με δυσκολία, με χίλιες δύο συζητήσεις και εμπόδια. Και δεν είναι που υπάρχει έλλειψη και δεν δέχονται οι κυρίες. Μερικές εξορμούν έξαλλες και ζητούν να εξασφαλίσουν μία θέση... Προτού κλείσουν οι συνδυασμοί, άρχισαν να κυκλοφορούν οι φήμες για τις κυρίες που θα είναι μέσα. Και φρόντισαν οι δημιουργοί της φημολογίας να βάλουν στους συνδυασμούς μερικές κοσμικές και ωραίες κυρίες. Τα νέα πληροφορήθηκαν στα καφενεία και στις ταβέρνες οι άνθρωποι του μέσου όρου και τους έπιασε ένα είδος υστερίας: "Να μου τρυπήσετε τη μύτη, αν ψηφίσω το συνδυασμό σε περίπτωση που θα 'ναι αυτή η κυρία (στην πραγματικότητα δεν έλεγαν η κυρία, αλλά μια άλλη λέξη που κρίνομεν περιττόν να αναγράψωμεν...)"».

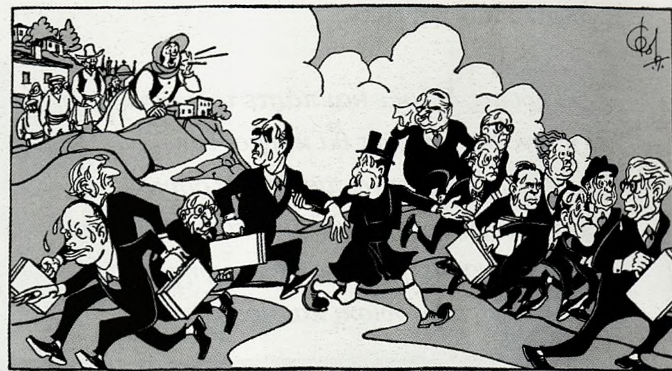
Όλα αυτά, δώδεκα χρόνια μετά την 23η Απριλίου 1944, όταν στις εκλογές που διοργάνωσε η Π.Ε.Ε.Α. για την ανάδειξη «Εθνικού Συμβουλίου», ψήφισαν και ψηφίστηκαν και γυναίκες (1.800.000 ψηφοφόροι εξέλεξαν 180 αντιπροσώπους...).

Οι εκλογές δεν είναι πια αυτό που ήταν

Ελάχιστα πράγματα θυμίζουν στις μέρες μας τις εκλογές του «παλιού καλού καιρού». Οι δημόσιες πολιτικές συναθροίσεις απέχουν πολύ από το να είναι ένα αυθεντικό λαϊκό πανηγύρι. Μ' όλες αυτές τις τηλεμαχίες χωρίς ίχνος πολιτικού λόγου, τα περιβόητα τηλεοπτικά σποτ, τις δημοσκοπήσεις και τις παντός είδους τηλεοπτικές «ανασκοπήσεις», οι εκλογές δεν είναι πια αυτό που ήταν. Έχασαν τα πιο πολλά χαρακτηριστικά από το ανθρώπινο πρόσωπό τους... Κι έπειτα υπάρχουν και οι λεγόμενες παράπλευρες απώλειες: Θυμάμαι τις εκλογές του '56 και του '58. Ήταν η χαρά του

Γελοιογραφία της εποχής για τις εκλογές της 31.5.1915, με τους δύο βασικούς αντιπάλους, Ελ. Βενιζέλο και Δημ. Γούναρη, να στήνουν την κάλπη με τα «Όχι» και τα «Ναι», υπό το βλέμα του πολέμου.

Γελοιογραφία του Φωκίωνα Δημητριάδη, για τις εκλογές της δεκαετίας του '50. Δημοσιεύτηκε με τη λεζάντα: «Η ελληνική ύπαιθρος. Και μην ξεχνάτε να κάνετε πότε-πότε εκλογές για να σας βλέπουμε».

Μεταπολιτευτική γελοιογραφία του ΚΥΡ.

μαθητή. Από την Παρασκευή στο Β΄ Γυμνάσιο στην οδό Σχολείων (σήμερα Ικτίνου) είχαμε γιορτή που κρατούσε μέχρι την Τρίτη. Το σχολείο γινόταν εκλογικό κέντρο και τα μαθήματα πήγαιναν περίπατο.

Το βράδυ της Κυριακής στηνόμασταν στα ραδιόφωνα, για να γράψουμε σε χαρτιά με χωρισμένα «κουτάκια» τα αποτελέσματα που μεταδίδονταν μέχρι αργά το βράδυ, όχι συγκεντρωτικά αλλά από κάθε εκλογικό τμήμα ξεχωριστά. Πού να βγάλεις συμπέρασμα. Δεν υπήρχε ούτε γενική εικόνα, ούτε «έξιτ πολ», ούτε «Νικολακόπουλοι» και άλλοι εκλογομέτρες και εκλογολόγοι.

Για παράδειγμα, το άλλο πρωί διάβαζες στην αναρτημένη στα περίπτερα «Μακεδονία» τον πρωτοσέλιδο τίτλο της: «Εκ των μέχρι τούδε ληφθέντων αποτελεσμάτων συνάγεται ότι η ΕΡΕ του Κ. Καραμανλή συγκεντρώνει περισσότερες ψήφους...». Αναγγελόταν έτσι «διακριτικά» η ήττα των κεντρώων δυνάμεων υπό τους Γ. Παπανδρέου και Σοφ. Βενιζέλο, για να γίνει λιγότερο πικρό το ποτήρι που έπιναν εκείνα τα χρόνια οι ψηφοφόροι του κεντρώου χώρου, που σε μεγάλο βαθμό ήταν και αναγνώστες της εφημερίδας.

Το '63 ως πρωτοετής φοιτητής παρακολούθησα μέσα στο πλήθος της Πλατείας Αριστοτέλους τον Γεώργιο Παπανδρέου να μιλά με τα γνωστά ρητορικά επιγράμματα και τον κόσμο να «ζεσταίνεται». Τότε η «πλατεία ήταν γεμάτη με νόημα», αλλά δεν θυμάμαι να υπήρχαν ακόμη μουσικές και τραγούδια από τα μεγάφωνα. Απέναντι από το σπίτι μου στο καφενείο «Ζάππειον» και στα πεζοδρόμια της οδού Β. Σοφίας (σήμερα Εθνικής Αμύνης) οι έντονες συζητήσεις αλλά και τα πειράγματα ανάμεσα στους φοιτητές των τριών κομμάτων (ΕΡΕ, ΕΚ, ΕΔΑ) καθώς και σ' ένα σπάνιο είδος, τους μαρκεζινικούς, φούντωναν πριν και μετά τις εκλογές.

Στις «μέρες μας», δηλαδή στις δεκαετίες του '80, του '90 και του 2000, οι εικόνες που εκπέμπει ή κατασκευάζει η τηλεόραση δεν είναι καθόλου ίδιες με εκείνες του παρελθόντος, ούτε το «άρωμα» της πλατείας είναι το ίδιο, ούτε το ηχόχρωμα των εκλογών έχει καμιά σχέση με τις παλιές ένδοξες εποχές της «Ρωμιοσύνης» του Μίκη ή τις μετά «επικές» «Κάρμινα Μπουράνα».

Όσο για τη γεύση των εκλογών; Από τα μεζεδάκια με το «παράνομο» κρασάκι και τα «μπατιρόσπορα» περάσαμε στις «πίτσες» και στα «σούσι»...

Αφίσες και φωτογραφίες από τις εκλογές του '50. (Ενωμένοι Φωτορεπόρτερ. Συλλογή Ν. Ε. Τόλη).

Οι εκλογές με το βλέμμα και τη γραφή του Γ. Ιωάννου

Οι εκλογές δεν είναι λοιπόν αυτό που ήταν... Και ο Γ. Ιωάννου, ο αγαπημένος πεζογράφος της Θεσσαλονίκης, το διαπιστώνει με άρθρα του στην εφημερίδα «Καθημερινή» του 1981 (βλ. το βιβλίο του «Εύφλεκτη χώρα», 1983). Εύγλωττο είναι το παρακάτω απάνθισμα: «Η εκλογική ατμόσφαιρα πλανιέται πυκνή στους δρόμους αυτές τις μέρες. Και μάλιστα στους πολύ κεντρικούς δρόμους της Αθήνας. (...) Οι οπαδοί δημιουργούνται όπως είναι γνωστό με χίλιους δυο τρόπους και διατηρούνται με χίλιους δυο άλλους. Ένας από αυτούς, αποφασιστικός όπως φαίνεται, είναι και η διαρκής και κραυγαλέα παρουσία του κόμματος στο κέντρο της πόλεως ως την ημέρα που θ' ανοίξουν οι κάλπες. Εκεί συνέχεια χωρίς ανάσα. Εκεί συνθήματα, λόγοι, τραγούδια, εγκαίνια, σαματάς, ως τα πρόθυρα της κάλπης. Να μην προφταίνουν να συλλογιστούν, να μην προφταίνουν να υπολογίσουν. Αν δεν τους πιάσει το σύνθημα να τους πιάσει το τραγούδι και αν δεν τους πιάσει το όνομα, να τους πιάσει το χρώμα. Ή και όλα μαζί. Και φυσικά μαζί με το συγκράτημα των οπαδών των δικών σου ψαρεύεις και κάμποσους αδέσποτους που περιφέρονται διαθέσιμοι, δίβουλοι ή κενοί (...).

Σήμερα, την εποχή του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης και της τόσο προβληματικής κυκλοφορίας, οι τόσες αφίσες, τα τόσα μεγάφωνα, οι τόσες και τέτοιες προεκλογικές συγκεντρώσεις είναι ξεπερασμένα πράγματα. Ολέθρια μάλλον πράγματα για τον ρυθμό της ζωής και εργασίας (...).

Στην εποχή της Μεγάλης Ιδέας και των απελευθερωτικών πολέμων, στην εποχή του Παλαμά, του Σικελιανού, του Περ. Γιαννόπουλου, της Κυβέλης, στο μεσουράνημα της δικηγορικής καθαρεύουσας δεν μπορούσες να μιλάς απλά και πεζά από τα μπαλκόνια και τα βήματα. Δεν βοηθούσαν, άλλωστε, και τα τεχνικά μέσα, μεγάφωνα και φωτισμοί.

Αν δεν ακουγόσουν, έπρεπε τουλάχιστον να φαίνεσαι. Οι παλαιοί ρητορικοί λόγοι ήταν θέατρο ενώ οι σημερινοί είναι -πρέπει να είναι- κινηματογράφος. Και ο κινηματογράφος γίνεται κακός, όταν παραφορτωθεί με λαρυγγισμούς και χειρονομίες (...).

Στις εκλογές έχουμε κάνει μεγάλες προόδους. Αν ήταν και πιο σύγχρονες, δηλαδή περισσότερο τηλεόραση παρά μεγάφωνο και χαρτομάνι, θα ήταν ακόμη καλύτερα (...).

Ο προεκλογικός ορυμαγδός έχει κιόλας κατακαθίσει και τα διάφορα προεκλογικά έντυπα κατάκεινται τσαλαπατημένα στους δρόμους. Μαζί τους κατάκεινται θαρρείς πολλά από τα λόγια των μπαλκονιών και των δηλώσεων (...)».

Είκοσι έξι χρόνια από τότε και όχι μόνο δεν έχουν μαραθεί αυτοί οι λωτοί της σκέψης και της γραφής του Γιώργου Ιωάννου αλλά εύλογα μπορεί κανείς να αναλογιστεί τι τεφαρίκι θα ήταν για όλους μας σήμερα να διαβάζαμε ένα κείμενό του που θα περιέγραφε, με τη γλαφυρότητα και την αμεσότητα που διαθέτει ο λόγος του, τους σημερινούς «πρωταγωνιστές» (αλλά και τους «καρατερίστες» και τους «κομπάρσους») και το προεκλογικό τους προφίλ, όπως ενίοτε αποκαλύπτεται, -θα λέγαμε: ξεγυμνώνεται- στην οθόνη της τηλεόρασης, τις παραστάσεις των πάσης φύσεως δημοσκόπων -και των «καιροσκόπων»- τα «ντιμπέιτ» και τις μαύρες, τις γκρίζες και ασπρόμαυρες τηλεοπτικές «πολιτικές» διαφημίσεις.

Τις «πυροβολημένες λέξεις» του εκλογικού λεξιλογίου... Τη ματαίωση των προσδοκιών που γεννά κάθε φορά η προκήρυξη των εκλογών και που κρατάνε μέχρι το βράδυ της Κυριακής, όταν τελειώνει πια το όνειρο της κάλπης και προσγειωνόμαστε όλοι στη «νέα» μετεκλογική πραγματικότητα μέχρι να στηθούν οι «νέες» κάλπες... Οι κάλπες των Ελλήνων.

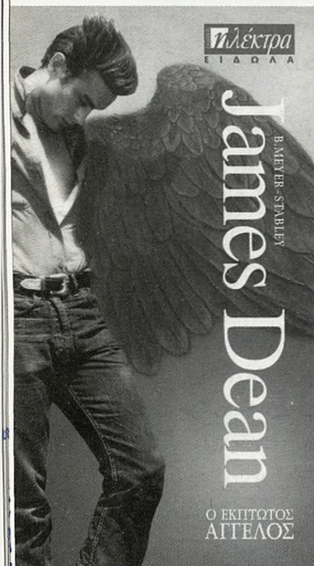
γράφει ο Γιώργος Κορδομενίδης
<entefktirio@translatio.gr>

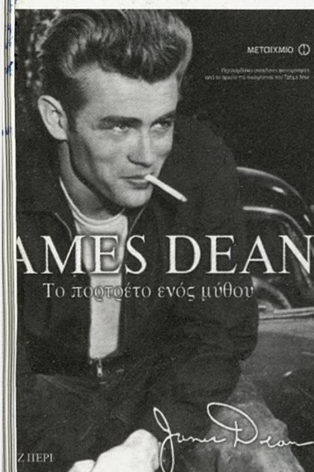
Η ακμάζουσα τέχνη της βιογραφίας

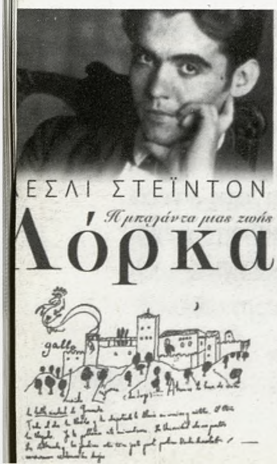
Η ΑΚΜΑΖΟΥΣΑ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

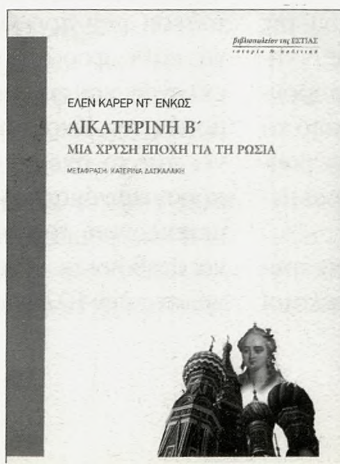
ΕΠΙΦΑΝΩΝ ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΗΜΕΡΕΣ

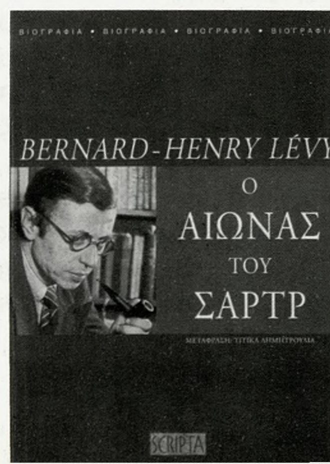
Τουλάχιστον κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες, οι βιογραφίες αποτελούν δημοφιλές ανάγνωσμα στην Ελλάδα. Το φαινόμενο δεν είναι τυχαίο ούτε μόνο ελληνικό. Περισσότερο από κάθε άλλη φορά, η βιογραφία ως είδος λόγου συνδυάζει ποικίλους γνωστικούς κλάδους, από την ιστοριογραφία, τη φιλοσοφία και την πολιτική θεωρία μέχρι την οικονομία και την κοινωνιολογία· κι ακόμη, προσελκύει ολοένα και πιο πολλούς συγγραφείς με αφηγηματική δεξιότητα, αναγκαία, προκειμένου ο βιογράφος να βρει με ποιον τρόπο θα βάλει τον αναγνώστη στο κλίμα της εποχής στην οποία έζησε ο βιογραφούμενος αλλά και να ανα-αφηγηθεί την ατομική ιστορία του προσώπου με το οποίο ανέλαβε να ασχοληθεί.

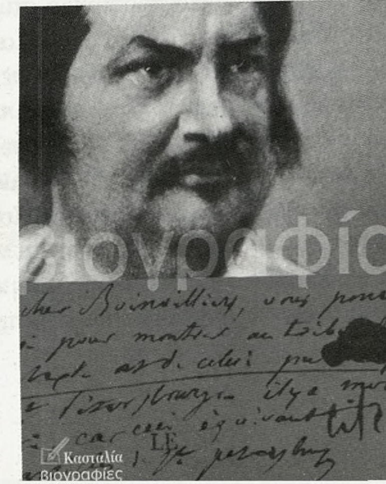

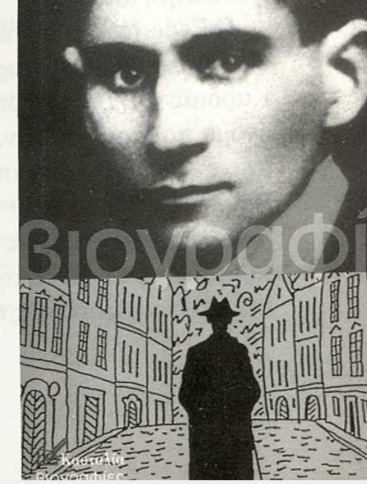

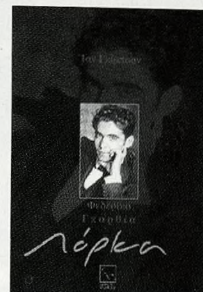

ΙΑΝ ΓΚΙΜΠΣΟΝ

Φεδερίκο Γκαρθία Λόρκα

Μετάφραση: Σπύρος Τσούγκος
Αθήνα, Εκδόσεις Μικρή Άρκτος, 640 σελ.

ΛΕΣΛΙ ΣΤΕΪΝΤΟΝ

Λόρκα
Η μπαλάντα μιας ζωής

Μετάφραση: Γιάννης Καστανάρας, Πάνος Τομαράς
Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 664 σελ.

Οι πιο πετυχημένες και πολυδιαβασμένες βιογραφίες συγκεντρώνουν τα ίδια στοιχεία: δεν αντιμετωπίζουν τον εκάστοτε βιογραφούμενο ως μεμονωμένο πρόσωπο, αλλά αφηγούνται τη ζωή και τη δράση του εντάσσοντάς τες σε ένα ευρύτερο πολιτικό και κοινωνικό πλαίσιο, με τρόπο ώστε ο βιογραφούμενος να γίνεται φορέας της Ιστορίας αλλά και να διατηρεί στο ακέραιο τα ατομικά του χαρακτηριστικά.
Όταν η βιογραφία συνδυάζει την ακρίβεια της επιστημονικής μεθόδου με την ερεθιστική αφήγηση, εύλογα τραβάει την προσοχή του αναγνωστικού κοινού.
Ο αναγνώστης δεν είναι υποχρεωμένος να αναζητήσει μόνο τις πιο πρόσφατες βιογραφίες που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά βιβλίου.
Λίγο συστηματικότερη έρευνα θα του αποκαλύψει συναρπαστικά βιβλία που μπορεί να έχουν εκδοθεί πριν από μερικά χρόνια, ωστόσο αυτό δεν τα κάνει καθόλου λιγότερο ενδιαφέροντα.
Οι τίτλοι που ακολουθούν παρουσιάζονται (και) με αυτό το σκεπτικό.

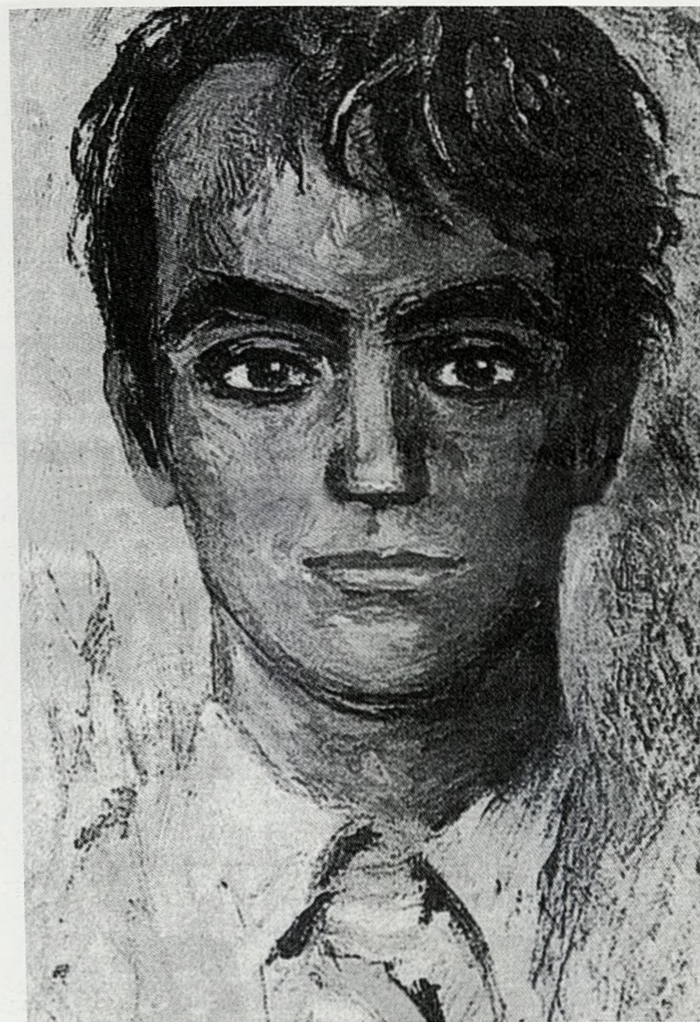
Ο Λόρκα, όπως έγραψε εύστοχα ο Roberto Gonzalez Echevarria, είναι ένας από τους διασημότερους ανθρώπους των τεχνών και των γραμμάτων που έπεσαν θύματα των πολιτικών καταστάσεων του 20ού αιώνα. Το παιδί-ποιητής που αρνήθηκε να γεράσει και το συνέθλιψε η ανελέητη ιστορία.

Ο Federico del Sagrado Corazón de Jesus (Φρειδερίκος της Ιερής Καρδιάς του Ιησού), όπως ήταν το όνομα που του έδωσαν, γεννήθηκε στις 5 Ιουνίου 1898 στο Φουέντε Βακέρος του εύφορου κάμπου της Γρανάδα, όπου κανείς δεν φαίνεται να έχει ξεχάσει την εκτέλεσή του από τους φασίστες του Φράνκο στις 19 Αυγούστου 1936.

Η εξέλιξή του ως ποιητή και θεατρικού συγγραφέα μοιάζει με κίνηση μετεωρίτη, με την ταχύτητα και τον αιφνίδιο χαρακτήρα της. Γίνεται μάλιστα ακόμη πιο αξιοθαύμαστη, αν ληφθεί υπόψη ότι ο Λόρκα κατάφερε να αναδειχθεί στο λογοτεχνικό προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του '20, δηλαδή μια περίοδο που η Ισπανία ζούσε μια αναγέννηση των τεχνών και των γραμμάτων ανάλογη με τη «χρυσή εποχή» του 16ου και του 17ου αιώνα.

Η ομοφυλοφιλία του -με την οποία δεν φαίνεται να συμφιλιώθηκε ποτέ- επηρέασε καθοριστικά τη διαμόρφωση της προσωπικότητάς του αλλά και του έργου του. Μολονότι είναι ακόμη ισχυρή η άρνηση της οικογένειας και των φίλων του ποιητή να μιλήσουν για την ομοφυλοφιλία του, είναι γνωστός ο χωρίς ανταπόκριση έρωτας του Λόρκα για τον Σαλβατόρ Νταλί, η παράφορη σχέση του με τον γλύπτη Εμιλίο Αλαδρέν, ο τελευταίος του έρωτας με τον Ραφαέλ Ροδρίγεθ Ραπούν, που σκοτώθηκε στο μέτωπο έναν χρόνο μετά τη δολοφονία του Λόρκα· πρόκειται για μερικές από τις ψηφίδες που σχηματίζουν το ελλιπές μωσαϊκό της ερωτικής του ζωής, την οποία πάντως ο ίδιος περιφρουρούσε ζηλότυπα.

Η μυθοποίηση του Λόρκα (καθώς του φορτώθηκαν η κόκκινη σημαία της Αριστεράς και η ροζ της ομοφυλοφιλίας) κάθε άλλο παρά διευκολύνει τη δουλειά των βιογράφων. Οι βιογραφίες του από τον κορυφαίο ισπανιστή Ίαν Γκίμπσον και από τη Λέσλι Στέιντον θεωρούνται οι πληρέστερες και οι πλέον έγκυρες.

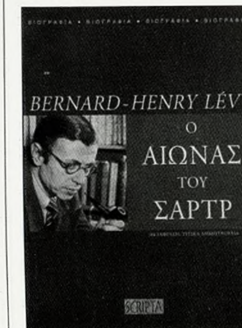

Φεντερίκο Γκαρθία Λόρκα. Εργο του G. Prieto (Μαδρίτη, ιδιωτική συλλογή).

Ο Γκίμπσον άρχισε να μελετά το φαινόμενο Λόρκα ήδη από το 1965, ξεκινώντας από τις συνθήκες του θανάτου του. Ακολουθώντας τα βήματά του από το Φουέντε Βακέρος στη Μαδρίτη, στη Νέα Υόρκη, στην Κούβα και στο Μπουένος Άιρες, σκιαγραφεί με πειστικότητα τα παιδικά χρόνια και το οικογενειακό περιβάλλον του ποιητή, την αγάπη του για τη μουσική και τη γνωριμία του με τον Μανουέλ ντε Φάγια, τα χρόνια του στο πανεπιστήμιο, τη σχέση του με τον Σαλβατόρ Νταλί, τη διαμόρφωση της ποιητικής του γλώσσας και την επιτυχία του στην Ισπανία και στον υπόλοιπο κόσμο, αλλά και την τραγική κατάληξη της ζωής του. Έτσι, συνθέτει μια βιογραφία πλήρη, γραμμένη με άκρα επιμέλεια, ειλικρίνεια αλλά και διακριτικότητα, μακριά από τυμβωρυχίες και φτηνές σκανδαλοθηρίες. Βασισμένος στα στοιχεία που παρέχουν τα ίδια τα κείμενα του Ισπανού ποιητή αλλά και μια ογκώδης αλληλογραφία, συνομιλίες με επιζώντες που τον γνώρισαν, καθώς και δημοσιεύματα στον Τύπο της εποχής, ο Γκίμπσον κατάφερε να πλησιάσει όσο ελάχιστοι την προσωπικότητα του Λόρκα.

Η Στέιντον από την πλευρά της, αντλώντας πληροφορίες από άγνωστες μέχρι σήμερα επιστολές, από αποκλειστικές συνεντεύξεις με φίλους-γνωστούς-συγγενείς του Λόρκα και από αρχειακό υλικό που ήρθε πρόσφατα στο φως, καταγράφει πληρέστατα τη ζωή του, τις ερωτικές σχέσεις αλλά και σχολιάζει το ποιητικό και θεατρικό του έργο. Πραγματεύεται επίσης τις πιο συναρπαστικές πτυχές της ζωής του Λόρκα, αναφέρεται στις επανειλημμένες απόπειρες αυτοκτονίας του, στη μελαγχολία του και στην παραξενιά του που τον οδηγούσαν σε μελοδραματισμούς. Σε σχέση με τη βιογραφία του Γκίμπσον, η Στέιντον προσφέρει ένα πιο «εγκυκλοπαιδικό» κείμενο, δίχως προσωπικές ερμηνείες και μετέωρες υποθέσεις.

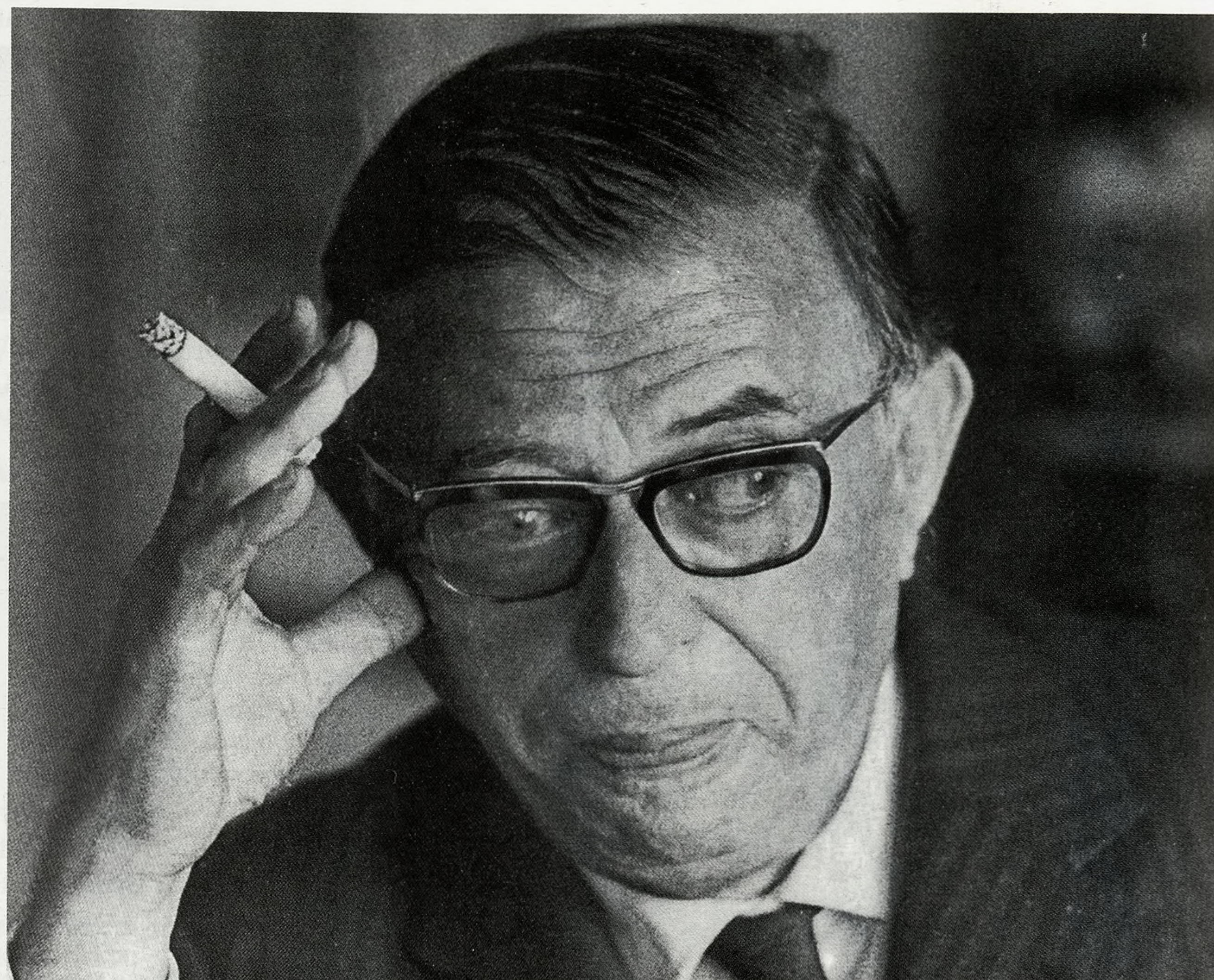
BERNARD HENRI-LEVY

Ο αιώνας του Σαρτρ

Μετάφραση: Τιτίκα Δημητρούλια
Αθήνα, Εκδόσεις Scripta, 504 σελ.

Ο Μπερνάρ Ανρί Λεβί, που τον χαρακτήρισαν και «φιλόσοφο-σόουμαν», είναι εκείνος που κατά τη δεκαετία του '70 πρωτοστάτησε στην αποκαθήλωση των ιερών τεράτων

Ο Ζαν Πολ Σαρτρ.

της αριστερής φιλοσοφικής σκέψης, με κατεξοχήν εκπρόσωπό της τον Ζαν Πολ Σαρτρ. Είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του ακτιβιστή φιλοσόφου, ο Λεβί αναγόρευσε τον στοχαστή που πολέμησε, τον Σαρτρ, σε κορυφαίο φιλόσοφο του 20ού αιώνα. Η ογκώδης βιογραφία του Σαρτρ ξεχειλίζει από ενθουσιασμό για τον γκουρού του μεταπολεμικού υπαρξισμού, αποκαλύπτοντας ένα πάθος που ο Λεβί κατάφερε να κρατήσει επί χρόνια κρυφό.

Διερωτάται στον Πρόλογό του: *Με ποια μυστηριώδη γοητεία μια ανθρώπινη ζωή έφτασε και προκάλεσε τόσες ένθερμες και ανόμοιες εκδηλώσεις; Πώς, γιατί, μια φωνή, μια φωνή και μόνο, η ξερή και μεταλλική φωνή του Σαρτρ, κατάφερε να ακουστεί σε τόσες γλώσσες και από τόσους ανθρώπους χωριστά; Υπήρξε άραγε και πολύ μεγάλος συγγραφέας; Μια μηχανή σύνθεσης των αισθημάτων και των πνευμάτων; Ένα καταφύγιο για τους συγχρόνους του; Μια πυξίδα; Και πώς μπορεί κανείς, τώρα που χάθηκε, να αποχαιρετήσει μαζί του μια ολόκληρη εποχή;*

Το βιβλίο, κατά τον ίδιο τον Λεβί, αποβλέπει στο να εξηγήσει πώς ένας θαυμάσιος φιλόσοφος και δεξιοτέχνης του ελεύθερου στοχασμού μπορεί να εξελιχθεί σε λυπημένο συνοδοιπόρο των κομμουνιστών και των μαοϊκών - γι' αυτόν άλλωστε τον λόγο ο Λεβί, λίγο μετά τα είκοσί του χρόνια, ίδρυσε το κίνημα των Νέων Φιλοσόφων. Ο βιογράφος εξηγεί εξαρχής για ποιον λόγο στο παρελθόν είχε αμφισβητήσει έντονα τον Σαρτρ, είδωλο της γαλλικής νεολαίας ήδη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του '60.

Είκοσι χρόνια μετά τον θάνατο του Σαρτρ, πιστεύει ο Λεβί, μόνο μερικά στερεότυπα θυμίζουν τον εμβληματικό φιλόσοφο του 20ού αιώνα. Να η πρόκληση γι' αυτόν που κάποτε πάσχισε να κατεδαφίσει το τωρινό του ίνδαλμα: να αποκαταστήσει μερικές από τις τερατώδεις αδικίες που αντιμετωπίζουν τον Σαρτρ ως αποδιοπομπαίο τράγο, υπεύθυνο για κάθε είδους τρέλα που διαπέρασε τον 20ό αιώνα. Κατά τον Λεβί, το όνομα και το έργο του Σαρτρ εξακολουθούν να προκαλούν το μίσος ορισμένων, με αποκορύφωμα τα βρωμερά αστεία για τον ίδιο και τη Σιμόν ντε Μποβουάρ. Όσον αφορά τη φιλοσοφική παρακαταθήκη του Σαρτρ, ο Λεβί φιλοδοξεί να συμβάλει, ώστε να επαναξιολογηθεί αλλά και να συνοψιστεί ό,τι είναι ξεχωριστά σημαντικό σ' αυτό το έργο. Επιδιώκει μάλιστα να αναδείξει τις αμέτρητες διασυνδέσεις ανάμεσα στον στοχασμό του Σαρτρ (τόσο στη φιλοσοφική όσο και στην αισθητική διάστασή του) και στο έργο των σημαντικότερων από τους προγόνους και από τους διαδόχους του.

Πάντως, αντίθετα ίσως με ό,τι θα προσδοκούσε κανείς, ο Λεβί δεν ασχολείται ιδιαίτερα με την πολιτική σκέψη του Σαρτρ· κυρίως, δεν κατορθώνει να εντάξει αυτά που θεωρούνται ως πολιτικά λάθη του Σαρτρ στα ιστορικά τους συμφραζόμενα - ωστόσο, επίσης απροσδόκητα, η βιογραφία του είναι πολύ πιο πολιτική από το βιβλίο του Michael Scriven, *Jean-Paul Sartr: Politics and Culture in Postwar France* [Σαρτρ: Πολιτική και πολιτισμός στη μεταπολεμική Γαλλία], που εκδόθηκε στην Αγγλία το 1999. Ο Λεβί δεν παραβλέπει πως ο Σαρτρ υπερασπίστηκε μερικά από τα πιο δεσποτικά καθεστώτα στην ιστορία, πολέμησε τον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, αρνήθηκε -αντίθετα με τον Κέστλερ και τον Όργουελ- να αντιμετωπίσει τη Σοβιετική Ρωσία ως φασισμό με κόκκινο μανδύα και συνέχισε ως τη δεκαετία του '70 να ελπίζει για μια Ανατολική Εδέμ του Μάο. Ο Σαρτρ ήταν ίσως ο «τελευταίος σταλινικός», αλλά ο ίδιος παραδέχτηκε ότι πέρασε όλη τη ζωή του μαχόμενος για να δημιουργηθεί μια κοινωνία στην οποία ο ίδιος δεν θα ήθελε να ζήσει.

Η βιογραφία του Σαρτρ από τον Μπερνάρ Ανρί Λεβί ευτύχησε να πέσει στα έμπειρα μεταφραστικά χέρια της Τιτίκας Δημητρούλια, που μας παρέδωσε ένα απολαυστικό στην ανάγνωσή του βιβλίο, με χρήσιμες σημειώσεις δικές της και κατάλογο των έργων του Σαρτρ αλλά και της ντε Μποβουάρ σε ελληνική μετάφραση.

ΒΟΛΦΓΚΑΝΓΚ ΧΕΣΝΕΡ

Άννα Αχμάτοβα: Η θυελλώδης ζωή μιας μεγάλης ποιήτριας

Μετάφραση: Ανίτα Συριοπούλου
Απόδοση ποιημάτων: Γιάννης Αντιόχου
Πρόλογος: Μυρσίνη Γκανά
Αθήνα, Εκδόσεις Μελάνι, 224 σελ.

Από τις ποιήτριες του 20ού αιώνα, η Άννα Αχμάτοβα είναι αυτή που μυθοποιήθηκε περισσότερο από κάθε άλλη, ίσως επειδή η ζωή της υπήρξε το ίδιο συγκλονιστική και συναρπαστική με την ποίηση της. Γεννήθηκε ως Άννα Αντρέγεβνα Γκορένκο το 1889 και μεγάλωσε στην Πετρούπολη και στα περίχωρά της. Αναγκάστηκε να υιοθετήσει ψευδώνυμο υπό την πίεση του πατέρα της, που δεν ήθελε να κηλιδωθεί το καλό όνομα της οικογένειας από την «παρακμιακή ποίηση» της κόρης του. Η ντροπαλή μαθήτρια του πρώτου άντρα της, ποιητή Νικολάι Στεπάνοβιτς Γκουμιλιόβ (εκτελέστηκε ως «εχθρός του λαού»), που βρισκόταν στα αρχικά βήματά της ως ποιήτρια, γρήγορα εξελίχθηκε σε θηλυκή ενσάρκωση του μεγαλείου, όπως σχολίασε αργότερα ένας από τους φίλους της, ο ποιητής και κριτικός Κουρτ Τουχόλσκι. Στα είκοσί της χρόνια θα βρεθεί να είναι μούσα των νεωτεριστών ποιητών της εποχής της, αλλά την περίοδο της σταλινικής τρομοκρατίας και του πολέμου θα δοκιμάσει στο πετσί της «όλη την αγωνία του κόσμου». Ο μοναχογιός της, Λεβ, θα ταλαιπωρηθεί επί χρόνια στα γκουλάγκ της Σιβηρίας, κι ίδια δεν θα μπορέσει να τον σώσει, παρότι έγραψε μία ωδή στον Στάλιν -κανείς δεν πίστεψε στην ειλικρίνειά της. Θα ζήσει από κοντά τις διώξεις που υπέστη - μεταξύ άλλων φίλων της- ο ποιητής Όσιπ Μάντελσταμ, αλλά θα χάσει και τον τρίτο της σύζυγο, που καταδικάστηκε σε καταναγκαστικά έργα και πέθανε στη φυλακή. Τα τελευταία χρόνια της ζωής της (πέθανε το 1966 από φυματίωση), ήρεμη πια και μητριαρχική μορφή, θα αποτελέσει την πηγή έμπνευσης νεότερων της ποιητών, από τον Μπρόντσκι μέχρι τον Ριν, ενώ θα αναδειχθεί σε σύμβολο για τους δυτικούς, αυτή που διά βίου διατράνωνε την πίστη της στην αληθινή της πατρίδα, την Αγία Ρωσία.

Ο Χέσνερ τη βιογραφεί συνεπαρμένος από το μεγαλείο της μορφής της. Όπως γράφει, *η Αχμάτοβα με την προσωπικότητα και το έργο της ανήκει σ' εκείνες τις πηγές δύναμης, μυστηριακές για πολλούς δυτικοευρωπαίους, οι οποίες επέτρεψαν στους Ρώσους να ξεπεράσουν την κοινωνική τους καταστροφή, τις στερήσεις και τις ταπεινώσεις. Ίσως δεν είναι υπερβολικό λοιπόν*

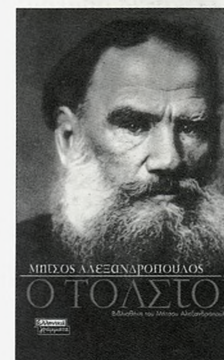

Η Άννα Αχμάτοβα.

να χαρακτηρίσουμε την Αχμάτοβα ως θρυλική-μυθική μορφή της ρωσικής λογοτεχνίας και κοινωνίας». Ο Χέσνερ φιλοτεχνεί άρτιο το πορτρέτο μιας γυναίκας που, παρ' ότι ασθενική φύση και άσχετη με πρακτικά ζητήματα, έβρισκε πάντοτε τις λέξεις που της ήταν αναγκαίες, για να περιγράψει τον ταραγμένο της περίγυρο. Ο βιογράφος προσεγγίζει το έργο της συνδέοντάς το με τα σημαντικότερα γεγονότα της ζωής της αλλά και της πατρίδας της, τονίζοντας όποτε χρειάζεται την επίδραση που άσκησαν τα γεγονότα αυτά στην ποίησή της. Χρησιμοποιώντας θραύσματα από ποιήματα, επιστολές και μαρτυρίες, αναδεικνύει την επίδραση, την καταστολή αλλά και την έμπνευση που τροφοδότησαν οι δραματικές της εμπειρίες. Ακόμη, προσφεύγοντας σε μαρτυρίες φίλων και συνεργατών της, ο Χέσνερ φωτίζει τον τρόπο με τον οποίο η Αχμάτοβα, κόντρα στις διώξεις και τις δημόσιες λοιδορίες που της επεφύλαξε το σοβιετικό καθεστώς, αντιστάθηκε και παρέμεινε ζωντανή στη συνείδηση των συμπατριωτών της αλλά και στην εκτίμηση των σύγχρονων ομοτέχνων της. Φροντίζει τέλος να μας θυμίσει ποιητικές αποστροφές της Αχμάτοβα σε Ρώσους και άλλους ποιητές, ώστε να φανεί το ευρύτερο υπόβαθρο της έμπνευσής της.

Η μονογραφία του Χέσνερ στη μετάφραση και έκδοσή της από το «Μελάνι», με ποιήματα σπαράγματα από κάθε ποιητική της περίοδο, δίνει το έναυσμα για τη μελέτη ενός έργου που σαράντα χρόνια μετά το θάνατο της ποιήτριας στέκει ολοζώντανο, σημειώνει ο Γιάννης Αντιόχου, ο οποίος απέδωσε με ευαισθησία και σεβασμό τα ποιήματά της που περιέχονται στο βιβλίο. Χρήσιμος ο πρόλογος της Μυρσίνης Γκανά.

ΜΗΤΣΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ

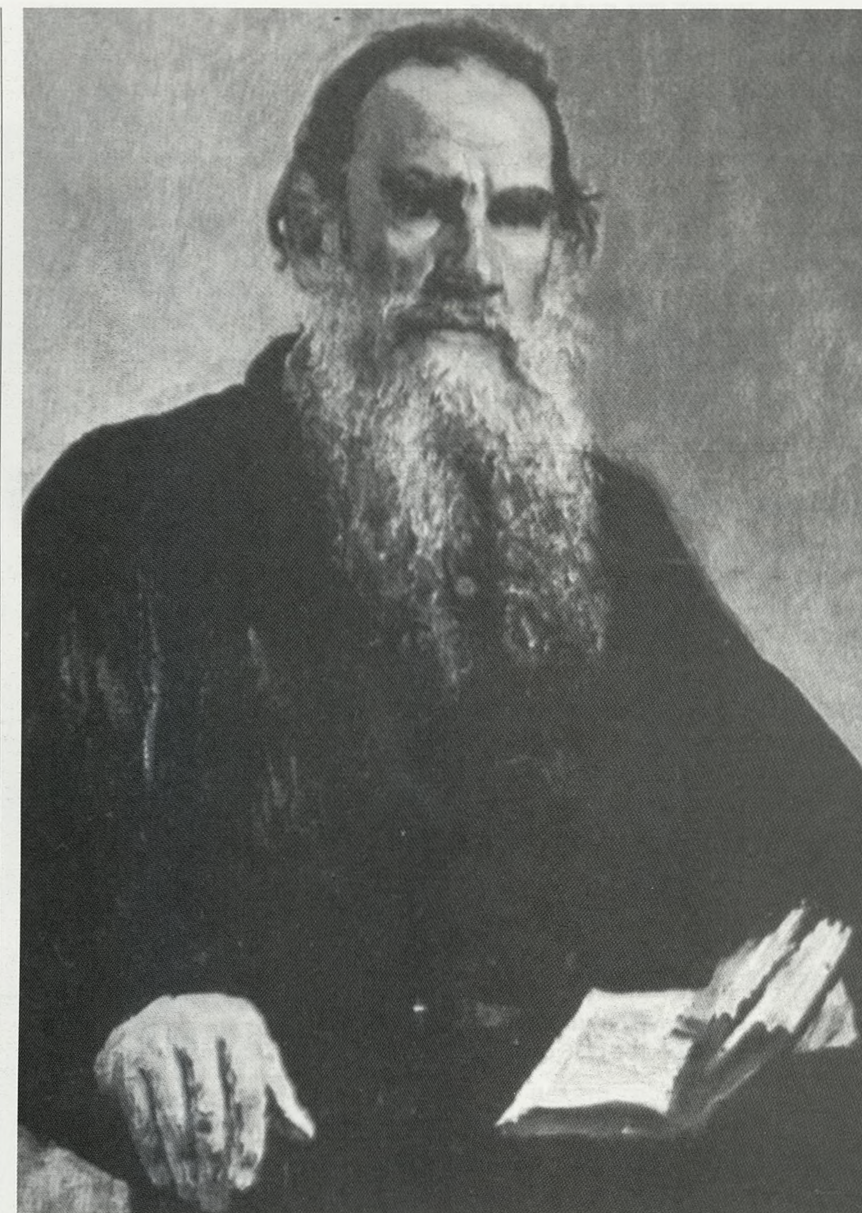

Ο Τολστόι

Αθήνα, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, 704 σελ.

Στη σπάνια γνώση και στη βαθιά αγάπη του πεζογράφου και μελετητή Μήτσου Αλεξανδρόπουλου για τη ρωσική λογοτεχνία οφείλουμε μελέτες, μυθιστορήματα, τέσσερις μυθιστορηματικές βιογραφίες, διηγήματα, πληθώρα μεταφράσεων, οδοιπορικά κ.ά. Άλλωστε, ο Αλεξανδρόπουλος διακατέχεται από την πεποίθηση πως η ρωσική λογοτεχνία δεν είναι παρά «ένα ωραίο και συγκλονιστικό μυθιστόρημα» και οι Ρώσοι συγγραφείς «έξοχες μορφές» και πρωταγωνιστές αυτής της συναρπαστικής μυθιστορίας.

Ο Λέων Νικολάγιεβιτς κόμης Τολστόι γεννήθηκε τον Αύγουστο του 1828 στη Γιάσναγια Πολιάνα, δυτικά της Μόσχας, στο κτήμα της αριστοκρατικής οικογένειας από την οποία καταγόταν. Όπως έλεγε ο ίδιος, *χωρίς τη Γιάσναγια Πολιάνα μπορεί καλύτερα να βλέπω τους γενικούς νόμους που κατευθύνουν και τη ζωή στην πατρίδα μου, αλλά την ίδια την πατρίδα μου δεν θα μπορούσα ίσως να την αγαπήσω μέχρι πάθους.* Ο Αλεξανδρόπουλος σχολιάζει για τη γενέθλια γη του Τολστόι: *Ο τόπος εδώ του έδωσε το απαραίτητο περιβάλλον για να μπορέσουν να βγουν έξω, όπως το φυτό από το χώμα του, να βλαστήσουν και να δώσουν καρπούς όλα εκείνα που είχαν φυτευτεί γενετικά μέσα του. Πέθανε στο Αστάποβο τον Νοέμβριο του 1910.*

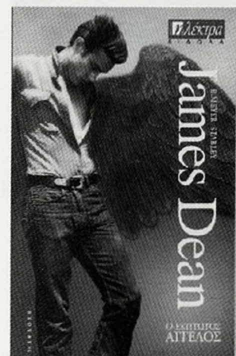
Ο Λέων Τολστόι.

Ο Λέων της ρωσικής λογοτεχνίας εμφανίστηκε στα γράμματα το 1852 με τα ημερολόγιά του, τα οποία επεξεργάστηκε σε τρία αυτοβιογραφικά μυθιστορήματα και δημοσίευσε ενοποιημένα με τον τίτλο *Από τη ζωή μου.* Ακολούθησε το πεζό *Σεβαστούπολη* (1855-1859), όπου περιγράφει τις εμπειρίες του ως αξιωματικού στην ομώνυμη πόλη, όταν ήταν υπό πολιορκία στον πόλεμο της Κριμαίας. Το εξάτομο ιστορικό και φιλοσοφικό του μυθιστόρημα *Πόλεμος και ειρήνη* (1868-1869) και το μυθιστόρημα *Άννα Καρένινα* (1873) έκαναν το όνομά του παγκόσμια γνωστό -τα δύο τελευταία έργα του περιλαμβάνονται μάλιστα στα σημαντικότερα δείγματα του ψυχολογικού ρεαλισμού στον 19ο αιώνα.

Στην ογκώδη βιογραφία του Τολ-

στόι, ο Αλεξανδρόπουλος δημιουργεί ένα *μυθιστορηματικό, αλλά βασισμένο σε τεκμήρια ντοκουμέντων, ψυχογράφημα*. Και αφηγείται με τέχνη τη μεταμόρφωση του Τολστόι από νεαρό αλαζόνα και φιλήδονο επαρχιώτη αριστοκράτη σε μονίμως ανικανοποίητο δημιουργό, ηθικό φιλόσοφο, ανορθόδοξο χριστιανό που οραματίστηκε μια θρησκεία απαλλαγμένη από την τυφλή πίστη και τα μυστήρια.

BERTRAND MEYER-STABLEY

James Dean: Ο έκπτωτος άγγελος

Μετάφραση: Σέβυ Σπυριδογιαννάκη
Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 176 σελ.

ΤΖΟΡΤΖ ΠΕΡΙ

James Dean: Το πορτρέτο ενός μύθου

Μετάφραση: Γιάννης Καστανάρας, Πάνος Τομαράς
Γλωσσική επιμέλεια: Μυρτώ Ιωαννίδου
Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 240 σελ.

Πενήντα χρόνια από το τραγικό δυστύχημα που στοίχισε τη ζωή στον Τζέιμς Μπάιρον Ντιν, το πρόσωπό του εξακολουθεί να δεσπόζει στα νεανικά δωμάτια εκπροσωπώντας τους επαναστατημένους εφήβους που δεν βολεύονται με τον κόσμο που τους περιβάλλει και με τις επιταγές του.

Η ζωή του άρχισε στις 8 Φεβρουαρίου 1931 στο Μάριον της Ιντιάνα. Μεγάλωσε -μετά τον θάνατο της μητέρας του το 1940- στη φάρμα των θείων του, που την εγκατέλειψε το 1949, όταν δήλωσε ομοφυλόφιλος, για να αποφύγει τη στράτευση.

Σπουδάζει θέατρο, ενώ εργάζεται ως κλητήρας και παρκαδόρος. Πρωτοπαίζει στο θέατρο στη Νέα Υόρκη το 1952 και λάμπει αμέσως. Ο Ελία Καζάν τον επιλέγει σε ακρόαση για τον πρώτο ρόλο στην ταινία *Ανατολικά της Εδέμ*. Ατίθασος, μελαγχολικός, κυκλοθυμικός, πεισματάρης, παθιασμένος, αποφασισμένος, πηγαίνει στο Χόλιγουντ, που δεν θα το αγαπήσει, παρά τη δόξα που του έφερε. Η ζωή του τερματίστηκε βίαια στις 30 Σεπτεμβρίου 1955, μέσα σε μια Πόρσε που έτρεχε ιλιγγιωδώς προς το Σαλίνας.

Ο Γάλλος μετρ των βιογραφιών, Στάμπλεϊ, παρακολουθεί τα βήματα του Ντιν από το φτωχικό σπίτι της οδού Μακλιούρ, όπου γεννήθηκε, μέχρι τις ολοφώτεινες λεωφόρους της Νέας Υόρκης. Συγγενείς, συμμαθητές και φίλοι, γείτονες και συνεργάτες, διάσημοι ηθοποιοί και σκηνοθέτες μιλούν για τον Τζέιμς Ντιν που γνώρισαν: το ντροπαλό, μελαγχολικό αγόρι της αμερικανικής επαρχίας, τον σταρ της μεγαλούπολης, που ήταν βυθισμένος σε έναν ωκεανό νευρώσεων. Ο Στάμπλεϊ καταγράφει το συγκλονιστικό ταξίδι του Ντιν από την αφάνεια στη δόξα, τα γεγονότα της ζωής του, τα μυστικά του και τις σκέψεις του: *Ονειρέψου σαν να ήταν να ζήσεις για πάντα. Ζήσε σαν να πρόκειται να πεθάνεις σήμερα· και: Θέλω να ζήσω έντονα, όσο πιο έντονα γίνεται, να φτάσω στα όρια, στη ρίζα των πραγμάτων... Να απολαύσω τη ζωή ως το μεδούλι... Και: Δεν υπάρχει τρόπος να είσαι πραγματικά μεγάλος σε αυτόν τον κόσμο. Είμαστε όλοι εγκλωβισμένοι στη μέγγενη του συμβιβασμού. Ένα ψάρι μέσα στο νερό δεν επιλέγει το πού βρίσκεται.*

Ο βιογράφος του παρατηρεί: *Δεν μπορούμε να μετρήσουμε τη ζωή με ώρες και λεπτά, ούτε καν με ημέρες ή χρόνια. Η ζωή του Τζίμυ υπήρξε σύντομη. Αλλά σ' αυτό το σύντομο διάστημα, άραγε, δεν έκανε περισσότερα και καλύτερα πράγματα από ό,τι όλοι εμείς στη ζωή μας;*

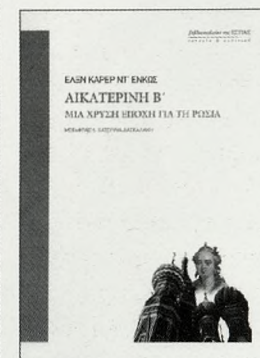
Το συγκριτικό πλεονέκτημα της φωτο-βιογραφίας του Ντιν από τον Τζορτζ Πέρι είναι ακριβώς ο πλούτος φωτογραφιών από όλες τις φάσεις της ζωής του βιογραφούμενου που περιέχει -ανάμεσα σε αυτές και ανέκδοτες φωτογραφίες από το αρχείο της οικογένειας Ντιν. Μαζί και πολλά ντοκουμέντα, όπως η κλήση που του δόθηκε για υπερβολική ταχύτητα, χειρόγραφα και αυτόγραφά του, ζωγραφιές και γράμματά του, συχνά πάνω σε επιστολόχαρτα ξενοδοχείων.

Ο αναγνώστης, γράφει ο Πέρι, *μπορεί να βρει σ' αυτόν ό,τι ακριβώς θέλει να δει, έναν επαναστάτη, ένα θύμα, ένα παλιόπαιδο, έναν άγγελο. Μερικοί θα εκτιμήσουν την ταπεινή αγροτική του καταγωγή και τις ρίζες του στις ακλόνητες, καθωσπρέπει αξίες της συντηρητικής Ανατολής. Άλλοι πάλι θα τον θεωρήσουν τον αιώνιο ανήλικο παραβάτη, τον αντικομφορμιστή που αψηφά την εξουσία για να γίνει κύριος του εαυτού του. Ανέδειξε ένα σωρό διαφορετικά συναισθήματα και ευαισθησίες που υπερβαίνουν την εποχή στην οποία έζησε συγκροτώντας ένα κύρος που μένει ανεπηρέαστο από το χρόνο. Αν είχε ζήσει, θα αισθανόταν μεγάλη χαρά με τις φιλοδοξίες περί ανοχής του κινήματος των χίπις στη δεκαετία του 1960, όταν οι λέξεις αγάπη και ειρήνη έγιναν πολιτιστικές «καραμέλες»*. Και καταλήγει ο Πέρι: *Κάποτε, όταν ένας δημοσιογράφος τον είχε ρωτήσει τι ήταν αυτό που σεβόταν πάνω απ' όλα, ο Τζέιμς Ντιν είχε απαντήσει: «Αυτό είναι εύκολο. Το θάνατο. Είναι η μόνη αναπόφευκτη, αδιαφιλονίκητη αλήθεια. Όλα τα άλλα μπορούν να αμφισβητηθούν. Σε αυτόν βρίσκεται η μοναδική ευγένεια του ανθρώπου και, πέρα από αυτόν, η μοναδική ελπίδα».*

Η πρώτη φωτογραφία που έβγαλε ο Τζέιμς Ντιν φτάνοντας στη Σάντα Μόνικα, για να φοιτήσει στο κολέγιο. Στην επάνω αριστερή γωνία, αυτόγραφα χαιρετίσματά του στον παππού και τη γιαγιά του.

ΕΛΕΝ ΚΑΡΕΡ ΝΤ' ΕΝΚΩΣ

Αικατερίνη Β΄ Μια χρυσή εποχή για τη Ρωσία

Μετάφραση: Κατερίνα Δασκαλάκη
Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της «Εστίας», 512 σελ.

Αν και στην Ελλάδα γνωρίζουμε το όνομα της Γαλλίδας ιστορικού Ελέν Καρέρ ντ' Ενκώς μόνο από την εξαιρετική βιογραφία του Λένιν (από τις ίδιες εκδόσεις), στη Γαλλία τη θεωρούν ως την κατεξοχήν ειδική για τη Ρωσία και τη ρωσική ιστορία. Ας ληφθεί υπόψη ότι αποτελεί μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας από το 1990 και είναι γραμματέας της από το 1999.

Η μελέτη της για τη Σοφία-Αυγούστα, τη Γερμανίδα πριγκίπισσα του Άνχαλτ Τσέρμπστ (1729-1796) που έγινε γνωστή ως αυτοκράτειρα της Ρωσίας Αικατερίνη Β΄, κυκλοφόρησε στη Γαλλία το 2002 και αξιώθηκε να μεταφραστεί από την έμπειρη Κατερίνα Δασκαλάκη.

Η επιλογή της βιογράφου δεν είναι τυχαία. Η Αικατερίνη η Μεγάλη ως αυτοκράτειρα διαμόρφωσε τη Ρωσία του 19ου αιώνα και ενέταξε τη χώρα της στην ευρωπαϊκή συμμαχία παρά τις αντιρρήσεις και την αρχική περιφρόνηση των άλλων Ευρωπαίων ηγεμόνων. Το έργο της ντ' Ενκώς δεν αποτελεί τόσο μια βιογραφία της Μεγάλης Αικατερίνης όσο την απογραφή της

Η Αικατερίνη Β΄ της Ρωσίας έφιππη, σε πίνακα του αυλικού ζωγράφου Έριχσεν, Μουσείο Καλών Τεχνών Σαρτρ, Γαλλία.

πολιτικής πορείας και των στόχων της. Η βασιλεία της ήταν δύσκολη και σημαδεύτηκε από επιδημίες, εξεγέρσεις και πολέμους, ωστόσο ο τελικός απολογισμός υπήρξε πλούσιος. Ο πληθυσμός της αυτοκρατορίας διπλασιάστηκε, καθώς και η έκταση της επικράτειάς της. Η ρωσική αυτοκρατορία ανοίχτηκε στις θάλασσες φθάνοντας μέχρι το Αιγαίο και προκαλώντας τη συνταρακτική εμπειρία των Ορλωφικών.

Υπήρξε αντικείμενο μίσους και θαυμασμού, επειδή είχε την ικανότητα να συνδυάζει την υψηλή πολιτική με μια ακαταπόνητη διάθεση για απολαύσεις. Κατηγορήθηκε για τις ύποπτες χάρες που έκανε στους ευνοουμένους της (μεταξύ των οποίων και οι αδελφοί Ορλώφ), ήταν όμως και η αρχιτέκτων της θέσης της Ρωσίας στην ευρωπαϊκή σκηνή, καθώς προκαθόρισε τον διεθνή και μοναδικό ρόλο της χώρας της στην οικουμένη. Η σφραγίδα της πάντως πάνω στη ρωσική πολιτική ήταν βαθύτατη: δίδαξε στους Ρώσους την έννοια της πολιτικής αναγκαιότητας και της σκοπιμότητας που ξεφεύγει από τα ατομικά συμφέροντα.

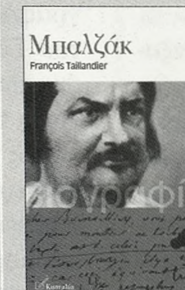
ALEXANDRA LEMASSON

Βιρτζίνια Γουλφ

Μετάφραση: Ειρήνη Λεκκού-Δάντου

FRANÇOIS TAILLANDIER

Μπαλζάκ

Μετάφραση: Αλίκη Τριανταφυλλίδου

GÉRARD-GEORGES LEMAIRE

Κάφκα

Μετάφραση: Γιάννης Δημολίτσας

JOEL SCHMIDT

Ιούλιος Καίσαρ

Μετάφραση: Δημήτρης Παντελοδήμος

CHRISTIAN PARISOT

Μοντιλιάνι

Μετάφραση: Τιτίνα Σπερελάκη

RENÉ DE CECCATTY

Παζολίνι

Μετάφραση: Προκόπης Σοφράς

SYLVIA FOL

Μπίλι Χόλιντεϊ

Μετάφραση: Άννυ Καλύβα

JEAN-PHILIPPE GUERAND

Τζέιμς Ντην

Μετάφραση: Κλήτος Παρασκευόπουλος

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΣΤΑΛΙΑ κυκλοφόρησαν πριν από έναν χρόνο τους πρώτους οκτώ τίτλους της φημισμένης σειράς βιογραφιών των γαλλικών εκδόσεων Gallimard. Σε αντίθεση με τις βιογραφίες που παρουσιάσαμε μέχρι τώρα, εδώ έχουμε να κάνουμε με μικρά βιβλία («τσέπης») που απευθύνονται σε ένα ιδιαίτερα ευρύ αναγνωστικό κοινό. Κεντρική ιδέα της σειράς αποτελεί μια φράση του νομπελίστα Β. Σ. Νάιπολ: *Οι αναγνώστες δεν ενδιαφέρονται πια να διαβάσουν μια καθαρή ιστορία μυθοπλασίας. Αναζητούν αληθινές ιστορίες. Αυτό που τους ενδιαφέρει είναι τα πραγματικά γεγονότα.*

Οι βιογράφοι τεκμηριώνουν τα στοιχεία που παρουσιάζουν, μερικές φορές ωστόσο διατυπώνουν και πιο ελεύθερες απόψεις, αλλά το δηλώνουν στον αναγνώστη, πράγμα που προσδίδει ακόμη μεγαλύτερο κύρος στα κείμενά τους. Αυτό λόγου χάρη συμβαίνει, όταν ο Ταϊγιαντιέ γράφει πως η γυναίκα του Μπαλζάκ, την ώρα που αυτός ψυχορραγούσε, δέχτηκε σε διπλανό δωμάτιο τον εραστή της. Αλλά συμπληρώνει πως *κανείς βιογρά-*

φος δεν αποδέχεται την ιστορία αυτή. Κάθε βιογραφία συμπληρώνεται με εικονογράφηση, χρονολόγιο και βιβλιογραφία.

- Η Λεμασόν αναρωτιέται: *Ποια είναι η Βιρτζίνια Γουλφ; Μια προσωπικότητα της αγγλικής λογοτεχνίας που νομίζουμε ότι γνωρίζουμε. Αυτό είναι το προνόμιο της διασημότητας. Αλλά και το μειονέκτημα. Θυμόμαστε την κυρία Γουλφ αλλά όχι υποχρεωτικά για τους σωστούς λόγους.*
- Ο Παριζό, ιστορικός και κριτικός της τέχνης, συντάσσει μια νέα βιογραφία του διάσημου Ιταλού ζωγράφου και γλύπτη, χρησιμοποιώντας αδημοσίευτα ντοκουμέντα από το οικογενειακό αρχείο των Μοντιλιάνι που συγκέντρωσαν ο ίδιος και η κόρη του καλλιτέχνη, Ζαν Μοντιλιάνι.
- Ο Ταϊγιαντιέ σημειώνει: *Το να διηγηθείς τη ζωή του Μπαλζάκ σημαίνει να διηγηθείς πώς ένας νέος επαρχιακής και ταπεινής καταγωγής κατάφερε να δώσει ζωή σ' έναν κόσμο, ν' αντικατοπτρίσει μιαν ολόκληρη εποχή σ' ένα πολυμερές μυθιστορηματικό έργο, γεμάτο παιχνίδια ανάμεσα στη σκιά και το φως.*
- Ο Ντε Σεκατί θυμίζει πως *ο Παζολίνι χάραξε τη ζωή του και το έργο του σαν μια ατομική πορεία, η οποία φαινομενικά εξέφραζε μια μεγάλη ελευθερία, αλλά αυτή την πορεία, υπαρξιακή και δημιουργική, δεν πρέπει να τη βλέπουμε στενά μόνον ως έκφραση μιας προκλητικής αυτονομίας.*
- Ο Λεμέρ, συγγραφέας, ιστορικός και τεχνοκριτικός, θεωρείται ένας από τους πιο σημαντικούς μελετητές παγκοσμίως του έργου του Κάφκα, τον οποίο και βιογραφεί με μοναδικό τρόπο.
- Η Φολ σκιαγραφεί το συναρπαστικό πορτρέτο της μαύρης, φτωχής, πόρνης, τρωτής και καβγατζούς κοπέλας από το Χάρλεμ, που έφτασε να τραγουδήσει στις πιο φημισμένες αίθουσες συναυλιών, της Μπίλι Χολιντέι, που η φωνή της ήταν ο δικός της δρόμος για την ελευθερία.
- Ο Σμιτ, ιστορικός και μυθιστοριογράφος, αφηγείται την εξέλιξη του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα σε ένα από τα πιο συμβολικά πρόσωπα της ρωμαϊκής αρχαιότητας, καθώς χρησιμοποίησε όλα του τα προτερήματα, προκειμένου να συντρίψει τη ρωμαϊκή δημοκρατία, καλλιεργώντας διαδοχικά ή την ίδια στιγμή τον κυνισμό και την επιείκεια, τη βαναυσότητα και την ευγένεια, την υποκρισία και τη φιλοφροσύνη, τη δολιότητα και την ειλικρίνεια, την ταπεινοφροσύνη και την υπεροψία.
- Ο Γκουεράν προσθέτει τη δική του εκδοχή, όσον αφορά τη σύντομη ζωή του ηθοποιού που προσωποποίησε τη δυσφορία μιας ολόκληρης γενιάς και έγινε διαχρονικό είδωλο των *επαναστατών χωρίς αιτία.*

ΒΙΒΛΙΟ ΣΤΗΝ ΠΡΟΘΗΚΗ

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο

Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις University Studio Press 2007, 268 σελ.

Η σκιά που ρίχνουν τα δημιουργήματα του αρχαιοελληνικού πολιτισμού σε όλους τους τομείς, πάνω στους κατοπινούς αιώνες είχαν ως αποτέλεσμα μέχρι πρόσφατα να μην αναγνωρίζονται όπως τους έπρεπε τα πνευματικά επιτεύγματα των ρωμαϊκών χρόνων, στη φιλοσοφία και στην ποίηση, στην πεζογραφία και στο θέατρο.

Ειδικότερα για το θέατρο, για μεγάλο χρονικό διάστημα, οι ερευνητές ήταν στραμμένοι στις συνθήκες υπό τις οποίες δημιουργήθηκαν η αττική τραγωδία και κωμωδία, στον τρόπο με τον οποίο παρασταίνονταν, στον βίο και τα έργα των συγγραφέων τους.

Αν πάντως έχουμε αμυδρή έστω εικόνα του θεάτρου των ελληνιστικών χρόνων, ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά -ιδίως στην ελληνική βιβλιογραφία- για το θέατρο και το θέαμα γενικότερα στη ρωμαϊκή κοινωνία. Το κενό αυτό έρχεται να καλύψει μια ενδιαφέρουσα εργασία της αρχαιολόγου Πολυξένης Αδάμ-Βελένη, διευθύντριας του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης, με σημαντικό ανασκαφικό έργο στο ενεργητικό της αλλά και με σπουδές θεάτρου στο ΑΠΘ και στη Σορβόνη.

Η μελέτη της *Θέατρο και θέαμα στον ρωμαϊκό κόσμο* αποτελεί, κατά μέγα μέρος, τη διπλωματική της εργασία στο Τμήμα Θεάτρου του ΑΠΘ και έρχεται να αμφισβητήσει την τρέχουσα αντίληψη ότι η θεατρική γραμματεία της ρωμαϊκής αρχαιότητας δεν είναι παρά κακέκτυπο της υψηλής δραματικής τέχνης της κλασικής Αθήνας ή αδέξια μετάπλαση της ελληνιστικής «νέας κωμωδίας».

Παραθέτοντας πληθώρα πηγών και εντυπωσιακά πλούσια εικονογράφηση, η Βελένη εξετάζει τα σωζόμενα έργα του ρωμαϊκού θεάτρου, ερευνά τον τρόπο ανεβάσματός τους, σχολιάζει τους τύπους των θεατρικών κτιρίων της εποχής και αναλύει την επίδραση που άσκησε το ρωμαϊκό θέατρο στη μεταγενέστερη ευρωπαϊκή δραματουργία. Επιπλέον, επεκτείνει τον όρο «θέατρο» και περιλαμβάνει και το φαινόμενο του «θεάματος», όπως αυτό διαμορφώθηκε στα χρόνια της ρωμαϊκής κυριαρχίας σε όλη τη Μεσόγειο αλλά και στη Δυτική

ΑΛΛΕΣ ΒΙΟΓΡΑΦΙΕΣ

- **Έλεν Λάγκντον.** *Μικελάντζελο Μερίζι ντα Καραβάτζο.* Μετάφραση: Σπύρος Τσούγκος. Αθήνα, Εκδόσεις Μικρή Άρκτος, 496 σελ.
- **Graham Robb.** *Αρθούρος Ρεμπώ.* Μετάφραση: Ινώ Ρόζου. Επιμέλεια: Σπύρος Τσούγκος. Αθήνα, Εκδόσεις Μικρή Άρκτος, 592 σελ.
- **Richard Ellmann.** *Τζέιμς Τζόυς.* Μετάφραση: Αθηνά Δημητριάδου. Επιμέλεια: Άρης Μπερλής. Αθήνα, Εκδόσεις Scripta, 952 σελ.
- **Λωρ Άντλερ.** *Marguerite Duras: Ζωή σαν μυθιστόρημα.* 2η έκδοση. Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 736 σελ.
- **Caetano Veloso.** *Brasil: Μια ιστορία μουσικής και επανάστασης.* Μετάφραση-πρόλογος: Λεωνίδας Αντωνόπουλος. Επιμέλεια: Αλέξης Καλοφωλιάς. Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 540 σελ.
- **Lucian Boia.** *Ιούλιος Βερν: Τα παράδοξα ενός μύθου.* Μετάφραση: Άννα Δαμιανίδη. Επιμέλεια: Χριστίνα Μανταίου. Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 280 σελ.
- **Bertrand Meyer-Stabley.** *Rudolf Nureyev: Ένα φύλλο σημύδας.* Μετάφραση: Μαρία Κράλλη. Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 251 σελ.
- **Κώστας Ακρίβος.** *Στρατής Δούκας: Ιστορία ενός οδοιπόρου.* Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 94 σελ.
- **Φίλιππος Φιλίππου.** *Κωνσταντίνος Θεοτόκης: Σκλάβος του πάθους.* Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 166 σελ.
- **Τέο Ρόμβος.** *Πλωτίνος Ροδοκανάκης: Ένας Έλληνας αναρχικός.* Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 230 σελ.
- **Έλενα Χουζούρη.** *Γιώργος Ιωάννου: «Σαν σπόρος αγκαθιού...».* Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 104 σελ.
- **Γιάννης Bach-Σπυρόπουλος.** *Φλέρυ Νταντωνάκη: «Εγώ είμαι ένα σύννεφο...».* Αθήνα, Εκδόσεις Ηλέκτρα, 104 σελ.
- **Γιώργος Λιάνης.** *Φλέρυ Νταντωνάκη: Η φεγγαρική απόδοσα.* Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Ιανός, 200 σελ.
- **Ζαν Εσενόζ.** *Ραβέλ.* (μυθιστορηματική βιογραφία). Μετάφραση: Αχιλλέας Κυριακίδης. Αθήνα, Εκδόσεις Πόλις, 136 σελ.
- **Nicholas Murray.** *Κάφκα.* Μετάφραση: Ξενοφών Κομνηνός – Αλέξανδρος Κυπριώτης. Αθήνα, Εκδόσεις Ίνδικτος, 520 σελ.
- **Τσαρλς Νίκολς.** *Leonardo Da Vinci: Πτήσεις του μυαλού.* Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 704 σελ.
- **Αντρέα Καμιλιέρι.** *Λουίτζι Πιραντέλο.* Μετάφραση: Γιώργος Κασαπίδης. Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 268 σελ.
- **Ανρί Ζιντέλ.** *Πάμπλο Πικάσο.* Μετάφραση: Μαριλένα Κοραντζάνη. Αθήνα, Εκδόσεις Μεταίχμιο, 620 σελ.
- **Gerhard Wehr.** *Καρλ Γιουνγκ. Η ζωή και το έργο του.* Μετάφραση: Αργυρώ Πατσού – Ματθαίος Βελούδος. Θεσσαλονίκη, Εκδόσεις Αρχέτυπο, 636 σελ.
- **Κολμ Τόιμπιν.** *Χένρι Τζέιμς. Ο δάσκαλος.* Μετάφραση: Εμμανουήλ Σκιαθάτος. Αθήνα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, 562 σελ.
- **Ρόντρικ Μπήτον.** *Γιώργος Σεφέρης: Περιμένοντας τον άγγελο. Βιογραφία.* Μετάφραση: Μίκα Προβατά. Θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Δασκαλόπουλος. Αθήνα, Εκδόσεις Ωκεανίδα, 752 σελ. + εικόνες εκτός κειμένου.
- **Βασίλης Κοντόπουλος.** *Αντίο Ρόμυ Σνάιντερ.* Αθήνα, Εκδόσεις Σιγαρέτα, 128 σελ.
- **Claude Mossé.** *Περικλής: Ο εφευρέτης της δημοκρατίας.* Με 4 χάρτες και 18 εικόνες εκτός κειμένου. Μετάφραση: Σταύρος Βλοντάκης. Επιμέλεια: Χαράλαμπος Μπάλτας. Αθήνα, Εκδόσεις Παπαδήμα, 272 σελ.
- **Άντονι Μπέρτζες.** *Έρνεστ Χέμινγουεϊ: Μια ζωή σαν μυθοπλασία.* Μετάφραση: Κωστής Καλογρούλης. Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 152 σελ.
- **Anton Gill.** *Peggy Guggenheim: Εθισμένη στην τέχνη.* Μετάφραση: Σπύρος Τσούγκος. Αθήνα, Εκδόσεις Νεφέλη, 664 σελ.
- **Χρήστος Σαμουηλίδης.** *Γιαννούλης Χαλεπάς: Η τραγική ζωή του μεγάλου καλλιτέχνη.* Αθήνα, Εκδόσεις Βιβλιοπωλείου της «Εστίας», 636 σελ.
- **Νικόλ Αβρίλ.** *Εγώ, η Ντόρα Μάαρ.* Μετάφραση: Μαρίνα Λεοντάρη. Αθήνα, Εκδόσεις Εξάντας, 236 σελ.
- **Θωμάς Κοροβίνης (επιμέλεια).** *Στέλιος Καζαντζίδης: Αφιέρωμα.* Αθήνα, Εκδόσεις Οδός Πανός, 536 σελ.

και την Κεντρική Ευρώπη, καθώς και στην Ασία. Η παράμετρος αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία -και απροσδόκητη [;]- επικαιρότητα, έτσι όπως φωτίζει τη γενική χρήση του θεάματος ως μέσου εδραίωσης μιας ιδεολογικής ηγεμονίας (γεγονός που κατά κόρον συμβαίνει και σήμερα, με το απόλυτο θέαμα του καιρού μας, την τηλεόραση).

Όσον αφορά το θέατρο καθεαυτό, η Βελένη συνοψίζει τα διαθέσιμα στοιχεία για τα είδη των δρώμενων την περίοδο που εξετάζει: τα φεσκέννινα σκώμματα, τη satura, την ατελλανή κωμωδία ή φάρσα, την επίδραση των Ετρούσκων αλλά και των Ελλήνων (φλυακικές φάρσες, παντομίμες κ.ά.)· ακόμη, τα είδη του έντεχνου ρωμαϊκού θεάτρου (τραγωδία και κωμωδία, τραγωδία praetexta, κωμωδία palliata, κωμωδία togata κτλ.)

Ο Λίβιος Ανδρόνικος, ο Ναίβιος, ο Έννιος, ο Πακούβιος, ο Άκκιος, ο Καικίλιος, ο Γάιος Ιούλιος Καίσαρ Στράβων, ο Κόιντος Κικέρων (αδελφός του ρήτορα), ο Ατίλιος, αλλά και ο Πλαύτος, ο Τερέντιος, ο Σενέκας είναι μερικοί από τους εκπροσώπους του έντεχνου θεάτρου της εποχής.

Οι Ρωμαίοι θα χρειαστούν αρκετούς αιώνες μέχρις ότου αποκρυσταλλώσουν τη μορφή του ρωμαϊκού θεατρικού κτίσματος, που συνδέεται άμεσα με τα επιτεύγματα της τεχνολογίας τους στον τομέα της οικοδομικής. Τα δικά τους θέατρα, περίκλειστα και αυτόνομα από αρχιτεκτονική και στατική άποψη, βρίσκονταν στην καρδιά των πόλεων, συνήθως σε άμεση επαφή με την αγορά ή με κεντρικά συγκροτήματα ιερών και ναών. Με τη χωροθέτησή του σε κεντρικό σημείο του αστικού ιστού, το θέατρο απέκτησε κυρίαρχο ρόλο στην καθημερινότητα των Ρωμαίων. Οι υποδομές τους θα ξεκινήσουν από ξύλινα θεατρικά παράρια, θα διατηρήσουν τον τύπο του ελληνικού θεάτρου και θα καταλήξουν στα ρωμαϊκά θέατρα (κτίρια μνημειακού χαρακτήρα), ωδεία και στάδια, ιπποδρόμους, αμφιθέατρα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κεφάλαια που αναφέρονται στον σκηνικό διάκοσμο και τα θεατρικά σκηνικά τεχνάσματα αλλά και στο επάγγελμα του ηθοποιού, στα σωματεία των επαγγελματιών του θεάτρου.

Ωστόσο, από τις σημαντικότερες συμβολές του βιβλίου είναι το κεφάλαιο «Από το θέατρο λατρείας στη λατρεία του θεάματος», όπου παρουσιάζονται οι γιορτές και τα θεάματα των Ρωμαίων (κηδείες αριστοκρατών, ιδιωτικές μονομαχίες, θυσίες, θρίαμβοι, διάφορα τελετουργικά δρώμενα, μεγάλοι αγώνες ή ρωμαϊκά παιχνίδια: ιπποδρομίες και αρματοδρομίες, παιχνίδια επί σκηνής, μονομαχίες, θηριομαχίες, αναπαραστάσεις ναυμαχιών).

Ένα από τα κεντρικά ζητούμενα της μελέτης της Βελένη, να προσδιοριστούν τα χαρακτηριστικά της πρωτοτυπίας και των κατακτήσεων του ρωμαϊκού θεάτρου που συνέβαλαν στην προώθηση της θεατρικής τέχνης και επηρέασαν την εξέλιξη του μεταγενέστερου ευρωπαϊκού θεάτρου, παρουσιάζεται στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, που τιτλοφορείται «Η ακτινοβολία του ρωμαϊκού θεάτρου στην ευρωπαϊκή δραματουργία». Όπως επισημαίνει η συγγραφέας, *με το ρωμαϊκό θέατρο για πρώτη φορά επιτεύχθηκε αυτό που με σύγχρονους όρους χαρακτηρίζουμε μαζική κουλτούρα. Το θέατρο εξελίχθηκε ως είδος κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα και, ακολουθώντας τις πολιτικές, οικονομικές, κοινωνικές και θρησκευτικές συγκυρίες, εκφυλίστηκε [...] για να καταλήξει στη χωρίς φειδώ και αιδώ προσφορά θεαμάτων για μαζική κατανάλωση, διανθισμένων όχι πια από αναπαριστώμενα επεισόδια αλλά από πραγματικά γεγονότα με θύματα και θύτες επί σκηνής.*

Πάντως, τα εντυπωσιακότερα στοιχεία του ελληνορωμαϊκού θεάτρου, των ρωμαϊκών θρησκευτικών τελετών και των λαϊκών ή επίσημων εορτασμών μεταπλάστηκαν κατάλληλα, για να υπηρετήσουν το τελετουργικό της νέας, τότε, θρησκείας: του Χριστιανισμού. Στο Βυζάντιο και στη μεσαιωνική Δύση θα ανθήσει τότε ένα είδος θρησκευτικού θεάτρου, ενώ στον ιππόδρομο θα γνωρίσει ημέρες δόξας το πολιτικό θέατρο, που ξεκινάει ως κοινωνικό φαινόμενο δημόσιας ζωής και μετουσιώνεται σε λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία. Στα νέα έργα που θα γραφούν από το 1500 και μετά, στην καινούρια ακμή του θεάτρου, είναι εμφανείς οι επιρροές από τις λατινικές τραγωδίες και κωμωδίες.

Στους αιώνες που θα ακολουθήσουν, τα έργα του Πλαύτου, του Τερέντιου και του Σενέκα θα βρεθούν στο επίκεντρο των σπουδών που παρέχουν τα πρώτα εθνικά πανεπιστήμια. Ακόμη και τα κλασικά κείμενα γίνονται γνωστά όχι στην πρωτότυπη γλώσσα τους αλλά στη λατινική μεταφορά τους.

Κατά την άποψη της ερευνήτριας, αυτό που κυρίως οφείλει η ευρωπαϊκή δραματουργία στη ρωμαϊκή εποχή είναι οι απαρχές του λεγόμενου «σωματικού θεάτρου».

Όπως καταλήγει η Βελένη, *ο πλουραλισμός του σύγχρονου θεάτρου, η τάση του να επινοεί διαρκώς καινούριες μεθόδους, η πολυπλοκότητα και η πολυσημαντότητα των σκηνικών και των κοστουμιών και, προπαντός, η τάση να τροφοδοτείται ένα αδηφάγο κοινό με παντοειδή θεάματα, με ρεαλιστικό περιεχόμενο και αληθινούς ήρωες, καθόλου δεν απέχουν από τα προσφερόμενα θεάματα της ρωμαϊκής εποχής.*

Τοιχογραφία στην Πομπηία με απεικόνιση προετοιμασίας ηθοποιού για παράσταση ή αμέσως μετά τη λήξη της.

Προσωπεία τραγωδίας ως διακόσμηση μαρμάρινης σαρκοφάγου (περίπου 130 μ.Χ.).

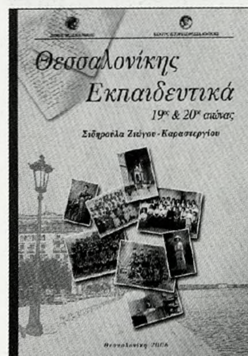
ΠΡΟΣΚΛΗΤήΡΙΟ βιβλίο

γράφει η Μαρία Μπατσιούλα

Έφηβες δασκάλες. (*Στα σχολεία του Μακεδονικού Αγώνα*, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα, 2004).

ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ

Θεσσαλονίκης Εκπαιδευτικά, 19ος & 20ός αιώνας

Θεσσαλονίκη 2006, Δήμος Θεσσαλονίκης, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, 560 σελ.

Η συγκεκριμένη έκδοση αποτελεί έναν τόμο που συγκεντρώνει δεκαεννέα κείμενα της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου, καθηγήτριας Παιδαγωγικής του Α.Π.Θ., σχετικά με εκπαιδευτικά ζητήματα της Θεσσαλονίκης του 19ου και 20ού αιώνα.

Η Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου έχει ασχοληθεί αναλυτικά με τη θεματική της ιστορίας της εκπαίδευσης στη Μακεδονία και στη Θεσσαλονίκη σε ερευνητικό, συγγραφικό και διδασκαλικό επίπεδο. Κατά τη μεταπολίτευση και με σταδιακή κορύφωση τα τελευταία χρόνια, το ενδιαφέρον για την τοπική ιστορία και την ιστορία της εκπαίδευσης φαίνεται να διευρύνεται και παρουσιάζονται συνεχώς περισσότερες μελέτες με διαφορετικές μεθοδολογικές προσεγγίσεις και θεματικές για ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση. Οι μελέτες αυτές εστιάζουν σε έναν περιορισμένο γεωγραφικό χώρο ή σε μια πόλη και μπορούν να αναγνωστούν και ως μελέτες κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας.

Παράλληλα με τις ατομικές προσπάθειες εκδήλωσαν το ενδιαφέρον τους και ειδικοί φορείς του υπουργείου Παιδείας, πανεπιστημίων, ερευνητικών κέντρων και ιστορικών αρχείων. Μέσα από συνέδρια, μεταπτυχιακά, διδακτορικά προγράμματα και εκδόσεις, αναπτύχθηκε ένας διάλογος στους επιστήμονες που ασχολούνται με την ιστορία της εκπαίδευσης που αποσκοπεί στην ανανέωση και προώθηση του συγκεκριμένου ερευνητικού πεδίου.

Τα κείμενα του τόμου καλύπτουν την εκπαιδευτική κίνηση της Θεσσαλονίκης την περίοδο της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας και του Μεσοπολέμου και εντάσσονται σε μία ευρύτερη εκδοτική προσπάθεια του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης με την ενίσχυση του Δήμου, που φιλοδοξεί να καλύψει τα εκπαιδευτικά θέματα της Μακεδονίας αλλά και του συνόλου της Βαλκανικής καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου και 20ού αιώνα. Τα κείμενα που έχουν επιλεγεί για να συνθέσουν τον τόμο αυτόν προέρχονται από την τριαντάχρονη επιστημονική πορεία της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου και τα περισσότερα έχουν ήδη δημοσιευτεί σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων ή σε συλλογικές εκδόσεις.

Η συγγραφέας έχει επιλέξει να μας παραθέσει τα άρθρα κρατώντας τη χρονολογική σειρά της αρχικής τους δημοσίευσης «για να βοηθήσει στην κατανόηση της εξέλιξης των εκπαιδευτικών πραγμάτων».

Στα κείμενα διακρίνονται οκτώ βασικές θεματικές ενότητες: Οι αγώνες της Εκκλησίας και της Ελληνικής Κοινότητας Θεσσαλονίκης, Η παρουσία και ενίσχυση του ελληνικού κράτους, Δομή και λειτουργία των σχολείων κατά τον 19ο και 20ό αιώνα, Ρόλος επιμέρους εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, Ο ρόλος των προσφύγων του 1916 και 1922, Παρουσία, αγώνες και θυσίες εκπαιδευτικών, Δράση και προσφορά επωνύμων εκπαιδευτικών, Παρουσία των γυναικών στην κοινωνική και πνευματική ζωή.

Τα κείμενα είναι διανθισμένα με πίνακες αναλυτικών στοιχείων, με παραθέματα -λόγοι, κείμενα της εποχής, αποσπάσματα εφημερίδων- με γραφήματα, με εικονογραφικό υλικό και πλούσιες βιβλιογραφικές και αρχειακές αναφορές, που διευκολύνουν πολύ τον απλό αναγνώστη του τόμου στην καλύτερη κατανόηση και στη διαμόρφωση μιας ολοκληρωμένης εικόνας της εκπαίδευσης κατά τους δύο τελευταίους αιώνες, αλλά και τον εξειδικευμένο ερευνητή στην πρόσβαση σε μία ολοκληρωμένη πηγή γνώσης.

Γιώργος Ιωάννου 1927-1985 Λόγος και Μνήμη

Αποθησαύρισμα: Γιώργος Αναστασιάδης, Θεσσαλονίκη 2006, University Studio Press, 484 σελ.

Ο Γιώργος Αναστασιάδης στον πρόλογο του βιβλίου δηλώνει πως «αυτό το αποθησαύρισμα για την ιστορική-πνευματική φυσιογνωμία του Γ. Ιωάννου κυρίως μέσα από τον λόγο του, αλλά και μέσα από φωτογραφίες και εικονογραφικό-τεκμηριωμένο υλικό θέλει να είναι και "εποχή", να είναι και "προσωπογραφία", να είναι και "έξαρση" να είναι και "διδαχή" και να αναβλύζει από τις σελίδες του η πόλη που του οφείλει τις μνήμες της, η Θεσσαλονίκη σ' όλες τις μορφές, τις μεταμορφώσεις και τις παραμορφώσεις της». Η συγκεκριμένη έκδοση, σύμφωνα με τον Γ. Αναστασιάδη, ο οποίος επισημαίνει την αδιαφορία των επίσημων «αρχών της πόλης» για το αρχείο, τα γραπτά και τη βιβλιοθήκη του Γιώργου Ιωάννου, συγκροτεί μια πρόταση «να αναδειχτεί η λογοτεχνική κληρονομιά του και η γενικότερη προσφορά του» και να είναι μία συνάντηση με τον ίδιο τον Γιώργο Ιωάννου, με το πνεύμα, την ψυχή του και με τις διαδρομές του. Ο Γ. Ιωάννου (αρχικά Σορολόπης) γεννιέται στις 20 Νοεμβρίου 1927 στη Θεσσαλονίκη από γονείς πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη. Η Κατοχή και η εμπειρία της προσφυγιάς επιδρούν πολύ επάνω του, κάτι που φαίνεται στο μετέπειτα έργο του. Το 1946 εισάγεται στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Το 1950 αποφοιτά από το Ιστορικό-Αρχαιολογικό Τμήμα της Φιλοσοφικής Σχολής. Το 1954 τυπώνει την πρώτη του ποιητική συλλογή *Ηλιοτρόπια*. Συνδέεται φιλικά με τους σπουδαιότερους καλλιτέχνες και πνευματικούς ανθρώπους της εποχής του σε Θεσσαλονίκη και Αθήνα. Τον χαρακτηρίζει η μεγάλη αγάπη του για τη λαϊκή παράδοση. Δουλεύει στη Μέση Εκπαίδευση ως καθηγητής και παράλληλα δημοσιεύει το έργο του. Το 1971 μετατίθεται στην Αθήνα. Το 1978 εκδίδεται *Το δικό μας αίμα*, μια συλλογή πεζογραφημάτων για τη Θεσσαλονίκη, για την οποία του απονέμεται το πρώτο κρατικό βραβείο διηγήματος. Το 1984 κυκλοφορεί η συλλογή πεζογραφημάτων *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*. Στις 6 Φεβρουαρίου 1985 εισάγεται στο Σισμανόγλειο Νοσοκομείο για απλή εγχείρηση προστάτη. Δημιουργούνται επιπλοκές και πεθαίνει στις 16 Φεβρουαρίου σε ηλικία 58 ετών. Το έργο του συνδέεται άμεσα με την πόλη της Θεσσαλονίκης, το κλίμα της οποίας αναπλάθει με

τέτοια ακρίβεια και παραστατικότητα, που προσφέρει στον αναγνώστη αλλά και στον ερευνητή μία ζωντανή εικόνα της πόλης και των ανθρώπων της.

Το βιβλίο χωρίζεται ουσιαστικά σε τρία μέρη. Στο πρώτο μέρος παρατίθενται πεζογραφήματα («Το χρυσούν ασπίδιον» - *Η Σαρκοφάγος*, «Το κρεββάτι» - *Η Σαρκοφάγος*, «Η μόνη κληρονομιά» - *Η μόνη κληρονομιά*, «Ομίχλη» - *Η μόνη κληρονομιά*, «Με τα σημάδια της επάνω μου» - *Το δικό μας αίμα*, «Θεσσαλονικέων ύπνος και ξύπνος» - *Η πρωτεύουσα των προσφύγων*, «Το σφραγιδάκι» - *Πολλαπλά κατάγματα*, «Έτσι θα' ναι και τότε...» - *Καταπακτή*, «Η θαμπή εποχή του '50» - *Εφήβων και μη*) και ποιήματα («Σε επαρχία μακρινή», «Το μόνο», «Ποτέ σου δεν κατάλαβες», «Κέντρο διερχομένων») του ίδιου του Γιώργου Ιωάννου, καθώς και δύο «ξεχασμένα» κείμενά του («Η Θεσσαλονικιώτικη τιμιότητα και σεμνότητα» - εφ. *Θεσσαλονίκη*, 26.10.1982, «Η μπόμπα» - περ. *Το Καμίνι*, Φεβρουάριος 1975). Η επιλογή των έργων καλύπτει χρονολογικά το σύνολο της λογοτεχνικής παραγωγής του Ιωάννου, καθώς προέρχονται από όλα σχεδόν τα πεζογραφήματα και τις δύο ποιητικές συλλογές (*Ηλιοτρόπια*, 1954 και *Τα χίλια δέντρα* και άλλα ποιήματα, 1988) που είχε δημοσιεύσει σε διάστημα τριάντα περίπου ετών.

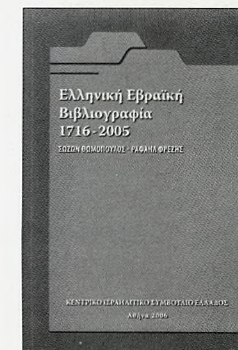
Το δεύτερο μέρος του βιβλίου αποτελείται από την παράθεση απόψεων του Γιώργου Ιωάννου για ορισμένες προσωπικότητες και δημιουργούς που θαύμαζε ή τον είχαν επηρεάσει, όπως εμφανίζονται σε έργα του. Υπό τον τίτλο: *Προσωπογραφίες. Με το βλέμμα και τη γραφή του Γ. Ιωάννου* μπορούμε να διαβάσουμε τις σκέψεις του Γιώργου Ιωάννου για τους Μ. Αναγνωστάκη, Β. Βασιλικό, Κ. Δημουλά, Στρ. Δούκα, Ιων. Δραγούμη, Ν. Καββαδία, Ν. Καζαντζάκη, Ζ. Καρέλλη, Φ. Κόντογλου, Ν. Μπακόλα, Αλ. Παπαδιαμάντη, Ν. Γ. Πεντζίκη, Γ. Σεφέρη, Κ. Ταχτσή, Γ. Τσαρούχη, Στ. Τσίρκα, Β. Τσιτσάνη, Μ. Χατζιδάκι, Δ. Χατζή. Στη συνέχεια, σύγχρονοι δημιουργοί της Θεσσαλονίκης γράφουν για τον Γ. Ιωάννου. Πρόκειται για αποσπάσματα κρίσεων, αποτιμήσεων, αναμνήσεων του ανθρώπου και δημιουργού Γ. Ιωάννου, που δημοσιεύσαν μετά τον θάνατό του, κατά βάση σε εφημερίδες και περιοδικά, οι Μ. Αναγνωστάκης, Τ. Βαρβιτσιώτης, Π. Θασίτης, Τ. Καζαντζής, Κ. Καριζώνη, Μ. Κέντρου-Αγαθοπούλου, Γ. Κεχαγιόγλου, Γ. Κορδομενίδης, Θ. Κοροβίνης, Κ. Λαχάς, Θ. Λιβεριάδης, Στ. Λουκάς, Κ. Μοσκώφ, Ν. Μπακόλας, Α. Ναρ, Δ. Σαββόπουλος, Γ. Σκαμπαρδώνης, Η. Σπυρόπουλος, Β. Χαραλαμπίδου, Ε. Χεκίμογλου.

Στο τρίτο τμήμα του βιβλίου ο Γιώργος Αναστασιάδης έχει συγκεντρώσει κείμενα που έγραψε ο ίδιος και άλλοι άνθρωποι των γραμμάτων για ένα επιμέρους ζήτημα, χαρακτηριστικό ερώτημα που γεννάται από το έργο του Γιώργου Ιωάννου. Τα θέματα των μικρών αυτών μελετών καλύπτουν μία ευρεία κλίμακα ζητημάτων που αναδύονται μέσα από αυτό το έργο. Οι τίτλοι και μόνο είναι ενδεικτικοί της πλούσιας, πολύπλευρης προσέγγισης που έγινε από κάθε συγγραφέα στον Ιωάννου [Γιώργος Αναστασιάδης, «Η σύγχρονη ιστορία της Θεσσαλονίκης μέσα από το έργο του Γιώργου Ιωάννου». Πρώτη καταγραφή (περ. *ΑΝΤΙ*, τχ. 324, Δεκαπενταύγουστος 1986, σ. 16-20), «Η ιστορία της Θεσσαλονίκης και η συνάντηση με τον Γ. Ιωάννου» (περ. *Παρατηρητής*, τχ. 15-16, Φεβρ.-Ιαν. 1990, σ. 150-153), «Ο Γιώργος Ιωάννου και η ιστορική μνήμη της Θεσσαλονίκης» (Γ. Αναστασιάδης, *Ανεξάντλητη πόλη, Θεσσαλονίκη, 1917-1974*, 1996, σ. 9-18), «Η Θεσσαλονίκη των προσφύγων και ο Γ. Ιωάννου» (Γ. Αναστασιάδης, *Το "ντοκιμαντέρ" της πόλης. Πολιτική Ιστορία και μικροϊστορία της Θεσσαλονίκης με το βλέμμα των συγγραφέων της*, 2000, σ. 119-125, σ. 28), «Πρώτα η ενημέρωση μετά η επιλογή. Μνήμη Γ. Ιωάννου» (Γ. Αναστασιάδης, *Στην «ανεμόσκαλα» της «Επίκαιρης Ιστορίας»*, 2002-2004, σ. 108-110), «"Στα στασίδια της περισυλλογής"». Στις βυζαντινές εκκλησίες της πόλης με "ξεναγό" τον Γ. Ιωάννου (περ. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 19 2006), «Ο Γ. Ιωάννου για τα σινεμά της πόλης» (Γ. Αναστασιάδης, *«Σινεμά ο Παράδεισος». Οι κινηματογράφοι της Θεσσαλονίκης που άφησαν εποχή*, 2000), Σοφία Ιακωβίδου, «Η εκτατασιακή πόλη του Γ. Ιωάννου. Η ανάδειξη μιας "άλλης" πόλης μέσα στην πόλη», Ελ. Καραγιάννη - Σούσουρα, «"Λοχερές" αναμνήσεις», Αρετή Λιαρμακοπούλου - Πουρσαλίδου, «Ο δάσκαλός μου», Λέων Ναρ, «Σκέφτομαι τον πατέρα μου», Βύρων Πισσαλίδης, «Διαβάζοντας ξανά το "Για ένα φιλότιμο" του Γ. Ιωάννου», Τάσος Πλαστήρας, «Το κοινωνικό πρόσωπο του Γ. Ιωάννου», Βλαδιμήρ Ποταπόφ, «Το έργο του Γ. Ιωάννου είναι γνωστό και στη Ρωσία», Ράμι Σαάρι, «Σχεδόν μια ολόκληρη ζωή», Αντώνης Σατραζάνης, «Η πλατεία του "Αγίου Βαρδαρίου" και ο Γ. Ιωάννου», Βασίλης Τζανακάρης, «Η συζήτηση με τον Γ. Ιωάννου ήταν μια πραγματική απόλαυση», Γιάννης Τζανής, «Το φιλολογικό και εκπαιδευτικό έργο του Γ. Ιωάννου», Τατιάνα Χαλίδου, «Από στήθους», Γιάννης Χατζής, «Στου Κεμάλ το σπίτι», Άννα Ζιμβόνε, «Η ζεστασιά της "μικρής ιστορίας"... Μέσα από τα κείμενα του Γ. Ιωάννου»].

Στο *Φύλλα κισσού για τον Γ. Ιωάννου. Δοκιμή βιβλιογραφίας (1954-1995)* ο Θ. Δ. Σαρήγιαννης παρουσιάζει ένα πλήρη κατάλογο μιας βιβλιογραφίας που περιέχει όλο το έργο του Γιώργου Ιωάννου (ποίηση, πεζογραφία, θέατρο, κείμενα, μεταφράσεις, επιμέλειες, στίχοι σε τραγούδια, απαγγελίες ποιημάτων, συνεντεύξεις) και ό,τι έχει γραφεί για τον ίδιο και για τα κείμενά του σε αυτοτελή βιβλία, σε περιοδικά, εφημερίδες, συλλογές μελετών κτλ. Η βιβλιογραφία καλύπτει όλο το εύρος του έργου του Ιωάννου και είναι πολύ αναλυτική και χρηστική.

Το βιβλίο κλείνει με ένα «Χρονολόγιο» της ζωής και του έργου του Ιωάννου. Η έκδοση διανθίζεται με φωτογραφικό υλικό και με διάσπαρτα αποσπάσματα από κείμενα του λογοτέχνη και ποιητή και συνοδεύεται με ένα cd που περιέχει την τελευταία ραδιοφωνική συνέντευξη του Γιώργου Ιωάννου στη Ν. Ξεράκη, στις 28.1.1985.

ΣΩΖΩΝ ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ-ΡΑΦΑΗΛ ΦΡΕΖΗΣ

Ελληνική Εβραϊκή Βιβλιογραφία 1716-2005

Αθήνα 2006, Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος, 144 σελ.

Το 1985 το Κεντρικό Ισραηλιτικό Συμβούλιο Ελλάδος κυκλοφόρησε την πρώτη *Βιβλιογραφία για εβραϊκά θέματα* και το 1987 την *Ελληνική Εβραϊκή Βιβλιογραφία* (Αυτοτελείς εκδόσεις 1716-1985) που περιλάμβανε 522 τίτλους εκδόσεων. Υπεύθυνος για την πρώτη αυτήν προσπάθεια συγκέντρωσης τίτλων χρήσιμων για όποιον ερευνά εβραϊκά ζητήματα ήταν ο ιστοριοδίφης Σώζων Θωμόπουλος.

Η έκδοση του 1987 αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία δούλεψε ο Ραφαήλ Φρεζής, επίτιμος πρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Βόλου, ο οποίος παραδίδει το κατά πολύ διευρυμένο πλέον έργο της «Ελληνικής Εβραϊκής Βιβλιογραφίας, 1716-2005». Η συγκεκριμένη μεταγενέστερη και πληρέστερη έκδοση περιλαμβάνει 1.106 τίτλους βιβλίων, που είτε αφορούν αποκλειστικά εβραϊκά θέματα είτε περιέχουν αναφορές σε αυτά. Η προηγούμενη *Βιβλιογραφία* συμπληρώνεται επίσης και με λογοτεχνικά έργα που πραγματεύονται εβραϊκά θέματα, αλλά όχι και με τη λογοτεχνική παραγωγή ελλήνων εβραίων λογοτεχνών που δεν αφορούν την εβραϊκή βιβλιογραφία. Η «Ελληνική Εβραϊκή Βιβλιογραφία, 1716-2005» του Ραφαήλ Φρεζή φιλοδοξεί να καλύψει το διάστημα από το 1987 ως το 2005, κατά το οποίο κυκλοφόρησαν αρκετά βιβλία που πραγματεύονται εβραϊκές υποθέσεις. Για τη διευκόλυνση του εκάστοτε χρήστη της *Βιβλιογραφίας*, δίπλα σε αρκετούς τίτλους παρατίθεται μία σειρά από στοιχεία (επανεκδόσεις, ονόματα μεταφραστών) και όπου θεωρείται απαραίτητο μια μικρή περίληψη του περιεχομένου, προσθήκη που διευκολύνει πολύ τον μελετητή. Το Γραφείο Δημοσίων Σχέσεων του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου επιμελήθηκε την έκδοση εμπλουτίζοντας και κατηγοριοποιώντας τις πληροφορίες που συγκέντρωσε ο Ραφαήλ Φρεζής, ώστε το έργο να είναι περισσότερο λειτουργικό προς τους μελετητές των εβραϊκών θεμάτων που θα ανατρέξουν σε αυτό.

Η *Ελληνική Εβραϊκή Βιβλιογραφία* 1716-2005 περιέχει τα έργα ελλήνων και ξένων συγγραφέων που κυκλοφορούν στα ελληνικά, ταξινομημένα κατά χρονολογική σειρά έκδοσης και αλφαβητική. Εκτός από τίτλους βιβλίων που εξολοκλήρου πραγματεύονται εβραϊκά θέματα, στον κατάλογο έχουν καταχωριστεί και έργα τα οποία περιέχουν κεφάλαια με σχετικά θέματα. Οι τίτλοι έχουν διατηρήσει την πρωτότυπη ορθογραφική και συντακτική μορφή τους. Ο επιμελητής προειδοποιεί τους αναγνώστες πως η *Βιβλιογραφία* περιλαμβάνει και αντισημιτικά έργα για «λόγους βιβλιογραφικής αμεροληψίας». Σε όποιες περιπτώσεις ορισμένα στοιχεία, όπως το όνομα του συγγραφέα, είναι άγνωστα αντικαθίστανται με μία παύλα (-).

Ο Φρεζής επισημαίνει πως δεν ήταν δυνατό, παρά τις προσπάθειες και την επιμονή του, να εντοπίσει όλα τα έργα που αναγράφονταν στον παλιότερο κατάλογο, αλλά και στη νεότερη *Βιβλιογραφία*, ώστε να έχει ο ίδιος εικόνα τους και να ελέγξει τα στοιχεία τους. Όπου έχει γίνει «αυτοψία» ή η πληροφορία για τα στοιχεία κάποιου έργου προέρχεται από ασφαλή πηγή, αναγράφονται και οι σελίδες του βιβλίου. Ιδιαίτερα χρήσιμα για τον μελετητή, που μπορεί να συναντήσει δυσκολίες με τον επιλεγμένο τρόπο ταξινόμησης των τίτλων, είναι τα δύο ευρετήρια των τελευταίων σελίδων της *Βιβλιογραφίας*. Πρόκειται για ένα Θεματικό Ευρετήριο των κυριότερων θεματικών που διακρίνονται στην πλειοψηφία των τίτλων και για ένα Αλφαβητικό Ευρετήριο Συγγραφέων, που έχει καταχωρισμένους όλους τους έλληνες και ξένους συγγραφείς, έργα των οποίων υπάρχουν στο βιβλιογραφικό κατάλογο.

Εκδοσεις Του Κεντρου Πολιτιστικων Μελετων Αγιοι Κυριλλος & Μεθοδιος

Αγγελική Δεληκάρη
Ο Άγιος Κλήμης και το ζήτημα της επισκοπής Βελίτζης. Ταύτιση, επισκοπικός κατάλογος (έως 1767) και Τιτουλάριοι επίσκοποι
Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος, Θεσσαλονίκη 1997 (στη γερμανική γλώσσα).
Τιμή: 10,00 ευρώ

Α. Τουρίλοφ & Λ. Μόσκοβα
Κατάλογος ρωσικών εγγράφων Αγίου Όρους
Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος, Θεσσαλονίκη 1999 (στη ρωσική γλώσσα).
Τιμή: 30,00 ευρώ

Α. Α. Ταχιάος (επιμ.)
Θεσσαλονίκη-Μεγάλη Μοραβία, Πρακτικά συνεδρίου
Ελληνική Εταιρεία Σλαβικών Μελετών και Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος, Θεσσαλονίκη 1999.
Τιμή: 30,00 ευρώ

Αρχιμανδρίτης Κάλλιστος Μηλιαράς
Οι Άγιοι Τόποι εν Παλαιστίνη, και τα επ' αυτών δίκαια του Ελληνικού Έθνους
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος και University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, τόμος Α' & Β'.
(Διατίθεται από την UNIVERSITY STUDIO PRESS)

Κύριλλος Παβλικιάνοφ
Σλάβοι Μοναχοί στο Άγιον Όρος από τον Ι' ως τον ΙΖ' αιώνα
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος και University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
(Διατίθεται από την UNIVERSITY STUDIO PRESS)

Σωτήριος Κίσσας
Καλλιτεχνικές σχέσεις Θεσσαλονίκης και Σερβίας από το τέλος του ΙΒ' αιώνα μέχρι τα χρόνια του Μιλούτιν
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος και University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004.
(Διατίθεται από την UNIVERSITY STUDIO PRESS)

Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων στη Ρουμανία
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Κέντρο Πολιτιστικών Μελετών Άγιοι Κύριλλος & Μεθόδιος, Βουκουρέστι 2005 (Εκτός εμπορίου).

Λοιπες Εκδοσεις Της Πολιτιστικης Εταιρειας Επιχειρηματιων Βορειου Ελλαδος

Θεσσαλονίκη και Φιλιππούπολη σε παράλληλους δρόμους. Ιστορία, Τέχνη, Κοινωνία (18ος-20ός αιώνας)
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2000.
Τιμή: 45,00 ευρώ

Θεσσαλονίκη-Φιλιππούπολη: Όμοιες Πόλεις;
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2000.
Τιμή: 25,00 ευρώ

Ε. Χεκίμογλου
Επιχειρηματικοί Τόποι της Θεσσαλονίκης στις αρχές του εικοστού αιώνα- Συλλογή Άγγελου Γ. Παπαϊωάννου
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος και Δήμος Θεσσαλονίκης- Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2001.
Τιμή: 15,00 ευρώ

Γ. Αναστασιάδης
Το επιχειρηματικό πνεύμα στις διαφημίσεις και τη λογοτεχνία της Θεσσαλονίκης (1900-1940)
Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 2005.
Τιμή: 45,00 ευρώ

ΜΙΑ ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑΤΙΩΝ ΒΟΡΕΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Matthieu Ghilardi
Γιώργος Αναστασιάδης
Δάφνη Βλασακίδου
Αλέξανδρος Χ. Γρηγορίου
Πέτρος Β. Δεβολής
Γιώργος Κορδομενίδης
Στέλλα Λιάπη
Μαρία Μπατσιούλα
Δέσποινα Ντίνα
Ευφροσύνη Ρούπα
Αντιγόνη Τζιτζιμπάση

ΤΙΜΗ 10 ΕΥΡΩ

ISSN 1108-5452